

MƏHƏBBƏT MİRZƏLİYEVƏ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

I CİLD

Məhəbbət Mirzəliyeva

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

I CILD

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLİN
MƏNA NÖV KATEQORİYASI**

“ZƏNGƏZURDA”

ç a p e v i

Bakı – 2020

Kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 17 iyun 2020-ci il tarixli iclasının 4 № li protokoluna əsasən çap olunur.

Elmi redaktor: filologiya elmləri doktoru,
professor **Kamilə Vəliyeva**

Rəyçilər: fil.ü.f.d., dosent **Elnarə Əliyeva**
fil.ü. f d., dosent **Qətibə Mahmudova**

Məsul: fil.ü.f.d. **Günel Mirzəyeva**

Məhəbbət Mirzəliyeva. Seçilmiş əsərlər. I cild. Türk dillərində feilin mənə növ kateqoriyası. Bakı: “Zəngəzurda” çap evi, 2020. – 204 səh.

Tanınmış türkoloq M. Mirzəliyevanın “Türk dillərində feilin mənə növ kateqoriyası” adlanan əsəri türk dillərində ən əhatəli və geniş nitq hissəsi olan feilin növ kateqoriyasının tədqiqinə həsr olunub. Əsərdə alimin qrammatika, söz yaradıcılığı, aqlütinasiya və fuziya haqqındakı orijinal mülahizələri də yer almışdır. Tədqiqat filologiya, türkologiya, ümumən dilçiliklə məşğul olanlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabdan gənc dilçi tədqiqatçılar – doktorant və magistrələr də faydalana bilər.

M $\frac{4601000000}{317-2020}$

DOI: <https://doi.org/10.36719/2020/204>

©”Zəngəzurda” çap evi, 2020

MÜQƏDDƏS HƏYAT YOLU

*Elin Məhəbbəti olmaq istərəm,
Sevən ürəklərdə qalmaq istərəm
(M.Mirzəliyeva)*

Məhəbbət Mirzəxan qızı Mirzəliyeva 17 oktyabr 1949-cu ildə Bakı şəhərində doğulmuşdur. 1966-cı ildə Bakı şəhərindəki 74 sayılı orta məktəbi gümüş medalla bitirərək Bakı Dövlət Universitetinin (keçmiş S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1971-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1971-1972-ci tədris ilində ali təhsili başa vurduqdan sonra təyinatla Quba şəhər internat məktəbində tərbiyəçi-müəllim işləmişdir. İşlədiyi müddətdə şagird və müəllim kollektivinin dərin rəğbətini qazanmışdır.

1972-1975-ci illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi şöbəsinin əyani aspirantı olmuşdur.

1975-1993-ci illərdə institutun Türk dilləri şöbəsində kiçik elmi işçidən baş elmi işçiyədək ucalmışdır.

1976-cı ildə “Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar” mövzusunda namizədlik, 1996-cı ildə isə “Türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri əsasları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1993-1996-cı illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Humanitar siyasət şöbəsində məsləhətçi, 1996-2001-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Humanitar və ictimai elmlər şöbəsinin rəisi vəzifəsində çalışmışdır.

Elmi fəaliyyətlə paralel surətdə 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutunda, 1996-2000-ci illərdə isə Azərbaycan Xarici Dillər Universitetində (indiki Azərbaycan Dillər Universiteti) pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.

M.Mirzəliyeva 2002-2013-cü illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsinin müdiri kimi çalışmışdır. Bu illərdə şöbə əməkdaşlarının elmi və ictimai fəaliyyətlərində böyük rol oynamışdır. Onun bilvasitə və bilavasitə rəhbərliyi altında şöbənin 13 əməkdaşı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, 1 əməkdaşı isə filologiya üzrə elmlər doktoru adı almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir. M.Mirzəliyeva təkcə rəhbərlik etdiyi şöbənin deyil, digər şöbələrin aspirant və dissertantlarının da elmi yaradıcılıqlarına müsbət təsir göstərmişdir.

2002-ci ildən institutda fəaliyyət göstərən Bakı Dilçilik Məktəbinin rəhbəri, 2002-2012-ci illərdə Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Müdafiə Şurasının üzvü olmuşdur. 2010-cu ildən Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilmə Şurası Dilçilik üzrə Problem Şurasının elmi katibi, 2012-ci ildən isə AMEA Dilçilik İnstitutu nəzdindəki Müdafiə Şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir.

O, 2013-cü ilin noyabrından 2014-cü ilin noyabrına kimi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri vəzifəsini icra edib. 2013-cü il dekabrın 25-dən 2015-ci il aprelin 23-dək AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsini icra etmişdir. M.Mirzəliyeva institut

əməkdaşlarını hər çür qayğı ilə əhatə etmiş, onların bütün problemlərinin həllində yaxından iştirak etmişdir.

2 elmi monoqrafiya, 1 şeir kitabı, 80 elmi məqalə və tezis müəllifi, 4 kollektiv monoqrafiyanın həmmüəllifi, 20 elmi monoqrafiyanın redaktoru və rəyçisi, eləcə də 1998-ci ildən "Tədqiqlər" toplusunun baş redaktoru olmuşdur. M.Mirzəliyevanın gərgin əməyinin nəticəsi olan bu jurnal respublikanın bütün bölgələrini əhatə etmiş, nəinki elmi dərəsi olanların, elmə yeni qədəm basan gənc nəslin də dərc olunub, tanınmasında mühüm rol oynamışdır.

O, ictimai həyatda da həmişə fəallıq göstərmişdir. Belə ki, 1972-1990-cı illərdə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun komsomol və partiya təşkilatlarına rəhbərlik etmiş, 1985-1990-cı illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası partiya komitəsinin və rayon partiya komitəsinin üzvü olmuş, 1985-1993-cü illərdə isə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin xalq iclasçısı seçilmişdir.

M.Mirzəliyeva beynəlxalq simpozium və konfranslarda fəal iştirak etmişdir. 2014-cü ilin 22 oktyabrında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Qafqaz Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilmiş "Sələflər və Xələflər" adlı I Beynəlxalq Simpozium da məhz onun təşəbbüsü və gərgin əməyinin nəticəsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu konfransla o, layıqlı xələf və nümunəvi sələf olduğunu bir daha sübut etmişdir.

M.Mirzəliyeva elmi rəhbəri – filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Aslanovun elmi irsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, onun əsərlərini çap etdirərək geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir.

M.Mirzəliyeva 2015-ci ilin aprel ayından yenidən Türk dilləri şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Qayğıkeş insan, tələbkar rəhbər, fədakar alim, əsl dost, vicdanlı şəxsiyyət, kimi işlədiyi kollektivin hörmətini qazanmışdır.

2005-ci ildə Akademiyanın 60 illik yubileyi, 2009-cu ildə isə anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə AMEA-nın Fəxri Fərmanına layiq görülmüşdür.

Əslində, o, çox adlara layiq idi, çox adlardan uca idi, təəssüf ki...

22 iyul 2016-cı il şərəfli, namuslu, ləyaqətli, nümunəvi ömrün son günü kimi tarixə çevrildi.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	7
I FƏSİL TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİL KATEQORİYALARI ...	9
§1. Qrammatika nədir?	9
§2. Müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik kateqoriyalar və onların ifadə vasitələri	15
§3. Feilin şəxs kateqoriyası və ya xəbərlilik kateqoriyası haqqında nəzəri qeydlər	20
§ 4. Feilin növ kateqoriyası	29
§5. Köməkçi feillər	30
II FƏSİL FEİLİN İDARƏ VƏ MƏNA NÖVLƏRİ	53
§1. Feilin idarə növləri və ya təsirli-təsirsiz feillər	53
§2. Feilin məna növləri	72
§3. Əsas növ	83
§4. Məchul növ	86
§5. Qayıdış növ	106
§6. Qarşılıq-müştərək növ	120
§7. İcbar növ	133
III FƏSİL FEİLİN MƏNA NÖVLƏRİNİN SÖZ ARADICILIĞI PROSESİNƏ MÜNASİBƏTİ VƏ ETİMOLOJİ TƏHLİLİ	148
§1. Söz yaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər	148
§2. Aqlütinasiyada fleksiya və ya Türk dillərində fleksiya	155
§3. Məna növ şəkilçlərinin söz yaradıcılığı prosesində rolu onların semantik xüsusiyyətləri	162
§4. Məna növ şəkilçili bəzi feillərin etimoloji təhlili haqqında qeydlər	181
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	197

Ö N S Ö Z

Əziz oxucu!

Bu kitab Azərbaycan elminə sədaqətlə xidmət etmiş, bütün fəaliyyəti boyu obyektivliyi, prinsipliliyi ilə seçilən yüksək mənəviyyətli, işlədiyi kollektivlərdə önəmli yer tutan görkəmli türkoloq – filologiya elmləri doktoru, professor Məhəbbət Mirzəliyevanın 1976-cı ildə müdafiə etdiyi “Müasir Azərbaycan dilində felin mənəvi növləri və həmhüddud kateqoriyalar” mövzusunda namizədlik dissertasiyası əsasında tərtib edilmiş və onun ruhuna sonsuz sevginin nümunəsidir. Mərhum alim hələ sağlığında əsərin nəşrinə çalışsa da, vaxtsız acəl onun arzusuna mane olmuşdur.

Böyük Şəxsiyyətlər ədəbiyyata qovuşandan sonra ikinci həyatlarını yaşayırlar...

Sevinirəm ki, vaxtilə Məhəbbət xanım unudulmaz rəhbəri – görkəmli şərqşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Aslanovun əsərlərini (böyük zəhmət tələb edən əlyazmalarını araşdıraraq) çap etdirməklə elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Onun bu xidmətini tətbiqi dilçiliyin nadir tədqiqatçısı professor Məsud Mahmudov “Tədqiqlər”in yubiley sayında xüsusi qeyd edir:

“Əsl insanlar heç vaxt unudulmur, hörmətlə xatırlanır, yad olunur, elmi irsləri, araşdırmaları etibarlı mənbə, örnək kimi çap olunur. Bütün bunlar barədə topluda verilən məlumatlar gənc tədqiqatçıların mənəvi tərbiyəsində mühüm vasitə rolunu oynaya bilər. Prof. Vaqif Aslanovun qədirbilən tələbələri və həmkarları görkəmli alimin sağlığında çap etdirə bilmədiyi əsərləri çap etdirmiş və oxuculara təqdim etmişdir. Beləliklə, görkəmli türkoloq – alim ölümündən sonra ikinci həyatını – ən mənalı ömrünü yaşamaqdadır. Bu nəcib işdə “Tədqiqlər” toplusu yaradıcı heyətinin – filologiya elmləri doktorları Məhəbbət Mirzəliyeva və Kamilə Vəliyevanın xidmətləri təqdirə və təbliğə layiqdir” (“Tədqiqlər”, №1, 2008, s.129).

Bu sınaq dünyasında heç nə itmir, hər şey pislik, yaxşılıq insana qayıdır. Bu mənada məhz rəhbərlik etdiyi Türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları, xüsusilə qədirbilən, xeyirxah, safqəlblə Məhəbbət xanımın layiqli davamçıları – fil.ü.f.d, dosent Elnarə Əliyeva, fil.ü.f.d, dosent Qətibə Mahmudova və fil.ü.f.d. Günel Mirzəyevanın təşəbbüsü və əməlləri ilə mərhumu əbədi yaşadan, ruhunu şad edən əsəri çapa hazırlandı.

İnanıram ki, Məhəbbət xanımın yaratdığı yüksək mənəviyyətli mühiti fəxr etdiyi, qürur hissi ilə duyduğu şöbəsinin əməkdaşları davam etdirəcəklər...

Ümidvaram ki, həzz ala-ala oxuduğum, zəngin türkoloji nəzəri problemlərlə dolğun bu əsər elm aləminə böyük töhvə verəcək.

Məhəbbət xanımın yüksək amallarını davam etdirən fədakar alimlərə uğurlar arzusu ilə...

**filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor Kamilə Vəliyeva**

I FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİL KATEQORİYALARI

§1. *Qrammatika nədir?*

Hər bir dilin təbiəti iki əsas momentlə xarakterizə olunur: *leksika* və *qrammatika*. Dilin lüğət tərkibi, yəni leksikası dilin məna tərəfidir. Lakin bu, sözün əsl mənasında hələ dil demək deyildir. Dilin zəruri tərəfini onun qrammatik quruluşu təşkil edir. Qrammatik quruluş əsasında sözlər, daha dəqiq desək, leksik vahidlər sintaktik səciyyəli uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələri ilə birləşib, müəyyən intonasiyaya malik olur və sonradan bu sözlər ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız cümlədə “həyat qazanır”.

Hər bir söz xalqın və onun dilinin müəyyən inkişaf dövründə yaranır. Buna görə də söz xalqın təfəkkürünün məhsuludur. Mövcud fikrə görə, “Təfəkkürsüz dil mövcud ola bilməz. Eynilə, dil olmadan təfəkkür də, fikir də mövcud ola bilməz... Şüurla nitqin, fikirlə dilin ayrılmaz vəhdətdə olması o demək deyildir ki, bunlar bir-birinin eynidir. Şüur və fikirlə söz arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, şüur obyektiv gerçəkliyi əks etdirir, dil isə həmin gerçəkliyi və fikri ifadə edir”¹.

Elm dil və təfəkkürün həmişə vəhdətdə olduğunu dəfələrlə sübut etmiş, dil və təfəkkürlə bağlı məsələləri də məhz bu müstəvidə öyrənmişdir.

V.Z.Panfilovun bu barədə fikri maraqlıdır. O yazır: “Həm məntiqi quruluşu, həm də psixoloji qanunauyğunluqları ilə ümumbəşəri xarakter daşıyan təfəkkür bir-birindən tək cə fonetik

¹ F.Qasımzadə, H.Şirəliyev. Dialektik materializm. Bakı: Maarif, 1972, s.214.

baxımdan deyil, qrammatik quruluşuna, dil vahidlərinin xarakterinə və leksik məna sisteminə görə kəskin fərqlənən müxtəlif tipli dillərlə ifadə olunur... Əgər dilin təfəkkürdən asılılığı mövcud olsa idi, onda müasir xalqların təfəkkürlərinin məntiqi quruluşunun ümumiliyi müqabilində onların dilləri də ümumi quruluşa malik olmalı və sözün mənası sahəsində fərq olmamalıdır”¹.

Təfəkkür maddi aləmin beynimizdə inikasıdır. Elm göstərir ki, obyektiv aləm, onun əlaqə və münasibətləri təfəkkürün vahid məzmununu təşkil edir. Mövcud fikrə görə, “təfəkkür... ayrı-ayrı düşüncələrin ümumi formada olmasıdır”.

Təfəkkür prosesində əşya və hadisələrin əsas əlamətləri götürülür. Bununla da *məfhumların* mahiyyəti üzə çıxarılır. Məfhumların əmələ gəlməsində tək-tək cisimlərin ayrı-ayrı cəhətləri atılır və həmin cisimlər zümərəsinin hamısına xas olan cəhətlər saxlanılır. Deməli, məfhumlar ümumi və təklərin obyektiv vəhdətini əks etdirir.

Lakin məfhumlar yalnız məntiqin köməkliyi ilə təfəkkürün vasitəsinə çevrilir. Məntiq fikrimizin daxili quruluşunu ifadə edir. Qrammatika dil üçün necə zəruridirsə, məntiq də idrak üçün beləcə vacib və zəruridir.

Hər hansı söz bu və ya başqa məfhumun adını bildirir. Sözün təbiətini başa düşmək üçün onun ifadə etdiyi məfhumla əlaqəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Sözlər əşya və hadisələrlə münasibətdə meydana çıxır. Buna görə də onun aid olduğu əşya və hadisələr arasında fikri əlaqə olur ki, bu da sözün bütün cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş *leksik mənası* adlanır.

Dilçilikdə söz və onunla bağlı bir çox məsələlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur².

¹В.З.Панфилов. Взаимоотношение языка и мышления. Москва: Наука, 1971, с. 11.

²П.В.Чесноков. Слово и соответствующая ему единица мышления. Москва: Просвещение, 1967, с.116-117.

Bütün müasir dillərdə sözlərdən istifadə olunması onların cümlələrdə dəyişməsi və birləşməsi zəruriyyətini meydana çıxarır. Hər hansı söz bunsuz konkret məzmunundan uzaq, boş, mücərrəd bir şey olar. Məsələn, Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində ismin işlədilməsi onların hallara görə dəyişməsi ilə, feillərin işlədilməsi isə zamana görə təsnifatla bağlıdır.

Sözlə əşyanın təbiəti arasında heç bir üzvi əlaqə olmur. Hər hansı bir söz müəyyən varlıq hadisələri ilə əlaqədə olduğu üçün də dildə əşyalıq məzmununu ifadə edən isimlər, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sifətlər, miqdarını bildirən saylar, hal-hərəkət bildirən feillər və s. əmələ gəlir. Buradaca qeyd etmək istərdik ki, nitq hissələrinin meydana gəlməsi və inkişafı təfəkkürün əsas kateqoriyası ilə bağlıdır.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, hər bir dilin leksik və qrammatik quruluşu arasında qırılmaz bağlılıq mövcuddur. Lakin bu bağlılıq mütləq xarakter daşımır. Bu vəhdətdə dilin forma və vəzifə kimi iki müxtəlif tərəfinin qarşılıqlı əlaqəsindən doğan fərq və ziddiyyət vardır. Bu əlaqənin xarakteri forma və məzmun kimi götürülən leksikaya və qrammatikaya münasibətdə meydana çıxır.

Qrammatika bir forma kimi məzmunu, yəni leksikaya nisbətən çox gec inkişaf edir. Leksika daha mütəhərrik olduğu üçün qrammatika bəzən ondan geri qalır. Belə vəziyyət bir zaman çoxlu yeni sözlərin yaranması, sözlərin məzmununun zənginləşməsi ilə köhnə qrammatik formalar arasında ziddiyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu ziddiyyətlərin həlli insanların bir-birlərini qarşılıqlı surətdə daha yaxşı anlamaları üçün zəruri olduğu qədər dilin gələcək inkişafı üçün də mühüm mənbədir.

Daxili ziddiyyətlər, onların yaranması, inkişafı və həllində dilin spesifik daxili qanunları fəaliyyət göstərir. Dilin daxili qanunları bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunun inkişaf tarixi, onun əsas lüğət fondu, söz yaradıcılığı, həmçinin söz dəyişmələri tarixi ilə bağlıdır. Dilin daxili qanunları insanların iradə və şüurundan asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir və dəyişir.

İnsan qrammatik qanunlardan istifadə edərkən bu qanunların mövcudluğu barədə belə düşünmür.

Azərbaycan dilçiliyində dilin qrammatikasından bəhs edən əksər dilçilik əsərlərində onun 2 hissədən – morfologiya və sintaksisdən ibarət olduğu göstərilir və ona təxminən belə bir tərifi verilir: “...sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu və dəyişmək qaydalarını öyrənən dilçilik bölməsi qrammatika adlanır”¹.

Lakin digər türk dillərinin qrammatika kitablarının əksəriyyətində danışığ səsələrindən bəhs edən “Fonetika” da yer tutur. Azərbaycan dilçiliyində isə bu məqam bir qədər fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan dilçiləri adətən dilin fonetikasını onun qrammatikasından kənarında müstəqil bir şöbə kimi təqdim etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində uzun illər işlənmiş ərəb mənşəli “sərf-nəhv” termini sonralar “qrammatika” termini ilə əvəzlənmiş və bu günə kimi həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində beləcə işlənməkdədir.

Əvvəlcə bir qədər “qrammatika” termininin əhatə etdiyi məsələlərdən bəhs etmək istərdik. Belə ki, “qrammatika”nın dilin yalnız morfologiya və sintaksis hissələrinə aid olması dilçilikdə yekdilliklə qəbul olunmuş, ilk baxışda heç bir mübahisə doğurmayan məsələdir. Bunu saysız-hesabsız dilçilik araşdırmaları, eləcə də türkoloji tədqiqatlar bir daha təsdiq edir.

Lakin, bizcə, fonetikanın dilin qrammatikasından kənar edilib, müstəqil bir şöbə kimi öyrənilməsi bir qədər məntiqsizlikdir. Yunan mənşəli “qrammatika” sözünün kökündəki “qrama” sözünün “hərflər” mənasını bildirdiyini nəzərə alsaq, dilin qrammatik quruluşunda fonetik qayda-qanunların mühüm rolunu dəyərləndirə bilsək, bizcə, dilin qrammatikasına morfologiya və sintaksislə yanaşı, tərəddüd edilmədən fonetikanın da daxil edilməsinin zəruriliyini dərk etmiş olarıq. Bu baxımdan qrammatikaya belə bir tərifi verə bilərik:

¹ B.Ə.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, I hissə. Bakı, 2000, s.3.

***Qrammatika dildə səs hadisələri və qanunlarını,
sözün quruluşunu, söz birləşmələri və cümlələrin
dəyişmə qaydalarını, mətnin yaranma yolları
və üsullarını öyrənən dilçilik şöbəsidir.***

Doğrudan da, hər hansı dil vahidinin fonetik tərkibi, morfoloji əlamətləri, sintaktik quruluşu və funksiyası bir-birini tamamladığından, bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan onların ayrı-ayrı şöbələrdə öyrənilməsi o qədər də özünü doğrultmur. B.Xəlilov yazır: “Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmuyudur¹. Əgər sözlərin birləşib cümlə yaratma qayda-qanunları “Qrammatika”da öyrənilə bilirsə, səslərin müəyyən qanunauyğunluqlarla birləşib söz əmələ gətirməsi, sözlərin məhz fonetik qayda-qanunlar əsasında dəyişə bilməsi, sözlər və cümlələrarası pauza, söz və cümlələrdəki vurğu və intonasiya nə üçün qrammatik məsələ sayılmamalıdır?!!

Belə bir fikir mövcuddur ki, “Elm bizi yeni anlayışlar, yeni nəzəriyyələr yaratmağa vadar edir. Bunların vəzifəsi isə elmi tərəqqinin qarşısını kəsən ziddiyyətləri yox etməkdir. Bütün elmi ideyalar gerçəkliklərlə onları anlamaq cəhdlərimiz arasındakı qramatik konfliktlərdən doğmuşdur”².

Üzvü şəkildə bir-biri ilə bağlı olan müxtəlif vahidlərin (fonemlərin, morfemlərin, leksemlərin və s.) toplusu olan DİL mürəkkəb xarakterə malikdir. V.Q.Admoni dilin kommu-nikativ-koqnitiv vəzifəsindən çıxış edərək yazır: “...dil vahidlərinin çoxsaylı növlərini onların mənaları baxımından 5 əsas qrupa bölmək olar”³. Müəllif daha sonra 5 qrupun hər birinə daxil etdiyi dil vahidlərini şərh edir. 1-ci qrupa aid etdiyi fonem, heca və nitq faktından danışarkən alim onların dilin

¹ B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, I hissə. Bakı, 2000, s.3.

² В.З.Панфилов. Взаимоотношение языка и мышления. Москва: Наука, 1971, с. 98.

³ В.Г.Адмони. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Ленинград: Наука, 1988, с.9.

mövcudluğu və fəaliyyəti üçün zəruriliyini xüsusi qeyd edir. Bununla da, o, dilin qrammatik sistemində fonemlərin, heca və digər fonetik məsələlərin önəm daşdığını təsdiq edir.

Fonetikanın dilin qrammatik quruluşunda morfolojiya və sintaksislə eyni səviyyədə durduğunu iddia edən İ.İ.Meşşaninovun fikirləri daha məntiqli və daha qətiyyətlidir. Onun fikrincə, danışığ səsələrini öyrənən fonetika da cümlənin qurulmasında morfolojiya və sintaksislə eyni dərəcədə iştirak edir. O yazır: “Qrammatikanın hər iki bölməsi – fonetika və morfolojiya, onun üçüncü bölməsi olan sintaksislə sıx bağlı olub, bir bütöv qrammatikanı əmələ gətirir”¹.

Doğrudan da, belə nəticəyə gəlmək olur ki, özünəməxsusluqlarına baxmayaraq, istər danışığ səsələrindən bəhs edən fonetika, istər sözlər və onların quruluşunu öyrənən morfolojiya, istərsə də söz birləşməsi və cümlələrdən bəhs edən sintaksis müəyyən məqamlarda ümumilik kəsb edir, kəsişmə nöqtələrinə malik olub, dilin qrammatik quruluşunu təşkil edirlər.

Dili 4 mərtəbəli binaya bənzədən akademik Kamal Abdulla bu binanın mövcudluğu üçün tikinti materialı kimi kərpic funksiyasını yerinə yetirən işarələrdən (yəni fonemlər, sözlər, söz birləşmələri, cümlələr, cümlə birlikləri, mətnlər və s.-dən) və onların bir-birinə yapışib “əlaqəli bir bütöv yaratmasına xidmət göstərən sement funksiyasını həyata keçirən işarələrarası münasibətlərdən (sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələr, sintaktik əlaqələr, səs izləmələri, daha dəqiq desək, ahəng qanunu və s.) istifadə olunduğunu” söyləməklə, əslində elmi həqiqəti bədii obraz formasında təqdim etmişdir.

Dilin qrammatik quruluşunu əks etdirən bu binanın ilk qatında fonemlərin, ikinci qatında morfemlərin, III qatında leksemlərin, sonuncu qatda - ən yüksək mərtəbədə sintaktik vahid olan cümlənin yerləşdiyini irəli sürən Kamal Abdulla

¹И.И.Мещанинов. Члены предложения и части речи. Ленинград: Наука, 1978, с.14.

dilin qrammatik quruluşunda fonetikanın da öz yeri olduğunu təsdiq etmiş olur¹.

§2. Müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik kateqoriyalar və onların ifadə vasitələri

Müxtəlif sistemli dillərin sintaktik quruluşunun spesifik xüsusiyyətləri həmin dillərdə cümləni əmələ gətirən sözlərdə də öz əksini tapmalıdır və tapır. Cümlə üzvlərinin ifadəçisi olan bu sözlər bu və ya digər sintaktik funksiyaları daşıyarkən müəyyən morfoloji əlamətlərə malik olur. Belə ki, “burada leksik vahid özünün elə bir sintaktik cəhətini qazanır ki, bu cəhət nitq hissəsinin müəyyənlişməsi üçün zəruridir”².

Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bir-birindən seçilən hər bir nitq hissəsi dünya dillərində ümumi, oxşar cəhətlərə malik olsa da, onların ifadə forması və ifadə vasitəsi müxtəlif sistemli dillərdə tamamilə fərqlənir. Məsələn, isim əşyanın adını bildirən müstəqil nitq hissəsi olması etibarlı ilə bütün dillər üçün ümumilik təşkil edir. Lakin bu məzmun ümumiliyi müxtəlif dillərdə fərqli formal əlamətlərlə təzahür edir. Belə ki, ismin dünya dillərindən bir qrupunda (məs.: Hind-Avropa dillərində) cinsə, digər bir qrupunda (yafət dillərində, bantu dilində) sinfə görə təsnifi aparılırsa, başqa bir qrupunda belə bir təsnifat mövcud deyildir.

Məhz bu baxımdan isim müxtəlif sistemli dillərdə fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Bu özünü ilk növbədə isim kateqoriyalarında göstərir. İsim kateqoriyalarının müxtəlif dillərdə təzahür formalarının, ifadə vasitələrinin fərqlənməsi dillərin quruluşu – morfoloji strukturu ilə bağlıdır.

¹ K.Abdulla. Dilçiliyə səyahət. Bakı: Mütərcim, 2009, s.109-110.

² И.И.Мещанинов. Члены предложения и части речи. Ленинград: Наука, 1978, с. 20.

Müxtəlif sistemli dillərdə nitq hissələrinin mənzərəsi xüsusi maraqlıdır. Belə ki, bu və ya digər nitq hissəsi, eləcə də onlara məxsus bu və ya digər qrammatik kateqoriya dünya dillərində müxtəlif formada, müxtəlif adlarda özünü göstərə bilər. Maraqlıdır ki, bu və ya digər nitq hissəsi, eləcə də həmin nitq hissələrinə aid bu və ya digər qrammatik kateqoriya hər hansı bir dildə mövcud olmaya da bilər.

Məlum olduğu kimi, nitq hissələri müəyyən tarixi inkişaf mərhələsinin məhsuludur. Belə ki, onlar, eləcə də qrammatik kateqoriyalar dillərin quruluşunda baş verən tarixi proseslər, onların inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Elə buna görə də hətta bugünkü də dünya dillərində nitq hissələrinin, o cümlədən də qrammatik kateqoriyaların formalaşma prosesinin başa çatdığını söyləmək olduqca çətin.

Təsadüfi deyildir ki, nitq hissələri “dilin quruluşundan asılı olaraq, gah daha amorf, gah da bu və ya digər dərəcədə morfoloji əlamətlərlə (dəyişmələrlə) zəngin olur”¹.

Amorf dillərdə nitq hissələri zəif göründüyü halda, digər quruluşlu dillərdə onlar müəyyən morfoloji əlamətlərlə möhürlənərək müstəqil şəkildə mövcudluğunu təmin edir. Buna görə də hər hansı nitq hissəsini ona məxsus qrammatik kateqoriyalarla birlikdə dünyanın müxtəlif sistemli dillərində eyni səviyyədə, eyni şəkildə axtarmaq düzgün deyildir. Yəni onların üst-üstə düşməsi qeyri-mümkündür.

Tədqiqatlar göstərir ki, hər hansı bir dilə məxsus qrammatik kateqoriya digər bir dildə olmaya bilər. Lakin bu, heç də birbaşa tipologiya ilə bağlı deyildir. Belə münasibət mənaların formal əlamətlərinin deyil, bu mənaların özlərinin müqayisəsinə əsaslanan, hələ mövcud olmayan tipoloji bölgünü tələb edir.

Çin dili kimi kök dillərdə affikslər və köməkçi sözlər adətən olduqca dar mənada çıxış edir. Məsələn, çin dilində işlənən hamının cəmlilik kateqoriyasının əlaməti saydığı *-tep* suffiksi

¹ И.И.Мещанинов. Члены предложения и части речи. Ленинград: Наука, 1978.

əslində cəmlük deyil, daha dar mənada çıxış edərək “kollektivçilik” mənasını bildirir.

Belə bir cəhəti həm aqlütinativ, həm də flektiv dillərdə görmək olur. Belə ki, “rus dilində vasitəsiz tamamlığın göstəricisi kimi çıxış edən təsirlik hal türk dilində yalnız təsirlik hal deyil, həm də əsas (şəkilçisiz) hal (*adlıq hal nəzərdə tutulur - M.M.*)¹.

Qrammatik kateqoriyalar A.M.Peşkovskinin², eləcə də onunla həmfikir olan A.V.Bondarkonun³ apardığı bölgüyə görə 2 yerə ayrılır:

- 1) sintaktik kateqoriyalar
- 2) qeyri-sintaktik kateqoriyalar

Müəlliflərin fikrincə, birincilər sintaktik baxımdan asılı kateqoriyalardır. Daha dəqiq desək, bu zaman nitqdəki bir söz digərləri ilə asılı vəziyyətdə olur. Bu baxımdan ismin halları sintaktik kateqoriyadır.

Maraq doğuran məqama toxunmaq istərdik. Kəmiyyət kateqoriyası Azərbaycan dili üçün həm sintaktik, həm də qeyri-sintaktik kateqoriyadır. Məsələn, *Mən insanları sevirəm*. Bu cümlədəki *insanları sevirəm* birləşməsində *insanları* sözünün təsirlik halda olması *sevirəm* feilindən asılıdır. Halbuki həmin cümlədən də görmək olur ki, burada kəmiyyət kateqoriyası həm sintaktik, həm də qeyri-sintaktik kateqoriya kimi çıxış edir. *İnsanları sevirəm* birləşməsindəki *insanlar* sözünün təsirlik halda işlənməsi *sevirəm* feilinin tələbindən irəli gəlsə, onun cəmdə (*insanlar*) olmasının *sevirəm* feilindən heç bir asılılığı yoxdur. Lakin elə həmin cümlədə *sevirəm* sözünün I şəxsin təkini (*mən*) bildirməsi, uzlaşma əlaqəsinin ifadəçisinə

¹ С.Е.Яхонтов. Грамматические категории аморфного языка. В сб. «Типология грамматических категорий». Москва: Наука, 1975, с.212.

² А.М.Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1956, с. 85.

³ А.В.Бондарко. Классификация морфологических категорий. В сб. «Типология грамматических категорий». Москва: Наука, 1975.

çevrilməsi, sözsüz ki, kəmiyyət kateqoriyasının həm də sintaktik kateqoriya olduğunu göstərir.

Ümumi dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, bu və ya digər dildə nitq hissələrinin olub-olmaması həmin dilin morfoloqiyasının inkişaf dərəcəsindən asılıdır.

Dildə formal əlamətlərin olduqca geniş yayılması əslində dilin aqlütinativ təbiətindən soraq verir. Bu mənada söylənən bir fikir də maraq doğurmaya bilməz: “aqlütinativ səciyyəli formadüzəldici morfoloji vasitələrin mövcudluğu Çin dilinin izolyasiya (təcrid) xarakterinə xələl gətirmədən spesifik aqlütinasiyanın inkişafına doğru aparır”¹.

Məhsuldarlığı ilə seçilən cəm şəkilçisi həm aqlütinativ, həm də flektiv dillərdə müşahidə olunur. Belə ki, aqlütinativ xarakterli Azərbaycan, eləcə də türk dillərində **-lar** şəkilçisinin müxtəlif variantları ilə verilən cəmlik, flektiv dillərdən sayılan ingilis dilində -s ilə ifadə olunur. Göründüyü kimi bu, flektiv deyil, aqlütinativ səciyyə daşıyır. Lakin ingilis dilində bu kateqoriyanın fleksiya yolu ilə ifadə olunduğunu da görürük. Məsələn: s ilə *people - peoples, teacher – teachers; **fleksiya** ilə - man - men, woman - women/*

L.V.Şerba haqlı olaraq göstərir ki, “qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələri müxtəlif və rəngarəngdir: sözün müxtəlif tiplərinin dəyişməsi, prefikslər, suffikslər, sonluqlar, fraza vurğusu, intonasiya, sözlərin sırası, xüsusi köməkçi sözlər, sintaktik əlaqələr və s.”².

A.A.Şaxmatovun fikrincə, nitq hissələrinin sintaksisi bölməsində yalnız kəmiyyət, cins zaman, şəkil kimi kateqoriyalara deyil, həmçinin konkretlik - mücərrədlik, mövcudluq, müəyyənlik-qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarına da toxunulmalıdır. O yazır: “Rus dilində qrammatik kateqoriyalar

¹ Н.В.Солнцева, В.М.Солнцев. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках. В сб. «Типология грамматических категорий», Москва: Наука, 1975, с.72.

² Л.В.Щерба. Избранные работы по русскому языку. Москва: Учпедгиз, 1957, с.64-65.

onları təzahür etdirən morfoloji xüsusiyyətlərin köməyi ilə tanınır. Bu morfoloji xüsusiyyətlər qrammatik kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi zamanı əsas götürülə bilər”¹.

Qrammatik kateqoriyaların göstəriciləri kimi yalnız morfoloji əlamətlər deyil, söz sırası, intonasiya da rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan dilində hər hansı feilin II şəxs əmr formasının ifadəsi məhz intonasiyadır.

Maraqlıdır ki, flektiv dillərdən olan ingilis dilində də feilin əmr forması II şəxsdə feilin özünün müəyyən intonasiyada deyilişi ilə ifadə olunur. Məsələn:

Help you me!

Come here!

Lakin fərqli cəhət bundan ibarətdir ki, ingilis dilində bu məqamda intonasiya ilə yanaşı söz sırası da əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizi aşağıdakı nümunələrlə əsaslandırmaq istərdik:

Müqayisə et: Azərbaycan dilində - 1) Sən mənə *kömək et*; və ya 2) *Kömək et* sən mənə və ya 3) Sən *kömək et* mənə və ya 4) Mənə *kömək et* sən.

Dörd cümlənin hər birində müxtəlif yerlərdə işlənməsinə baxmayaraq “kömək et” feili əmr formasında II şəxsi bildirir.

İngilis dilində isə analogi dəyişmələr *help, come* feillərinin əmr formasında işlənməsinə zəmanət vermir:

1) *Help you me* - come you here.

2) *You help me* - you come here.

Help və *come* feilləri 1-ci cümlədə əmr formasını ifadə etdiyi halda, 2-ci cümlədə bu qrammatik kateqoriyanın göstəricisi ola bilmir.

¹ А.А.Шахматов. Синтаксис русского языка. Ленинград: Учпедгиз, 1941, с.434.

§3. Feilin şəxs kateqoriyası və ya xəbərlilik kateqoriyası haqqında nəzəri qeydlər

Dilin tarixini sədəqətlə yaşadan, milliliyini mühafizə edib qoruyan feil malik olduğu zəngin kateqoriyaları ilə digər nitq hissələrindən seçilir. Bəlkə, elə buna görə də istər ümumi, istərsə də milli dilçilikdə feil və onun mövcudluğunu təmin edən qrammatik kateqoriyaların struktur mahiyyəti, morfoloji əlamətləri, leksik-semantik təbiəti, sintaktik özəllikləri aktuallığını itirməyən, cazibə qüvvəsi ilə dilçiləri özünə çəkən mövzular olmuş, çoxsaylı tədqiqatların meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir.

G.Hacıbəyli göstərir ki, “Feil dil sisteminin ən zəngin, maraqlı, istər derivativ, istərsə də transformativ imkanlarının genişliyi baxımından ən dinamik və funksional struktur elementidir. Dilin heç bir digər struktur vahidi feil qədər geniş leksik-qrammatik diapazona malik deyil və söyləmin kommunikativ bazasının formalaşmasında feil qədər funksionallıq sərgiləyə bilmir”¹.

İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də bütövlükdə türko-logiyada feil bir tədqiqat obyektini kimi həmişə diqqəti cəlb etmiş, onun ayrı-ayrı kateqoriyaları dəfələrlə geniş və dərinlən araşdırılmışdır.

Feilin onu bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən özünəməxsus kateqoriyaları vardır. N.A.Baskakov yazır: “Feil leksik kateqoriya kimi öz semantikasını və morfoloji göstəricilərinə görə tək-cə isimlərlə deyil, bütün adlar qrupu ilə (bütün digər əsas nitq hissələri ilə) tutuşdurulur”².

¹ G.Y. Hacıbəyli. «Müxtəlif sistemli dillərdə feilin növ kateqoriyası (aktiv və passiv diatezlər və növlər)». filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 2010, s.4.

² Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. П. Фонетика и морфология, часть 1. Москва: Изд-во АН СССР,1952, с.306.

Görkəmli Azərbaycan türkoloqu mərhum professor Fərhad Zeynalov türk dillərində feilləri leksik-semantik baxımdan səciyyəvləndirən aşağıdakı kateqoriyaları qeyd edir:

1. Feillərin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası vardır.
2. Feillərin məna növləri vardır.
3. Feillərə təsdiq və inkar kateqoriyası xasdır.
4. Feillərdə şəkil kateqoriyası vardır.
5. Feillərə zaman kateqoriyası xasdır.
6. Feillər üçün təsriflənmə səciyyəvidir.
7. Feillərin təsriflənməyən formaları (məsdər, feili sifət, feili bağlama) var.
8. Feillərdə tərz anlayışı vardır.
9. Feillərə xas spesifik inkarlıq kateqoriyası vardır.
10. Feillərdə şəxs kateqoriyası vardır”¹

Zənnimizcə, bu bölgədə mübahisəli məqamlar olduqca çoxdur. Bu barədə bir qədər sonra ətraflı söhbət açacaq, müəyyən mülahizələr irəli sürməyə və fikirlərimizi əsaslandırmağa çalışacağıq.

Çünki bu məsələlərə aydınlıq gətirilməsi, mövqelərin dəqiq-ləşdirilməsi ilk növbədə orta məktəblərin qrammatika dərsləklərində hökm sürən xaosun, qarışıqlığın aradan qaldırılması, riyaziyyata bərabər tutulan qrammatikada dəqiqlik və aydınlığın bərqərar olması üçün olduqca vacibdir.

Şagirdlərə dil yalnız qrammatik düsturlar, qrammatik sxemlərlə dərinlən mənimsədilə bilər. Mübahisəli məqamların orta məktəb dərsləklərində yer alması həm elmi, həm də metodiki baxımdan yersiz və qüsurludur.

Belə mübahisə obyektini sayıla biləcək kateqoriyalardan biri feilin şəxs kateqoriyasıdır.

Türk dillərinin müasir tədqiqi bir çox qrammatik kateqoriyalara yeni yanaşma tərzini tələb edir. Bu gün müstəqillik qazanmış türk xalqları rus imperiyasının 70 illik zaman kəsiyində

¹ F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, s.180.

istər-istəmər elm və təhsil sahəsində də sovet dövrünün tələblərinə cavab vermək üçün, sosializm ideyalarının təsirinə məruz qalmış, milli dillərin qrammatik quruluşuna, leksik təbiətinə, semantik və frazeoloji inkişaf yollarına rus dilçilərinin baxışları ilə yanaşmışlar.

Bunu türk dillərinin təsnifatından tutmuş, dilin ayrı-ayrı kateqoriyalarının təqdimatına və təhlilinə kimi bütün məsələlərdə aydın müşahidə etmək olar. Təsadüfi deyildir ki, hegemonluq həyatı sürən rus dilinin bütün qrammatik, leksik-semantik, üslubi və frazeoloji xüsusiyyətləri geneoloji və tipoloji baxımdan ondan fərqlənən türk dillərində də axtarılmış və bəzən də yerli-yersiz tətbiq olunmuşdur. Bəlkə elə buna görə də bu gün türk dillərində bir sıra kateqoriyalara yeni yanaşma, yeni baxış, yeni təhlil tələb olunur. Belə kateqoriyalardan biri də xəbərlik kateqoriyasıdır.

Xəbərlik kateqoriyası ilə bağlı fikirlər dilçilər tərəfindən əslində heç də hər zaman birmənalı qarşılanmamışdır. Belə ki, bir sıra tədqiqatçılar belə bir müstəqil kateqoriyanın mövcudluğunu iddia etsələr də, digərləri xəbərlik və şəxs kateqoriyalarının eyni bir kateqoriya olduğunu və onların vahid bir kateqoriya adı altında verilməsini məqsəduyğun hesab edirlər.

Rus dilində “kateqoriya skazuyemosti” (“категория сказуемости”) kimi təqdim olunan bu kateqoriya haqqında ayrı-ayrı türk dillərinin rus dilində yazılmış bütün qrammatika kitablarında (bu ənənənin özülü XX əsrin əvvəllərində qoyulmuşdur) xəbərlik kateqoriyası kimi səthi də olsa, danışıl-mışdır.

Əslində dildə xəbərlik kateqoriyasının mahiyyəti nədən ibarətdir və bu kateqoriyanın əhatə dairəsinə nə daxildir? Bununla bağlı şəxsi fikirlərimizi təqdim etmək istərdik.

Xəbərlik kateqoriyası dildə dar mənada cümlənin baş üzvlərindən birini və onun ifadə vasitələrini özünə hədəf edirsə, geniş mənada fikrin tamlığı və bütövlüyünü təmin edən predikativliyi bildirir. Yəni V.V.Panfilovun dediyi kimi, qrammatikada pre-

dikativliklə xəbərlik üst-üstə düşə bilir¹. Bizcə də, xəbərlik və predikativlik fikrin tamlığını təmin edən və eyni qrammatik yükü daşıyan eyni sintaktik kateqoriyanın adlarıdır. Bu fikir türk dillərinin materiallarına söykəndikdə özünü daha qabarıq doğruldu.

Keçya dilinin tədqiqatçıları bununla bağlı belə bir maraqlı fikir irəli sürülər: “Ehtimal etmək olar ki, keçya dilində sintaktik kateqoriya olan predikativlik tarixən xəbərin hansı nitq hissəsində təzahür etməsindən asılı olmayaraq eynilə morfoloji səviyyədə ifadə edilmişdir”².

Ümumi dilçilikdə xəbərlik kateqoriyasının yalnız predikativliklə deyil, şəxs kateqoriyası ilə də üst-üstə düşdüyü dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Zənnimizcə, əgər predikativlik məntiqi kateqoriya olub, qrammatik xəbərlik kateqoriyasının qarşılığı kimi çıxış edirsə, şəxs kateqoriyası ilə də həm semantik, həm forma, həm də funksiya baxımından eynilik təşkil edir. Şəxs və xəbərlik, əslində eyni qrammatik kateqoriyanın müxtəlif adlarıdır. Əlbəttə, bizə etiraz edə bilərlər ki, şəxs şəkilçiləri yalnız feilə əlavə olunduğu halda, xəbərliyin morfoloji əlamətləri adlara artırılır. Lakin istər adlara, istərsə də feillərə artırıldıqda eyni funksiyanı yerinə yetirən şəkilçinin bir məqamda xəbərlik, digər məqamda isə şəxs kateqoriyasının morfoloji göstəricisi adlandırılması nə dərəcədə düzgündür?! Aşağıda həm ismi xəbərlərin, həm də feili xəbərlərin təsrifi zamanı aydın müşahidə olunan eyniliyə diqqət yetirək:

İsmi xəbərlərdə

Mən müəllim (-əm//mən)	Biz müəllim (-ik//-iz//biz)
Sən müəllim (-sən//sən)	Siz müəllim(-siniz//siz//siz)
O müəllim (-dir//o)	Onlar müəllim (-dirlər//lər)

¹ В.В. Панфилов. Взаимоотношение языка и мышления. Москва: Наука, 1971, с.174.

² Реферат на тему Категории лица, сказуемости и предикативности в языке / кечуа.mht

Feili xəbərlərdə

Mən getmiş (-əm//mən) Biz getmiş (-ik//-iz//biz)

Sən getmiş (-sən//sən) Siz getmiş (-siniz//-siz//siz)

O getmiş (-dir//o) Onlar getmiş (-dirlər//-lər)

Feillərdəki şəxs şəkilçiləri ilə adlara qoşulan və xəbərlik şəkilçiləri adlanan morfoloji göstəricilərin mənşə etibarilə ümumiliyi və ya eyniliyi məsələsi akad. İ.İ.Meşşaninovun fundamental əsərlərində də dəfələrlə əks olunmuşdur¹.

Yeri gəlmişkən cümlə üzvləri, xüsusilə mübtədə və xəbərlə bağlı İ.İ.Meşşaninovun irəli sürdüyü mülahizələrə diqqət çəkmək istərdik. Alim cümlənin subyekt və predikatsız mövcud olmadığını göstərərək elmi ədəbiyyatda onların bəzən məntiqi və psixoloji kateqoriyalar adlandırıldığını söyləyir². Doğrudan da, müəllifin misal gətirdiyi “Yangın!” təktərkibli cümləsində subyekt və predikat ifadə olunduğu halda, cümlə üzvləri müşahidə olunmur. Buna görə də burada nə mübtədə, nə də xəbər axtarıla bilməz³.

Müasir türkoloji ədəbiyyatda mövcud olan fikrə görə, türk dillərinin əksəriyyətində xəbərlik kateqoriyasının 2 cür şəkilçisi vardır: 1) adlar, feili sifət və feili bağlamaya qoşulanlar; və 2) sırf feillərə qoşulanlar. Beləliklə, “erkən pratürk dövrü üçün 2 cür formal əlamətin olduğu qeyd edilir:

Feillər üçün

<i>Tək</i>	<i>cəm</i>
I şəxs	-Um Uq/k
II şəxs	-Uη -UηIz
III şəxs	-I I (lAr)

Adlar, feili sifət və feili bağlamalar üçün

<i>Tək</i>	<i>cəm</i>
-bän	-biz
-sän	-siz

¹ И.И.Мещанинов. Члены предложения и части речи. Ленинград: Наука, 1978, с.58.

² Yənə orada, s. 204.

³ Yənə orada, s. 205.

Bu cədvəldən belə bir fikrə gəlinir ki, “xəbərlik kateqoriyasının sırf feili şəkilçiləri praktiki olaraq adlardakı mənsubiyyət şəkilçiləridir. Əslində feili təsriflənmə feilin özü kimi (feili sifət və feili bağlama funksiyasını daşımadan) türk dillərində heç də uzaq olmayan keçmişdə meydana gəlmişdir”¹. Bu zaman *qarşıya belə bir sual qoyulur: “Nə üçün feili təsriflənmədə xəbərlik şəkilçisi kimi mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadə olunur? Əgər bu, təsadüfi xarakter daşıyorsa, feillərdəki xəbərlik kateqoriyasının mənşəyini necə izah etmək olar?”*².

Zənnimizcə, adlarla bağlı işlənən xəbərlik şəkilçiləri, feillərlə bağlı işlənən şəxs şəkilçiləri, eləcə də mənsubiyyət kateqoriyasının formal əlamətləri mənşə etibarilə eyni kökə - şəxs əvəzliliklərinə gedib çıxır. Bunu deməyə türk dillərinin tarixi inkişafını əks etdirən yazılı abidələrin dili, eləcə də müasir türk dillərində mövcud olan faktlar imkan verir.

Türk dillərində xəbərlik kateqoriyasının ad bildirən nitq hissələrinə və bəzi köməkçi nitq hissələrinə aidliyini heç də bütün türkoloqlar qəbul etmirlər.

Məsələn, A.M.Şərbak xəbərliyi adların özünəməxsus xüsusiyyəti kimi qəbul etmir. Çünki hələ türk dillərinin qədim abidələrində ismi xəbərlərdə şəxs şəkilçisinin yoxluğunun müşahidə olunması³ bu gün bir sıra müasir türk dillərində də özünü göstərir. Bu, əslində türk dillərində şəxs və xəbərlik kateqoriyalarının morfoloji əlamətlərinin mənşə etibarilə eyni kökdən törəndiyini isbat edən dəlildir.

Ən qədim dövrlərdən xəbərlik kateqoriyası şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş və şəxslər üzrə dəyişməklə şəxs kateqoriyasının da ifadəçisinə çevrilmişdir. Daha dəqiq desək, xəbərlik kateqoriyasının şəkli əlamətləri iki semantik yükü daşımış olmuşdur: *mən müəllim+əm*.

¹ http://nogaystan.ucoz.ru/publ/naroldy_uchavstvujushhie_v_ehtnogeneze_nogajcev

² Yenə orada.

³ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования / АН СССР. Институт языкознания. М.-Л.: АН СССР, 1951, с.39.

Hal-hazırda bu gün də bir sıra müasir türk dillərində ismi xəbərler morfoloji əlamət daşımada çıxış edirlər. Məsələn, müasir altay dilində işlənən *mən altay kiji* (“mən altayam”) ifadəsi bu fikrimizi isbatlayan faktdır.

Bir çox türk dillərində xəbərlik kateqoriyası bütün şəxslərdə morfoloji əlamət olmadan mövcuddur. Məsələn, qaraim dilində *Мен тюгюл кыз* (mən qız deyiləm) ifadəsində xəbər şəxs şəkilçisizdir. Bunu Azərbaycan, türkmən və digər bir sıra türk dillərində müşahidə edə bilərik: *bu mən, bu da sən* (azərb.); *Bu men* (türkm.)

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bu fakt adətən ellipsis hadisəsinin nəticəsi olaraq təqdim olunur.

Ellipsis əslində mövcud olanın itirilməsi deməkdir. Halbuki bizim təqdim etdiyimiz nümunələrdə xəbərlik şəkilçiləri itirilməmiş, əksinə, onlar şəkilçili xəbərlik kateqoriyasının mövcud olmadığı qədim türk dilinin əlamətlərini əks etdirir. Bu bir daha sübut edir ki, “Dili üzərində iz qoymadan keçilməsi mümkün olmayan qar örtüyü ilə müqayisə etmək olar”¹.

N.K.Dmitriyev göstərir ki, başqırd dilində III şəxs şəkilçisi adətən həmişə buraxılır. Analoji olaraq xəbərlik şəkilçisi digər iki şəxsdə də işlənməyə bilər. Canlı nitqdə isə bu şəkilçilərdən, demək olar ki, istifadə olunmur. Həm şəxs, həm də kəmiyyət subyekti ifadə edən şəxs şəkilçisi ilə reallaşır. Məsələn: *Мин язгыусы* “Mən yazıçıyam”. *Мин укыусы* “Mən tələbəyəm”². Beləliklə, başqırd dilində predikativ münasibətlərin tamamilə sintaktik üsullarla, mübtəda və xəbərin birləşməsi ilə verilməsi meylli müşahidə olunur. Bu məqamda rus dili ilə eynilik də diqqəti cəlb edir.

Onu da deyək ki, Azərbaycan dilində xəbərlik kateqoriyasının şəkli əlamətinin işlənməməsi əsasən danışq nitqinə xas olduğu üçün qrammatik norma kimi deyil, üslubi vasitə kimi qiymət-

¹ М.В.Миреев. Философия грамматики крымскотатарского языка. Симферополь, 2006./ Turkolog.narod.ru

² Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л.:АН СССР, 1948, с.90.

ləndirilməlidir. Məsələn, *sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa* (deyim). Bu fakta qumuq dilində də rast gəlinir: Сен бий, мән бий, атгъа бичен ким салыр “Sən bəy, mən bəy atları kim yedirəcək”.

Xəbərlik kateqoriyasının morfoloji baxımdan gerçəkləşmə imkanı qazanmadığı, yəni şəkildəşmənin hələ baş vermədiyini tuva dilində ismi xəbər kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə formalaşmışdır. Belə ki, mübtədə funksiyasında işlənən şəxs əvəzliyi öz sabit səs tərkibini qoruyaraq və eyni fonetik variantda ismi xəbərdə şəxs şəkildəşmənin mövqeyində də çıxış edir. Məsələn: *Мән студент мән* “Mən tələbəyəm”. *Бис оореникчи бис* “Biz şagirdik”. III şəxsdə də, xəbərlik şəkildəşməsi kimi şəxs əvəzliliklərindən istifadə meyli özünü daha qabarıq göstərir. Bu meyil ilk iki şəxsdə də açıq-aydın müşahidə olunur. Bu prosesin izlərinə nəinki qədim türk abidələrində, eləcə də bəzi müasir türk dillərində, o cümlədən başqırd, tatar, altay, tuva dillərində də rast gəlinir: *Хэсэн языусы ул* - Həsən yazıçısıdır (başqırd); *Кандый аайлу маатыр ол* - Bu nə pəhləvandır? (altay); *Ол оореникчи ол* - O, şagirdidir (tuva).

İsmi xəbərlərdə zamanın ifadəsi üçün Azərbaycan dilində mütləq *idi* hissəciyi *və et=, elə, ol=* köməkçi feillərindən istifadə olunur, nəticədə mürəkkəb ismi xəbərlər yaranmış olur.

İndiki zamanda

Mən müəllim (-əm//mən) Biz müəllim (-ik//iz//biz)
Sən müəllim (-sən//sən) Siz müəllim (-siniz//siz//siz)
O müəllim (-dir//o) Onlar müəllim (-dirlər//lər)

Keçmiş zamanda

Mən müəllim idi (-m) Biz müəllim idi (-k)
Sən müəllim idi (-n) Siz müəllim idi (-niz)
O müəllim idi Onlar müəllim idi (-lər)

Gələcək zamanda

Mən müəllim olacaq (-am) Biz müəllim olacaq (-ik//iz//biz)
Sən müəllim olacaq (-san) Siz müəllim olacaq (-sınız//siz)
O müəllim olacaq (-dir) Onlar müəllim olacaq (-dırlar//lar)

Qumuq dilində də ismi xəbərlərdə zamanların ifadəsi digər türk dillərindəki kimidir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, qumuq dilində də xəbərlik funksiyasında çıxış edən şəxs şəkilçisi birbaşa, heç bir vasitəçi olmadan indiki zamanı ifadə edir. Keçmiş zaman semantikasının ifadəsi zamanı *edi*= hissəciyi, gələcək zamanın bildirilməsi zamanı isə *bol*= feili vasitəçi rolunda çıxış edir.

Məfkurə Adıgözəlovanın söylədiyi və bir çox dilçilərin qeyd etdiyi “İsmlərin kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlik kateqoriyaları var. Bu kateqoriyalar isimləşən (substantivləşən) digər nitq hissələrinə də aiddir”¹ mülahizəsinin sanki əsası yoxdur. Belə ki, xəbərlik kateqoriyasının yalnız isimlərə, daha dəqiq desək, adlara, eləcə də substantivləşmiş digər nitq hissələrinə aid edilməsi, zənnimizcə, özünü doğrultmur.

Hal-hərəkət bildirən və zəngin semantik xüsusiyyətlərə malik olan feilin türkoloji ədəbiyyatda özünə yer tutan zaman, tərz, şəkil, təsirlilik-təsirsizlik, məna növ və s. kimi kateqoriyaları sırf feili kateqoriyalardır. N.A.Baskakov bununla bağlı yazır ki, “feilin tərz, növ kateqoriyaları semantik planda, yəni leksik sözyaradıcılığı yolu ilə əmələ gəlir.

Digər tərəfdən isə, feildə funksional kateqoriyaların yaranması ilə, yəni qrammatik sözdüzəlmə yolu ilə zaman və şəkil formaları yaranır ki, bu da feilin başqa bir leksik keyfiyyət qazanması ilə yanaşı, digər bir qrammatik kateqoriyanın da yaranmasına gətirib çıxarır”².

Tərz və məna növlərinin feilin daxilində yarandığını, yəni feildən feil yaranması yolu ilə əmələ gəldiyini göstərən alim yazır ki, “feilin cümlədə reallaşdırma vasitəsi olan zaman və şəkil kateqoriyaları onların müşayiət etdiyi feilin funksional kateqoriyalarının yalnız sözyaradıcılığı prosesində yaranır”³.

¹ http://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_dili

² Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. П. Фонетика и морфология, ч.1. Москва: Изд-во АН СССР, 1952, с.306.

³ Yənə orada, c.307.

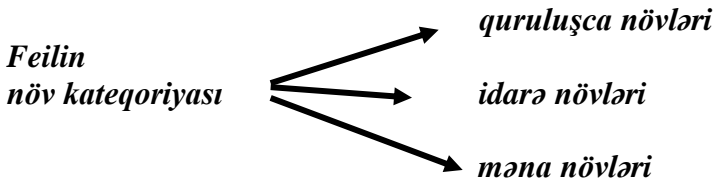
Lakin elə kateqoriyalar da vardır ki, ümumi xarakter daşıyıb bütün nitq hissələrinə aiddir. Məsələn, feili bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən özünəməxsus kateqoriyalardan sayılan “Növ kateqoriyası”nı buna misal gətirə bilərik.

§4. Feilin növ kateqoriyası

İndiyə kimi “Feilin növ kateqoriyası” adı altında Azərbaycan dilçiliyində yalnız feilin məna növləri – məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək, icbar feillər öyrənilmiş, daha doğrusu, feilin növ kateqoriyası ilə məna növləri arasında, nə üçünsə, bərabərlik, eynilik işarəsi qoyulmuşdur.

Müxtəlif dillərdə müxtəlif terminlərlə təqdim olunan feilin məna növləri rus dilçiliyində **zaloq** (“залог”) termini ilə verilir. Rus dilçiliyindəki bu terminin Azərbaycan dilinə “növ” kimi tərcümə olunması, bircə, dəqiq deyildir. Çünki rus dilindəki **zaloq** (“залог”) xüsusi kateqoriya olub, yalnız və yalnız feilə aiddir. Bu termin altında heç bir izahata ehtiyac duyulmadan feilin məna növləri başa düşülür. Azərbaycan dilində isə “növ kateqoriyası” əsas nitq hissələrinin hamısını əhatə edən ümumi kateqoriyadır.

Deməli, feilin növ kateqoriyası daha geniş məfhum olub, təkcə məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar feillərlə məhdudlaşmır. O, feilə məxsus kateqoriyaların ən ilkinini olub, bircə, bölgü prinsipinə görə üç yerə ayrılmalıdır:

Məhz bu baxımdan da “növ kateqoriyası” ifadəsi rus dili qrammatikasındakı “залог” termininin qarşılığı kimi çıxış edə bilmir.

§5. Köməkçi feillər

ol=, et+(elə=)// bol=, bulun=, yap

Türkologiyada xüsusi tədqiq olunmasına ehtiyac duyulan maraqlı məsələlərdən biri də məhz köməkçi (yardımçı) feillərdir. Türk dillərində geniş yayılmış, xüsusilə müasir Azərbaycan dilində *ol=, et+(elə=)*, müasir türk dilində isə *bol=, bulun=, yap¹* formalarında işlənən köməkçi feillərin mənşəyi, inkişaf yolu, müasir vəziyyət və vəzifəsi, leksik-semantik xüsusiyyətləri tarixi-müqayisəli fonda araşdırılmalı, hərtərəfli türkoloji tədqiqatın obyektı olmalıdır.

Muharrem Ergin haqlı olaraq yazır ki, “Asıl və çox kullanılan yardımçı fiiller *et=* və *ol=*’tur. Digərləri daha az kullanılan və arka arkaya gələn birləşik fiilli ibarelərdə təkrürdən qaçmaq üçün bunların yerini tutan yardımçı fiillərdir. Bazen de *et=* və *ol=* fiilləri ilə birləşməyən isimlərdən birləşik fiil yaparlar. *Ol=, bulun=* və *et=, eyle=, yap=* birbirlərinin yerini tutan və mənaları, funksiyonları aynı olan yardımçı fiillərdir. Zaten yardımçı fiil olaraq birləşik fiilde hususi mənaları fazla rol oynamaz. Birləşik fiilde esas itibarıyla yardımçı fiil funksiyonları rol oynar ki, bu da birincilərdə keçişsiz:ikincilərdə keçişli fiil yapmaktadır. Asıl mənâyı isim unsuru taşır. Yardımçı fiil bir fiilləşirmə və çekim unsuru olaraq vəzifə görür”².

Görkəmli türkoloq yardımçı feillərlə bağlı fikir və mülahizələrini bir qədər də geniş formada davam etdirərək yazır: “Bu birləşik fiilde isim unsuru ya bir isim və ya yabançı asıllı olur.

¹ M.Ergin. Türk dil bilgisi. Sofya: "Narodna Prosveta", 1967, s. 365.

² Yenə orada, s. 365.

Türkcədə bu şəkildə yabançı bilhassa Arapcaı Farsca isimlere yapılmış pek çok birleşik fiil vardır. Partisiple yapılan isimlerde ise yalnız ol= ve bulun=: yani geçişsizlik yardımcı fiilleri kulanılır. Bu birleşik fiillerde geçişlilik, geçişsizlik normal olarak partisip fiilinin geçişli veya geçişsiz olması ile sağlanır. Bulun= da yalnız geçmiş zaman partisipine getirilir. Birleşik fiilin 2 unsuru esas itibariyle ayrı yazılır veya yazılmalıdır. Yalnız tek başına kullanılmayan veya tek başına olunca başka şəkilde yazılan yabançı isimler yardımcı fiile birleşik yazılırlar. Şu misaller isimle yapılmış birleşik fiillerdir: et=, alay et=, kabul et=; reddet=; mahvet=, telefon et=, rica et=, göz et=, oyun et=, halt eyle=, sabreyle=, var eyle=, hasta eyle=, alt eyle=. Yok ol=, mahvol=, hasta ol=, pişman ol=, dost ol=, bir ol=, kör ol=, müteessir bulun=, banyo yap=, gürültü yap=, spor yap= ve s.”¹.

Ol=, et= (elə=) feillərinin tədqiqinə nəzər saldıqda bu feillərin ayrıca bir mövzu kimi işlənmədiyinin şahidi olur. Həmin feillərdən yalnız mürəkkəb feil, mürəkkəb xəbərə aid bəhlərdə danışılmışdır.

Bütün türkologiyada eyni yanaşma hökm sürmüşdür. Bunu XX əsrin əvvəllərindən yazılmağa başlamış bütün türk dillərinin qrammatika və dərsliklərində müşahidə etmək olar.

Azərbaycan dilçiliyində də bu feillərlə bağlı ilk elmi mülahizələrə, əsasən 1937-ci ildən sonrakı dərslik və elmi əsərlərdə rast gəlinir. 1937-ci ildə natamam və orta məktəbin 5-ci sinfi üçün buraxılmış “Qrammatika” adlı kitabda “Feillərin quruluşu” bəhsində deyilir: “Feillərin bir qismi azərbaycanca, ərəb, fars (İran) və başqa əcnəbi sözlərə köməkçi feillər əlavə etməklə əmələ gəlir. Köməkçi feillər et (mək), ol (maq) feillərindən ibarətdir. Belə köməkçi feillər vasitəsi ilə əmələ gələn feillər mürəkkəb feil adlanır. Belə feillər cümlədə mürəkkəb xəbər olur”².

¹ Yenə orada, s. 366.

² Qrammatika. I hissə. Natamam və orta məktəbin 5-ci sinfi üçün. Bakı, 1937, s. 10.

1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin birgə yazdıqları “Qrammatika” dərsliyində də *ol=*, *et+* (*elə=*) mürəkkəb feil əmələ gətirən köməkçi feil adlandırılır.

1939-cu ildə S.Cəfərov, Ə.Abbasov və D.Quliyevin çəkdikləri birgə zəhmətin bəhrəsi olan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” nəşr olundu. Həm bu kitabda, həm də 1944-1948-ci illərdə S.Cəfərov və Ə.Abbasov tərəfindən yazılmış “Azərbaycan dilinin sərfi” adlı dərslikdə *ol=*, *et=* feillərinə yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibət bəslənmişdir.

Onu da deyək ki, adını çəkdiyimiz dərsliklərin hamısında eyni qüsuraya yol verilmişdir. Belə ki, köməkçi feillər sırasına “imək” feili də salınmışdır. Bunu nöqsan kimi qəbul edən F.Zeynalov yazır: “Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında *ol*, *et*, *elə* sözləri ilə yanaşı idi, *imiş*, *ikən* yarımçıq feilləri də köməkçi feil kimi qəbul edilir, hətta bu sözlərlə meydana çıxan formalar mürəkkəb forma kimi səciyyələnir”¹.

Əlbəttə, dilimizdə işlənməyən bu feilin köməkçi feil kimi dərsliyə salınması, dilimizdə həm müstəqil, həm də köməkçi feil kimi işlənən *ol=*, *et=* feilləri ilə bir tutulması dərslik üçün (xüsusilə orta məktəb dərsliyi üçün) məqsədəuyğun deyildir.

Ola bilər ki, “imək” feili vaxtilə müstəqil, sonralar isə köməkçi feil funksiyasında çıxış etmişdir. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, “imək” feili hal-hazırda köməkçi feil vəzifəsini də itirmişdir. Lakin elm üçün hələ mübahisəli olan belə bir məsələnin orta məktəb dərsliklərinə salınması, bizcə, nöqsanlıdır.

1959-cu ildən sonrakı orta məktəb dərsliklərində bu nöqsan qismən aradan götürülmüşdür. Lakin köməkçi feillərin bölgüsündə yenə bir anlaşılmazlıq qalırdı. 1959-cu ildə nəşr olunmuş dərsliyində S.Cəfərov yazırdı: “...köməkçi feillər iki cür olur: 1. Müstəqil işlənməyən və ancaq mürəkkəb feil əmələ gətirən köməkçi feillər: *etmək*, *eləmək*, *olmaq*. Belə köməkçi feillər həmişə başqa nitq hissələrinə artırılır. 2. Əsasən müstəqil işlənən

¹ F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, s.222.

və bəzən başqa sözlərlə birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirən köməkçi feillər: *düşmək, bilmək, gətirmək, görmək* və s. Belə köməkçi feillər həm başqa nitq hissələrinə, həm də feillərə əlavə edilir və həqiqi mənada işlənmir”¹.

Lakin *düşmək, bilmək, gətirmək, görmək* və s. feillər heç də “əsasən” deyil, həmişə müstəqil işlənilir. Onları köməkçi feil adlandırmaq, zənnimizcə, yanlışdır. Müəllif “əsasən müstəqil işlənən” ifadəsini *et, elə, ol* feillərinə aid etsə idi, daha düzgün olardı. Axı *et, elə* və *ol* feilləri heç də müstəqil işlənməyən feillər deyildir.

Gözəllərin vəfası yox,

Cəfası var, səfası yox,

Bu sözlərin əsası yox,

Nə etsə yarə, yar edər (H.Cavid)

Xayır insanda tale olmalıdır (H.Cavid)

Bu misralardakı *edər* və *olmalıdır* feilləri müstəqildir. Deməli, qismən də olsa, *et, elə* və *ol* feilləri dilimizdə müstəqil çıxış edə bilirlər.

Burada da F.Zeynalovun belə bir fikrini xatırlatmaq da yerinə düşərdi. O yazırdı: “Bizcə, türk dillərində hərəkət mənasını əks etdirmək baxımından öz leksik məzmununu qismən daraltmış *ol, et, el* köməkçi feillərini, tarixən müstəqil mənalı sözdən (*e/i*) ibarət olan, lakin sonralar köməkçi feil, daha sonralar isə get-gedə leksik-semantik məzmununu tamamilə itirərək, zaman və modal-lıq çalarlığı bildirən *idi, imiş* və *ikən* yarımçıq(naqıs) feillərindən ayırmaq zəruridir”².

Ehtimal etmək olar ki, cümlə konstruksiyasında yanaşma əlaqəsinin hakim olduğu bir dövrdə feilin məna növləri analitik yolla - iki feilin bir-birinə yanaşması ilə əmələ gəlmişdir. Həmin iki feilin II komponenti isə *de-* feilindən ibarət olmuşdur. Bu, icbar növ şəkilçilərinin təşəkkülünün ilkin mərhələsi olmuşdur.

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı:APİ nəşriyyatı, 1959, s.81.

² F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, s. 223.

Hər hansı feilə *de-* feilinin əlavəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb söz icbarlıq, təhrik məzmunu kəsb etmişdir. Bu zaman I komponentin ifadə etdiyi hərəkəti icra edən subyekt *de-* feilinin bildirdiyi hərəkətin icraçısına çevrilmiş, əvvəlki hərəkətin icrasına isə başqa bir subyekt sövq edilmişdir. Həmin mərhələdə əmələ gəlmiş icbar feillərdən biri də hal-hazırda türk dillərində köməkçi feil kimi fəaliyyət göstərən *et-* feilidir.

Et= feilinin kökü isə vaxtı ilə mövcud olmuş *i-* feilidir. *İş* isminin etimologiyasını da bu feillə bağlayan V.İ.Aslanov göstərir ki, "...*i-* feili təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının diferensiallaşmadığı bir dövrdə, zənnimizcə, «etmək,olmaq» mənalarına malik olmuşdur. Ehtimal ki, *et-* feili də həmin kökdən əmələ gəlmişdir»¹. Güman ki, *i-* feili adlardan feil əmələ gətirmə qabiliyyətini itirmədiyi inkişaf mərhələsində *-t* də yalnız feildən feil, yəni icbar növ əmələ gətirmişdir. *İ-* feili öz funksiyasını təkliddə yerinə yetirə bilmədiyi zaman isə *-t* ünsürü ilə birləşərək vahid funksiyanın daşıyıcısı kimi formalaşmışdır. Məhz bu xüsusiyyətə görə dilçilərin əksəriyyəti *-t* şəkilçisinin mənşəyini *et-* köməkçi feili ilə bağlamışlar.

Et, ol feillərindən türkologiyada da yeri gəldikcə geniş bəhs olunmuşdur. Hələ M.Kazımbəyin "Обşaya qrammatika turetsko-tatarskoqo yazıka" ("Общая грамматика турецко-татарского языка" əsərində bu feillər haqqında, səthi də olsa, danışılmışdır. O yazırdı: "Tərkibi feillər adlar və işlənən köməkçi feillərdən əmələ gəlir. Bu adlar ərəb, fars və xalis türk mənşəli ola bilər; bu məqsədlə istifadə olunan köməkçi feillər isə *olmaq, eyləmək, etmək, qılmaq, buyurmaq, bulmaq* və s.-dir. Məsələn: *məğrur olmaq,naümid olmaq, naümid etmək, namaz qılmaq, təşrif buyurmaq, vücut bulmaq* və s.

Türk dili bu feillərlə zəngindir"².

¹ В.И.Асланов Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблема реконструкции), АДД., Баку, 1973, с.18.

² А.Казым-бек.Учебное пособие для временного курса турецкого языка. Ст.-Петербург,1854, с.40.

L.Budaqov öz praktik kitabında mürəkkəb feillərdən əsasən ərəb və ya fars dillərindən alınmış isim, sifət və zərflə türk dillərinin köməkçi feillərinin birləşməsindən əmələ gəlir.

Get-gedə türkologiyada bu məsələnin daha ətraflı və dərinlən öyrənilməsi prosesi intensivləşir.

Jan Deninin 1941-ci ildə nəşr olunmuş “Türk dilinin qrameri” kitabının “Mürəkkəb feillər” bəhsində *et, ol* feillərindən ayrılmaqla söhbət açılır. Bu feillər yardımçı feillər adlandırılır¹

Müəllifin yazdığına görə, türk dilində ən çox işlənən *etmək* feildir². Bu feil həm türk dilində, həm də fars və başqa əcnəbi dillərdən alınan isimlərlə birlikdə işlənib mürəkkəb feil əmələ gətirir. Kitabda bunların hamısına aid nümunələr verilir³.

Et= feilinin fars dili isimləri ilə işlənib əmələ gətirdiyi feillərə aid verilən misallar arasında “ümid etmək” sözünə rast gəlirik. Yeri gəlmişkən, müəllifin fars dilinə aid etdiyi “ümid” sözü barədə danışmaq istərdik. Bu söz “um(maq)” feilinə “-id” sözdüzəldici şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. “Um(maq)” feilinin ifadə etdiyi mənanın “ümid” sözündə də olması bunu bir daha sübut edir⁴.

Kitabın “Feil” bəhsində qeyd olunduğu kimi və ümumiyyətlə, məlum olduğu üzrə, türk dillərində işlənən fars, ərəb mənşəli, rus və qərbi Avropa dillərindən alınmış sözlər içində heç bir zaman feilə rast gəlmək olmaz. Feillər bu spesifik xüsusiyyətinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Belə halda “um(maq)” feilindən yaranmış “ümid” sözünü fars dilinə aid isim adlandırmaq özünü doğrultmur.

Jan Deni *et(mək)* feilinin sinonimləri kimi *eyləmək, qılmaq* və *buyurmaq* feillərindən də danışır. O yazır: “Etmek yerinə bu feilin şu menadaşları işlənib bilər.

¹ Jan Deny. Türk dili qrameri (osmanlı ləhcəsi). İstanbul: Maarif Vekaleti, 1941, s.476.

² Yenə orada, s. 477.

³ Yenə orada, s. 478.

⁴ M.Mirzəliyeva. Müasir Azərbaycan dilində feilin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar, Namizədlik dissertasiyası. Bakı,1976, s.130.

1. *Eylə-mək* ki *et-mək* feilini çox kərə təkrarlamaqdan qaçınmaq üçün ədəbi üslubda pək işlənilir.

2. *Qılmaq* ki kullanıştan kalkmışdır. Bu feil (bilhassa:qıl-ınmaq) ancaq rəsmi kitabəttə kalmışdır. Konuşma dilində yalnız *namaz qıl-mak* feilində kalmış bulunuyor.

3. *buyur-maq* ki asıl əmretmək mənasındadır. Allahın, hü-kümdarın, mühüm bir zatın veya kəndisinə hörmət qosterilmək istenilen muhatabın yapıdığı bir iş olunca, bu mastar et-mek feili yerinə kullanılır”¹.

Müəllif yardımçı feil kimi *ol=* feilindən də bəhs edir. Onun yazdığına görə, türk dilində mürəkkəb feillərin yaranmasında bu feil az işlənilir². Jan Deni yazır: “meğrur olmaq kibi, alim olmaq kibi isnadlıq bir mənası olan ortağ ve ya sıfatlardan yapılmış olmaqla mörekkep feil saymıyoz”³.

Əlbəttə, belə bir mübahisəli məsələni ortaliğa atan müəllif əsaslı dəlil gətirməli, bunu inandırıcı faktlarla sübuta yetirməli idi. O isə öz fikrini belə əsaslandırır: “Nasıl ki, bunların fransızca törəmələri də mürəkkəb feil deyildir”⁴. Bunu, şübhəsiz ki, həll-edici amil saymaq olmaz. Çünki hər hansı bir dil haqqında, onun qrammatik quruluşu haqqında müəyyən fikir yürüdərkən tərçüməyə əsaslanmaq, başqa bir dilin xüsusiyyətlərini həmin dilə tətbiq etmək düzgün deyildir. Belə hallar isə əksərən uğursuzluq, müvəffəqiyyətsizliklərlə nəticələnir.

Türk dilinin qrammatikası haqqında yazılmış kitablar arasında məşhur rus türkoloqu A.N.Kononovun “Qrammatika sovremennogo turetskoqo literaturnoqo yazıka” (“Грамматика современного турецкого литературного языка”) əsəri mühüm yer tutur. Əsər 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur. Kitabda ən maraqlı bəhslərdən biri “Analitik tipli feillər” (“Глаголы аналитического типа”)

¹ Jan Deny. Türk dili qrameri(osmanlı ləhcəsi). İstanbul: Maarif Vekaleti, 1941, s.477.

² Yənə orada, s. 478.

³ Yənə orada, s.479.

⁴ Yənə orada, s.479.

adlanır. Məhz bu bölmədə *et=*, *ol=* feilləri və onların sinonimlərindən ətraflı danışılır.

A.N.Kononov bu feilləri ayrı-ayrılıqda şərh edir, onların malik olduqları maraqlı xüsusiyyətləri misallarla izah edir, hətta yeri gələndə bu feillərdən bəzilərinin etimologiyasını da araşdırır. Məsələn, *etmək* feili barədə söhbət açarkən ilk növbədə onun mənşəyi haqqında belə bir mülahizə irəli sürür: “*et=* feilinin əsası iki elementdən ibarətdir: *e+t*. Burada *e=e(r)* // *i(r)* - qədim köməkçi feil, *-t* isə icbar növün şəkilçisidir”¹.

Görkəmli türkoq *etmək* feili ilə əmələ gəlmiş feillərin təsirli və ya təsirsiz olmasını həmin köməkçi feilin qoşulduğu isimlərin mənaları ilə bağlayır. Belə ki, alim yazır: “Adlıq hissəsində bir hərəkətin adını, (özündən sonra vasitəsiz tamamlıq işlənə bilər) obyekt və ya metodu, formanı, hərəkət tərzini ifadə edən “*etmək*” feili təsirli feillər əmələ gətirir. Adlıq hissəsində predmet, nəticə və ya hal bildirən “*etmək*” feili təsirsiz feillər əmələ gətirir. Təsirli feillər: *yox etmək, xar etmək, tədris etmək*; Təsirsiz feillər: *ümid etmək, fayda etmək, inad etmək, göyəzəlik etmək, bəraət etmək*”².

A.N.Kononov *et*, *ol* feillərindən danışarkən onların həm müstəqil, həm də köməkçi formalarının xüsusiyyətlərini təhlil edir, maraqlı fikirlər yürüdür və bu fikirləri bədii əsərlərdən gətirilmiş misallarla əsaslandırır. O qeyd edir ki, bu feillər həm də sözdüzəltmə (feildüzəltmə) vəzifəsi daşıyır. Bununla da onlar *-lan/-lən*, *-la/-lə*, *-laş/-ləş* şəkilçilərinə yaxınlaşırlar. Bütün bunlarla belə *et=*, *ol=* feilləri başqa məqsədlər üçün də istifadə edilir. Bunlar həm müstəqil, həm də köməkçi vəzifəsində çıxış edərkən müxtəlif mənə xüsusiyyətləri kəsb edir ki, bu xüsusiyyətlər barədə də kitabda geniş izahat verilir.

A.N.Kononov bu feillər haqqındakı fikirlərinin 1960-cı ildə buraxılmış “Müasir özbək ədəbi dilinin qrammatikası” (“Грамматика современного узбекского литературного языка”) adlı

¹A.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. -Л.: АН СССР, 1956, с. 263.

²Yenə orada, с. 264.

əsərində daha geniş surətdə davam etdirir. Həmin kitabda göstərildiyi kimi, özbək dilində köməkçi feillər bunlardır: *kılmok//etmok// nadir hallarda isə aylamoq və bulmoq*¹.

Deməli, Azərbaycan dilindəki *eyləmək* feili özbək dilində *aylamoq* şəklindədir.

Çox maraqlıdır ki, bəzi türk dillərindən, o cümlədən Azərbaycan dilindən fərqli olaraq *kılmok* feili özbək dilində daha fəaldır. Belə ki, çox nadir hallarda kitab dilində *et-mok* feili işlənir².

Azərbaycan dilində *etmək* feili hansı hüquqlara malikdirsə, özbək dilində də *kılmok* feili həmin səlahiyyətə malikdir. A.N.Kononov bu feil haqqında belə yazır: “1) məxsusi leksik mənası olan müstəqil söz - feil kimi işlənir: Sabir buyurulan işni kılıb... (S.Ayniy); Men senin xayrli işinq keçikmasin dep bu taklifni kıldım (S.Ayniy)”³.

A.N.Kononov *aylanmok* feilini *kılmok//etmok* feilinin üslubi sinonimi hesab edir. O, A.Vamberi və V.Qordlevskiyə istinad edərək *etmək* feilinin mənşəyini *aylamok* feili ilə bağlayır, bu feilin inkişaf yolunu *ayla-mok ey-//et-+la-mok* şəklində göstərir⁴.

Türkologiyaya aid kitabları nəzərdən keçirərkən onları bu məsələdə Azərbaycan dilçiliyindən fərqləndirən bir xüsusiyyətə rast gəlirik; Azərbaycan dilinin tədqiqatçıları köməkçi feillərə *ol=, et=, elə=* ilə yanaşı, “idi”, “imiş”i də aid edirlər. Lakin belə hala digər türk dillərinin qrammatika kitablarında rast gəlmədik.

Bu bərdə A.A.Yuldaşevin söylədiyi fikir maraqlıdır. O yazır: “Analitik feillərin türk dilləri sistemində yerinin müəyyən-ləşdirilməsi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər hətta aydın görünən *edi* formalı analitik zaman formalarına da aiddir. O.Bötlinqdən tutmuş lap son illərə kimi bir çox Qərb qrammatistləri bu

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка.М.-Л.: АН СССР,1960, с. 259.

² Yənə orada, c.260.

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка.М.-Л.: АН СССР,1960, с.259.

⁴ Yənə orada, c. 260.

formalara mürəkkəb feil əmələ gətirən sözdüzəldici vasitə kimi baxmışlar. Bu əənəyə sadıq qalan ayrı-ayrı sovet türkoloqları, məsələn bəzi Azərbaycan qrammatistləri bu formaları mürəkkəb feillərə həsr etdikləri bölmələrdə öyrənir və bu zaman *e=* köməkçi feilinin *bol=* feili ilə bərabər mürəkkəb feil yaratmağa xidmət etdiyini təsdiq edirlər. Bir sıra Azərbaycan dilçiləri mürəkkəb feillər sırasına müəyyən modallıq, tərz və s. bildirən digər düzgün (daimi, dəyişilməz) qrammatik formaları da aid edirlər. Təəssüf ki, belə xətlər digər türk dillərinə, məsələn, türk dilinə dair əsərlərdə də müşahidə olunur”¹.

Doğrudan da, *et=(elə=)*, *ol=* feilləri ilə “*idi*”, “*imiş*”i bərabər-hüquqlu saymaq, onları “köməkçi feil” adı altında birləşdirmək düzgün deyildir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, əgər *et=*, *ol=* feilləri mürəkkəb feil əmələ gətirmək vəzifəsini, necə deyərlər, şəərəflə yerinə yetirirsə, “*idi*”, “*imiş*” üçün bu, həddindən artıq yüksək vəzifədir. Məhz buna görə də “*idi*”, “*imiş*” bu vəzifənin ağırlığını çiyinlərində daşıya bilmir, onun öhdəsindən gələ bilmir. Bir sözlə, “*idi*”, “*imiş*”in qoşulduğu sözlər mürəkkəb feil ola bilmir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün, ilk növbədə, əsil köməkçi feil hesab etdiyimiz *et=*, *elə=*, *ol=* feilləri haqqında geniş söhbət açmaq istəyirik.

Et=, *elə=* və *ol=* feilləri türk dillərinin bütün tarixi mərhələlərində fəal işlənmiş, söz yaradıcılığı prosesində mühüm rol oynamışlar. Son zamanlaradək bu feillərdən yalnız mürəkkəb feillər haqqındakı bəhslərdə və ya məqalələrdə danışılmışdır. Onlar düzgün olaraq köməkçi feillər adlandırılmışdır.

Lakin bu feillərin müstəqil işləndiyi məqamlar da mövcuddur ki, türkologiyada bu bərdə ətraflı elmi araşdırmalar aparılmamış və həmin feillərin bütün xüsusiyyətləri dəqiq öyrənilməmişdir. Biz *ol=*, *et=*, *elə=* feillərinin hər birindən ayrıca olaraq həm müstəqil, həm də köməkçi feil kimi söhbət açmaq istərdik.

¹A.А.Юлдашев. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва: Наука, 1965, с.31.

a) **Müstəqil ol= feili.**

Akademik M.Ş.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (Bakı,1968) əsərində yazır:“Əgər *olmaq* feili cümlədə başqa bir feillə əvəz oluna bilirsə, o, müstəqil mənada işlənir¹.

Ol= feili müstəqil feil kimi “yaşamaq”, “baş vermək”, “doğulmaq”, “mövcudiyət”, “çatmaq” mənalarında çıxış edir. Məsələn: Azərbaycan dilində - 1)Asəfgil bu həndəvərdə *olurdular* (Anar); 2) Görürsənmi nələr *oldu?*; 3) Yaşı 60-dan keçməsinə baxmayaraq axırıncı arvaddan bir qızı *olmuşdu*. (Ə.Vəliyev); Sağlıq olsa, gün əyiləndə “İşıqlı” dağda *olarsan*. (Ə.Vəliyev). və s.; Türkiyə türkcəsində: *kuraklık oldu, kaza oldu, haberim oldu, oğlumuz oldu və s.*

Müstəqil *ol=* feilinin maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, bu feil mənə növləri üzrə dəyişmir, yəni məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək və ya icbar növ şəkilçisini qəbul etdikdə öz müstəqilliyini itirir və köməkçi vəzifəyə keçir. Deməli, müstəqil olduqda *ol=* feili yalnız məlum növdə olur.

Müstəqil *ol=* feilinin Azərbaycan dilində malik olduğu bəzi xüsusiyyətləri qeyd etmək istərdik:

1. *ol=* feili qeyri-qəti (müzare) zamanın həm təsdiq, həm də inkarında işlənərkən “icazə” mənasını ifadə edir. Bu zaman həmin feil bitmiş bir fikri ifadə edərək cümlə vəzifəsini daşıyır:

–*Olar?*

–*Olar* (yaxud *Olmaz*)

2. Bəzən *ol=* feili formaca şühudi keçmiş zamanın əlamətinə malik olduğu halda, mənaca işin gələcəkdə mütləq icra olunacağını bildirir və cümlə kimi formalaşır:

1) *Oldu*, əziz dost;

2) *Oldu*, sabah gələrəm və s.

3. *ol=* feili formaca feilin arzu şəklində olub, şərt mənasını ifadə edir:

Üç belə evin *ola* – öhdəsindən gələrəm (Y.Əzimzadə).

¹ M.Ş.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1968, s.356.

Buradakı *ola* sözü əslində feilin arzu şəklindədir. Lakin şərt mənasını bildirdiyi üçün onu *olsa* feili ilə əvəz etmək olur.

4. Müstəqil *ol=* feili feilin bütün şəkillərində çıxış edə bilər:
əmr şəklində - O *olmasın*, bu *olsun* (Ü. Hacıbəyov);
Arzu şəklində - Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi-zülmət...Nə nur olaydı, nə zülmət, nə böylə xilqət *olaydı* (H. Cavid)

Lazım şəklində - İclas bu gün *olası* idi.

Vacib şəklində - İçəri şəhərin ərazisində inşaat üçün də sahələr *olmalıdır* ("Qobustan" jurnalı).

Şərt şəklində - Sən *olmasan*, verməzdim mən eşqə bir mənə, Bu yolda sən mana rəhbərsin, eyləməm inkar (H.Cavid)

Xəbər şəklində gəlincə, o öz ifadəsini feilin zaman formalarında tapır. Müstəqil *ol=* feili keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda bütün şəxslər üzrə həm təsdiqdə, həm də inkarda işləyə bilər. Məsələn:

Elə bil hadisə bu gün *olmuşdu*;

Nə biz *olmuşuq*, nə o;

Ağ bir yalan imiş bu;

Dünən də var idi Piri baba,

Bu gün də var;

Sabah da *olacaq* (R.Rza);

2-3 gün evdə *olmayacaqlar* (Y.Əzimzadə)

5. İstər Türk, istərsə də Azərbaycan dilində *ol=* feilindən əmələ gələn isim, sifət, feili sifət, ədat, modal söz və digər vahidlər də mövcuddur ki, bu da *ol=* feilinin müstəqil işlənmə qabiliyyətinə malik olduğunu bir daha sübut edir. Məsələn:

1)...qədim sakinlərin sinələrində ötürülən *olumlar*, deyimlər və əfsanələr əbədi yaşayardı ("Qobustan" toplusu);

2) Bu bir xəyaldır bu gün; yolu uzun, *olumu* namümkün (R.Rza);

3) Başımıza *olmazın* oyun açdılar;

4) *Olan* işlərim vur-tut bunlardır;

5) Bu, 50 il əvvəl *olmuş* əhvalatdır;

6) Səni atmaq mı? Bir düşün, əcaba,
Bu *olur* şey mi, nəzənin Zəhra? (H.Cavid);

7) *Olan olmuşdur*;

8) Mən onu bu fikirlərdən daşıdırmaq üçün *olanı* deməli idim;

9) Bunlar *olduqca* təsirlidir; 1

10) *Olmaya-olmaya* ilanı yaralayıb buraxasan (Ə.Vəliyev);

11) Oğlan qançarı getdi *ola* (KDQ)

– Fatma xala öydədi *ola*? (dialektlərdə).

Bunlardan başqa Azərbaycan dilində müstəqil *ol=* feilindən törəmiş “olsa-olsa”, “bir dənə(damla, nəfər) də olsun”, “olursa-olsun”, “olmaya” kimi modal sözlər də vardır.

b) Köməkçi ol= feili.

Köməkçi feillər, hər şeydən əvvəl mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsinə xidmət edir. Bu mürəkkəb sözlərdə aparıcı rol məhz köməkçi feilə xas olur. Həmin köməkçi feilin feillərə, yaxud adlara qoşulduğundan asılı olmayaraq, nəticədə yaranan mürəkkəb söz feil olur. Bu baxımdan türk və Azərbaycan dillərində fəal işlənən *ol=* feili də maraqlıdır. *Ol=* feili müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlərlə birlikdə mürəkkəb feil əmələ gətirir:

İsmlərlə:

1) Bircə insan

Bilə-bilə *olur* bir-birinə *düşmən* (R.Rza);

2) Uca-uca bir dağ idim,

Ərimişəm, *toz olmuşam*.

Mən bir yanar vulkan idim,

Yana-yana buz olmuşam (B.Vahabzadə)

Sifətlərlə:

1) Azadlıq sevən insan

Qələbəyə *qadir olur* (R.Rza);

2) Sevda aləmində bu günah deyil,

Ağıl *namərd olar*, ürək *mərd olar*. (B.Vahabzadə)

3) Mən ki, *kor olmuşam* hər şeyə sənsiz,
Kor gözün üstündə qaşını neylərəm? (B.Vahabzadə)

Saylarla:

- 1) Suallar yüz deyil, *min-min olubdur*,
Sualdan doğulur dünyanın özü (B.Vahabzadə)
- 2) Biz ikimiz bir can idik,
Ayrılmışam *min olmuşam*. (B.Vahabzadə)

Əvəzliliklərlə:

- 1) Bu eşqin gücünə mən *mən olmuşam*;
- 2) Unutmuşam özümü
Dönüb *sən olmuşam* mən. (B.Vahabzadə)

Məsdərlərlə:

İnsan taleyinə biganə baxmaq *olmaz*.

Feillərlə:

a) xəbər şəklində:

- 1) Çağırıldı Dədəm Qorqud *gələr oldu* (KDQ)
- 2) Xumar qürur və istiğna ilə *gedəcək olur* (H.Cavid)
- 3) Əsmə, külək, əsmə külək!

O dağlarda bir az yuban!

Əyil, budaq, bəlkə yarım
Gələr oldu bu yollardan (R.Rza).

b) lazım şəklində:

- 1) Haranı bəyənib *seçəsi olsam*
Oraya, ey sənəm, sən mənimlə get.
Bir gün bu dünyadan *köçəsi olsam*,
Tək onda demərəm: "Sən mənimlə get" (Hüseyn Arif);

ç) vacib şəklində:

Göllər içində
göl *seçməli olsan*,
O yerlərə get! (R.Rza).

Feili sifətlərlə:

Bircə günlük ayrılıq
Saçda yüz ağ dən olur.
Həsrət vaxtı *uzadan*,

Səbri *gödəldən olur* (B.Vahabzadə).

Zərflərlə:

Mahnını, ey bülbül, sən də *tez ol*, kəs! (B.Vahabzadə)

c) Müstəqil et=, elə= feilləri

Et=/elə= feilləri müstəqillik baxımından ol= feilindən geri qalır. Belə ki, bu feillər yalnız bir mənada – icra mənasında işləndikdə müstəqil olur. Bu zaman tələb olunan obyekt mütləq müəyyən təsirlik halda olan sözlə ifadə olunmalıdır. Məsələn:

- 1) Hiç düşmən *eyləməz* oni ki, etdim mən mana (Füzuli)
- 2) Sənə nə deyirlər, onu *et* (və ya *elə*)
- 3) Anam dediyi və arzuladığı kimi də *etdi* (Həbibə)

Müstəqil *et=//elə=* feillərindən feili sifətlər də əmələ gəlir. Bu feili sifətlər əsasən cümlədə təyin olur, substantivləşdikdə isə mübtədə, tamamlıq vəzifələrində də işlənə bilirlər:

- 1) Qucaq-qucaq edilən dadlı vədlər pək çox... (H.Cavid)
- 2) Bu vaxta qədər elədiklərimiz elm deyildi? (B.Vahabzadə)

d) Köməkçi et=, elə= feilləri

Et=, elə= feilləri köməkçi feil kimi daha fəaldır. Onlar müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərə qoşulub mürəkkəb feil əmələ gətirir.

1. İsimlərlə: *Et=, elə=* feillərinin isimlərə qoşulması ilə əmələ gələn mürəkkəb feillər türk və Azərbaycan dillərində əsas yer tutur. Məsələn:

- 1)...mən həvəslə simfonik əsərlərə *dirijorluq etdim* (“Qobustan” toplusu)
- 2) Lakin heç bir zaman özümü indiki kimi yalnız *hiss etməmişdim* (İ.Əfəndiyev)

Feilin idarə növünə görə *et=, elə=* təsirli feillərdir. Onlar müstəqil olduqda tələb etdikləri obyektə bildirən söz müəyyən təsirlik halda, köməkçi olduqda isə qeyri-müəyyən təsirlik halda olur.

Köməkçi *et=, elə=* feillərinin tələb etdiyi isimlərin (və ya isimləşmiş sözlərin) təsirlik halda olub-olmadığını yəqin etmək

üçün ya həmin isimlərin önündə müəyyənlik bildirən söz işlətmək, ya da onları köməkçi feildən uzaqlaşdırmaq lazımdır.

Məsələn: 1) Öləndə vəsiyyətini də mənə elədi; 2) Axı o niyə bu yaxşılığı eləsin; 3) Söhbəti həmişə, hər yerdə eləmək olar və s.

Et=, elə= köməkçi feilləri yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan isimlərlə də işlənə bilir.

a) yönlük halda olan isimlərlə işləndikdə həmin ismə *can//cən* qoşması da qoşulur: Allah başacan eləsin.

b) yerlik halda olan isimlərlə: Bu məlumatı dünən *aldə etmişik*.

c) çıxışlıq halda olan isimlərlə: Yaxşı oldu ki, fikirləşib kursa göndərmək adı ilə onu da *başdan elədik* (Ə.Vəliyev); Yəqin ki, bizim səs-küyümüz sizi səhərin şirin *yuxusundan elədi* (İ.Əfəndiyev).

Bizə elə gəlir ki, *elə*= feili çıxışlıq halda olan sözlərə bir-başə qoşulmamışdır. “başdan eləmək”, “yuxudan eləmək” ifadələri, əslində “başdan rədd (uzaq) eləmək”, “yuxudan məhrum eləmək” şəklində olmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, et=, elə= köməkçi feilləri yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan isimlərlə işləndikdə əmələ gələn birləşmələr frazeoloji səciyyə daşıyır.

2. Sifətlərlə: 1) Neçə dəfə ərizə vermişəm, azad eləmirilər; Allah Nərimanın ömrünü uzun eləsin (İlyas Əfəndiyev).

3. Zərflə: Çox o yan-bu yan eləyərsən, deyər ki, buyur, xoş gəldin (Y.Əzimzadə).

4. Təqlidi sözlərlə: Elə bil firt eləyib Balaqədəşin burnundan düşüb (Anar); Çoxunun ürəyi gup elədi.

5. Yaxınmənalı və əksmənalı feillərdən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərlə:

Et=, elə= feilləri bəzən yaxınmənalı, bəzən də əksmənalı feillərdən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərlə də işlənilir: *bişirdüşür eləmək, sil-süpür eləmək, götür-qoy etmək, var-gəl etmək, yır-yığış eləmək, um-küs eləmək* və s.

6. Feili bağlamalarla:1) Araları *sərinləyib eləməyib* (Anar); Daha heç *sorusub eləmədim* ki, bəs nə olub? (Anar); Heç *çəkinib eləmə*.

Maraqlıdır ki, hər yerdə bir-birinin sinonimi kimi çıxış edən *et=*, *elə=* feilləri burada bir-birini əvəz edə bilmirlər. Ümumiyyətlə, *ol=*, *et=*, *elə=*, o cümlədən türk dillərinin tarixində mövcud olmuş və bu gün də işlənən digər köməkçi feillərin linqvistik təhlili maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Əlbəttə, bütün bunları bir məqalə və ya məruzədə təqdim etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də dediklərimizə yekun vurmaq istərdik. Lakin bu məqamda bir neçə kəlmə *qıl=* feilindən demək istərdik.

Hal-hazırda olduqca passiv işlənən bu feil vaxtilə *et=*, *elə=* feillərindən də işlək olmuşdur. Professor C.Qəhrəmanov Nəsimi dilindən danışarkən yazır: "...müasir dildən fərqli olaraq, Nəsiminin dilində "qılmaq" köməkçi feili mürəkkəb feil yaratmaq prosesində ən fəal iştirak edən sözlərdəndir. Bu köməkçi feilin əcnəbi sözlərlə birləşərək mürəkkəb feil yaratmaq imkanı olduqca genişdir"¹.

Bu fikri XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizə də aid etmək olar:

1) Naləyəndir ney kimi avazeyi-əşqim bülənd,
Nalə *tərkin qılmazam*, ney tək kəsilsəm bəndübənd
(M.Füzuli)

2) Eylə kim mən bir zaman səndən götürmə könlümü,
Lütf qıl məndən götürmə sən dəxi zinhar göz. (Q.Təbrizi)

3) İnanım aldılar əldən, dili-zar ayrı, yar ayrı,
Məni *divana qılmışlar* xəzan ayrı, bahar ayrı (Q.Təbrizi)

Qeyd olunmalıdır ki, müasir Azərbaycan dilində *qıl=* feilinin fəaliyyət dairəsi olduqca məhduddur. Müasir Azərbaycan dilində yalnız "*namaz qılmaq*" ifadəsində işlənir. Maraqlıdır ki, *qıl=* feili çox zaman *et=*, *elə=* feilləri ilə əvəzlənə bildiyi halda, "*namaz qılmaq*" mürəkkəb feilində bu əvəzlənmə mümkün

¹ C.Qəhrəmanov. Nəsimi "Divanı"nın leksikası. Bakı: Elm, 1970, s.12.

olmur. Çox nadir hallarda müasir Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində də *qıl*= feilinə rast gəlmək olur:

1) İndi ki, sən özün bunları bilirsən, niyə başına *çarə qılmırsan?* (B.Vahabzadə)

2) Neçə yol vədə verib, əhdə *vəfa qılmadı* yar,
Bəxtiyar! Qəlbin axır düşdü talandan-talana.

(B.Vahabzadə).

Türk alimi Adnan Rüştü Karabeyoğlu “Türkiye Türkçesinde (ad + fiil birləşmələrində) Yardımcı Fiiller” əsərində *et*=, *eyle*=, *kıl*=, *kal*=, *ol*=, *tut*=, *ver*=, *yap*= feillərinin türk dilində köməkçi feil kimi çıxış etdiyini zəngin nümunələrlə nümayiş etdirir. O yazır: “Ad+yardımcı fiil yapılarında *kıl*= fiili, *eyle*= və *et*= fiilləri gibi birləşikdəki adla göstərilən nitelik ve ya durumun birləşikdəki nesnesi olan varlığa yüklenmesini, edindirilmesini: nesnenin o duruma, hale, niteliğe getirilmesini ve ya birləşikdəki adın bildirdiyi varlığı ya da varlık ile ilgili bir iş meydana getirmesini, ortaya çıkarmasını, gerçekleştirmesini anlatmak işlevleriyle yardımcı fiil görevinde kullanılır... Günümüz için *et*- fiiline nazaran, daha az kullanılan *kıl*- fiili anlamlı *kıl*-, *ayrı kıl*-, *dengeli kıl*-, *dertli kıl*-, *farklı kıl*-, *hedef kıl*-, *imkansız kıl*-, *mutlu kıl*-, *mümkün kıl*-, *önemli kıl*-, *sürekli kıl*-, *yetkili kıl*- vb. Örneklərində *et*- və *eyle*- fiillərində olduğu üzere cümlede birləşik fiilin nesnesi olan varlığın birləşikdəki ad unsuruyla bildirilən kavrama maruz bırakılması, onunla nitelenmesi ve ya o nitelik, durumun nesneye yüklenmesi; nesnenin o hale büründürülmesini sağlamak işlevi yüklenir”¹.

Müəllif *ol*= köməkçi feilindən bəhs edərkən onun həm müstəqil, həm də köməkçi feil funksiyasında işlədiyini qeyd edərək maraqlı nümunələr verir. O yazır: “Bir varlığın ortaya çıxmasını, mevcudiyətini anlatan başlama və süreklilik kılımlarıyla sahib *ol*- fiili esas fiil halində cəvher fiili görevi yanında *ad+yardımcı fiil* yapılarında cümlede birləşik fiilin öznesi

¹A.R. Karabeyoğlu. Türkiye Türkçesinde (ad+fiil birləşmələrində) Yardımcı Fiiller, İstanbul: Beşir Kitabevi, 2008, s.107.

durumundaki varlığın birləşikdəki adın göstərdiyi varlıq (nitelik, durum) hüviyyətini qazanmasını, edinməsinə ya da sürəklilik kılınışında birləşikdəki adın göstərdiyi varlıq hüviyyətində, halində və ya o varlıqla donanmış halde bulunmasını bildirmək işlevləri ilə qarşımıza çıxar. *kuraklıq oldu, kaza oldu, haberim oldu, oğlumuz oldu; memnun ol-, uzak ol-, yakın ol-, sakin ol-, şart ol-, açık ol-, anne ol-, baba ol-, dost ol-, gerek ol-, iyi ol-, memnun ol-, mutlu ol-, nazik ol-, tatlı ol-* vb. nümunələrində, başlama kılınışında, cümələrdə yükləmə durumundakı birləşik fiilin öznesi (mübtədə) olan varlığın birləşikdəki adın göstərdiyi varlıq hüviyyətini qazanması, edinməsinə bildirir”¹.

Nümunələrdən də görünür ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də Türkiyə türkcəsində eyni feillərin köməkçi feil funksiyasında işlənməsi müşahidə olunur. Bu feillərdən bəziləri (*sal=, tut=, gör=, ver=* və s.) müasir dövrdə tam müstəqil feil olub, bəzən köməkçi feil kimi çıxış etdiyi halda, digərləri (*ol=//bol=, et=, elə=//eylə=, qıl=//kıl=, yap=* kimi) köməkçi feil olub, bəzən müstəqil feil kimi işlənir.

“Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Türk dilində “kılmək” köməkçi feili adlara birləşərək daha çox mürəkkəb feil düzəldə bilər. Bu feil ən çox fars dilindən keçən *namaz* sözü ilə birləşərək *namaz kılmək* mürəkkəb feilini düzəldir. Yeri gəlmişkən deyək ki, *namaz* sözü yalnız *kılmək* sözü ilə işlənir. Bundan başqa “kılmək” köməkçi feili ilə, *çarə kılmək, zorunlu kılmək, məcbur kılmək (olmak* mənasında), *yətərli kılmək* və s. işlənməkdədir. Mürəkkəb feillərin araşdırılmasındakı bu ziddiyyətlər tək-cə Türk və Azərbaycan dillərində deyil, başqa türk sistemli dillərin öyrənilməsində də özünü göstərir”². “Əgər

¹A.R. Karabeyoğlu Türkiyə Türkcəsində(ad+fiil birləşmələrində) Yardımcı Fiiller., İstanbul: Beşir Kitabevi, 2008, s.111.

² Ə.M.Əliyeva. Ümumi türkologiyada mürəkkəb feillərin tədqiqi və təsnifatı haqqında. s. 34.

olmaq feili cümlədə bir feillə əvəz oluna bilirsə, o, müstəqil mənada işlənir”¹.

Bəs müstəqil feil kimi o hansı mənalarda çıxış edə bilər? R.Rza bədii dilimizdə bir ucu «Kitabi-Dədə Qorqud»a gedib çatan perifrastik feilləri də ilk işlədəndir (Bəlli olduğu kimi, bu feil forması feili sifətlə «olmaq» köməkçi feilinin birləşməsindən yaranır: *gəlmiş olmaq, yatmış olmaq, gələr olmaq* və s).

«Bəlkə, yarım gələr oldu» şerindən bir parça:

Dərələrdən ağır duman sürünür,
Göy yamaclar ağ örpəyə bürünür.
O aydırmı çıxdı qara buluddan,
Yoxsa yarım gözlərimə görünür?
Əsmə, külək, əsmə külək!
O dağlarda bir az yuban!

Əyil, budaq, bəlkə, yarım

Gələr oldu bu yollardan.

«Gəldi» yox, məhz «gələr oldu».

Qeyd edək ki, qeyri-qəti gələcək zaman formalı *gələr* feili sifətinin *gəlməz* inkar forması ilə də *olmaq* köməkçi feili perifrastik feil yaradır. Məsələn: “Nə *gəlməz oldun*”.

Şübhəsiz, türk dillərindəki köməkçi feillərin, o cümlədən də *ol=*, *et=//elə=* və *qıl=* feillərinin tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırılması, onların təşəkkülü, inkişaf və formalaşması məsələlərinin dərinədən və ətraflı öyrənilməsi müasir dilçiliyimiz üçün olduqca önəmlidir. Türk dillərinin tarixinə işıq salan zəngin və maraqlı dil faktları bu sahədə yüksək elmi dəyərli tədqiqatların meydana gəlməsi üçün möhkəm zəmin yaradır.

Bu məqamda *qıl=* feili ilə bağlı bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istərdik.

Bildiyimiz kimi, feilin əmr şəkli bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərin köklərini və ya əsaslarını müəyyən intonasiyada söyləməklə düzəlir və II şəxsin təkini bildirir. Yazılı abidələrimizin dilində isə əmr şəklinin şəxsə görə ifadə

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, s. 356.

edilməsində bəzi şəkli əlamətlər nəzərə çarpır. XVIII əsrin əvvəllərində bir qayda olaraq, əmr formasının II şəxs təkinin əmələ gətirilməsi üçün çox zaman **-gil**, **-qıl** şəkilçisindən istifadə edilmişdir¹.

-gil, **-qıl** şəkilçisi əsasən damaq ahənginə tabe olaraq iki şəkildə işlənmişdir. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (xüsusilə şərq qrupu dialekt və şivələrində) **-gilən**, **-ginən** və bəzən də **-qınan/-ğınan** şəklində işlənərkəndir².

Ədəbi dildə **-gilən** şəkilçisi XVIII-XIX əsrlərdə çox işlənmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq **-gil**, **-qıl** şəkilçisi yazı dilində tamamilə zəifləmiş, canlı danışıq dilində olduğu kimi, yazılı dildə də **-gilən** forması normalaşmışdır. Biz burada əmr şəklinin tarix boyu mövcud olmuş və həmin feil şəklinin müxtəlif inkişaf mərhələlərini səciyyələndirən **-gilən**, **qınan/-ginən**, **-qıl/ -gil** şəkilçilərinin mənşəyi ilə bağlı fikirlərə öz münasibətimizi bildirməyə və bu məsələ haqqında düşündü-klərimizi söyləməyə çalışmışıq.

İstər **-gilən** forması, istərsə də onun müasir danışıq dilində habelə dialekt və şivələrdə işlənən **-ginən** variantının mənşəyindən danışarkən M.Ş.Şirəliyev, H.Mirzəzadə və M.Rəhimov həmin şəkilçinin **-gil** və **-ən** kimi iki ünsürdən ibarət olduğunu qeyd edirlər³.

H.Mirzəzadə yazır: “XVII əsrdən sonra dilimizdə işlənən **-gilən**, **-ginən**, **qınan** şəkilçilərinin sonuna artırılan **-an**, **-ən**, çox ehtimal ki, II şəxs **sən** əvəzliyinin tərkibində olan **n** ünsürüdür. **Gəl-gil-sən**, **al-qıl-san** tərzində işlənərkən, tədriclə hissələrin birləşməsi nəticəsində **s** ixtisar olunmuş və **-an**, **-ən** sabitləşərək, **gil**, **-qıl** şəkilçisi ilə birləşmişdir. Ümumiyyətlə, müstəqil şəxs əvəzliyinin şəxs sonlularına doğru inkişaf etməsi bu ehtimalı müəyyən qədər doğruldur”⁴.

¹ M. Rəhimov Azərbaycan diində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.2.

² M.Ş. Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, s.198.

³ M.Ş. Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968; H. Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963; M. Rəhimov Azərbaycan diində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.

⁴ H. Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963, s.229.

-gilən formasının tərkibindəki **-ən** ünsürünün II şəxsin təkinin əlaməti olduğunu, eləcə də bunun **-sən** şəxs şəkilçisindən törədiyini M.Rəhimov da təsdiqləyir. Lakin o belə bir qeyd edir: “Bizə belə gəlir ki, **-gilən** formasının yaranmasında **-sən**, **-san** şəxs əlaməti bilavasitə iştirak etməmiş, **-gil** birbaşa **-ən** formantına birləşmişdir. Başqa sözlə desək, **-gil** şəkilçisi II şəxs əlaməti kimi **-sən** və ya **-san** şəkilçisini tanıyır. Təsadüfi deyildir ki, dildə **-gilən** formasının **-gilsən** variantına qətiyyətlə təsadüf olunmur”¹. Lakin demək lazımdır ki, **-gil** şəkilçisinin II şəxc təkinin əlaməti kimi **-sən** və ya **-san** şəkilçisini tanıyıb-tanınamaması məsələsi hələ şübhə doğurur.

Məlumdur ki, istər köklər, istərsə də şəkilçilər bir-biri ilə heç də “şikəst halda” birləşmirlər. Ümumiyyətlə, morfemlər ilkin mərhələdə bütöv halda birləşir, zaman keçdikcə isə onlarda yaranan məna eyniliyi həmin şəkilçinin birinci və ya ikinci hissəsində ixtisarlaşmaya səbəb olur. Bunun nəticəsində də şəkilçilər bir sıra hallarda bir-birinin içində əriyib, öz ilkin variantlarından uzaqlaşır, daşlaşır, yeni bir morfem kimi formalaşır.

-gilsən formasının Azərbaycan dilində işlənməsini dil faktları ilə hələlik sübut edə bilməsək də, qəti inkar üçün də əsasımız yoxdur. Ola bilər ki, danışıq dilində bu şəkilçi tələffüz çətinliyi törətmiş, tezliklə **-gilən** formasına düşmüş və bədii əsərlərdə də məhz bu şəkildə işlənmişdir.

Əmr şəklinin formal əlamətlərindən biri olan *qıl* şəkilçisi haqqında da öz mülahizəmizi bildirmək istərdik. Hal-hazırda dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, bu şəkilçi **-qıl** feilindən törəmişdir. “**-qıl** şəkilçisi mənşə etibarlı ilə *qıl*- feilindən əmələ gəlmişdir. **Qıl**- feili get-gedə öz müstəqil məna və vurğusunu itirmiş və nəhayət, sözlə birləşərək, əmr şəklinin şəkilçisinə çevrilmişdir”². Zənnimizcə, bu fikir bir qədər mübahisə doğurur. **Qıl**- köməkçi feil olduğu üçün adlarla birlikdə mürəkkəb (tərkibi) feil əmələ gətirir. Həmin köməkçi feilin feillərlə işlənərək mürəkkəb feil yaratmasını isə dil faktları təsdiq etmir.

¹ Yenə orada, s. 230.

² M.Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1968, s.198.

Bizcə, -qıl/-gil şəkilçisinin mənşəyini *gəl* ədatı ilə bağlamaq daha dəqiq olar. Misallara diqqət yetirək:

1) *Nəzər qıl gəl* bu viran könlümə, şah
Qılır sultan olan olan virani abad (Nəsimi).

2) Küsmə məndən insaf eylə,
Küsmə məndən *küsmə gəl*.

Neyləmişəm sənə, söylə,
Ürəyimi *üzmə gəl* (M.Müşfiq).

Gəl ədatı zaman keçdikcə şəkilçiləşmiş və fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq *-qıl*, *-ğıl*, *-gil* kimi formalaşmışdır. Təsadüfi deyildir ki, həmin şəkilçilərlə işlənən feillərdə *-gil*, *-qıl* və *-ğıl* formal əlamətlərini *gəl* ədatı ilə asanlıqla əvəz etmək olur və ya əksinə:

1) Yekcəhət olğıl, ey könül, canü cahanə ur qəfa.
Üzünü doğru tut həqqə, ur qəmunun qəfasinə (İ.Nəsimi);
Və yaxud
Yekcəhət ol gəl, ey könül, canü cahanə ur qəfa,
Üzünü doğru tut həqqə, ur qəmunun qəfasinə.

2) Aşıqə çox cövr edərsin, əhdə qılmazsın vəfa,
Aduni namehriban etmək dilərsin, *etməgil* (İ.Nəsimi);
Və yaxud
Aşıqə çox cövr edərsin, əhdə qılmazsın vəfa,
Aduni namehriban etmək dilərsin, *etmə gəl* (İ.Nəsimi)

3) Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, *etməgil*,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, *etməgil* (İ.Nəsimi);
Və yaxud
Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, *etmə gəl*,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, *etmə gəl* (İ.Nəsimi).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu mövzunun xüsusi araşdırmalara cəlb olunması ədəbi dil tarixinə dair bəzi sualların cavabını verməyə dilimizin morfoloji quruluşuna aid bir sıra əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə imkan verə bilər.

II FƏSİL

FEİLİN İDARƏ VƏ MƏNA NÖVLƏRİ

§1. *Feilin idarə növləri və ya təsirli-təsirsiz feillər*

Feillərin təsirli və ya təsirsiz olmaları isə sintaktik fəəciyyəli idarə prinsipinə əsaslanır. Məhz bu baxımdan da həmin feillərin müasir Azərbaycan dilində, bəlkə elə bütövlükdə türk dillərində “Feilin idarə növləri” adı altında öyrənilməsini daha məqsədəuyğun sayırıq.

Feilin mənə növləri isə morfoloji-semantik prinsipə əsaslanan bölgünün nəticəsidir.

Aydın dərk olunması və haqqında düzgün təsəvvür yaradılması üçün feilin idarə növləri və mənə növləri ayrı-ayrılıqda, lakin bir-biri ilə müqayisəli şəkildə, həm də bütün türk dillərinin materialları əsasında tarixi müqayisəli fonda təhlil və tədqiq edilməlidir.

Feilin növ kateqoriyasının feilə məxsus kateqoriyalar içində mövqeyini müəyyənləşdirmək idarə və mənə növləri ilə əlaqədar bəzi nəzəri məsələlərin elmi izahı, bəlkə də həlli üçün geniş zəmin yaradır.

Təsirli-təsirsiz feillər ən maraqlı və aktual tədqiqat obyektlərindən biridir. Bu kateqoriya əslində feilin mənə növləri ilə həmhüdüdü kateqoriya kimi götürüldüyündən, bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğundan hətta müstəqil mövzular kimi ayrı-ayrılıqda tədqiq olunduqda belə, biri digərindən ayrılmamışdır. Bu kateqoriyalardan türk dillərinin həm qrammatika dərsləklərində, həm də onlara həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində - elmi məqalə və monoqrafiyalarda bəhs edilmişdir¹.

¹Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər, Bakı, 1947.s.58-82; Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Fel, Bakı: APl-nin nəşriyyatı, 1961, s.107-112; M.Hüseynzadə. Müasir. Azərbaycan dili, Bakı: Maarif, 1963, 1973; Грамматика

Bununla belə dilçilikdə bu kateqoriyalarla bağlı bir çox məqamlar vardır ki, onlardan bəziləri hələ də öz elmi həllini gözləyir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu vaxta qədər istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də ümumən türkologiyada feilin idarə növləri “Təsirli-təsirsiz feillər” adı altında öyrənilmişdir.

Təsirli və təsirsiz feillər haqqında ilk məlumatlara orta və ali məktəb dərsləklərində (bu vəziyyət digər türk dilləri üçün də xarakterikdir.) rast gəlirik. Bu barədə M.Hüseynzadə yazır: “1936-cı ilə qədər yazılan qrammatika kitablarında feillərin təsirli və ya təsirsiz olması göstərilirdi; lakin bu göstərişlər çox səthi izahatdan

азербайджанского языка, Баку: Элм, 1971, с.106-110; Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков, Баку: АГУ, 1954, с.178-190; Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Az.SSR EA nəşri, 1960, s.130-149; Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1964, с.141-200; Грамматика туркменского языка. 1 ч. Ашхабад, 1970, с. 233-256; Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1964, с.159; Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1940, с.130-137; К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1948, с.179-184; А.Н.Кононов. Грамматика турецкого языка. Л.: АН СССР, 1941; его же. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960; Н.П.Дыренкова. Грамматика ойротского языка. М.-Л., Издательство АН СССР, 1940, с.124-130; Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1976, с.198-201; Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. П.Фонетика и морфология, ч.1.М., Изд-во АН СССР, 1952, с.306-352; А.Азәр. Azərbaycan dilində feilin növ kateqoriyası, Bakı, 1954; Э.Фазылов. История развития категории залога в узбекском языке. «Вопросы тюркологии», Ташкент, 1965, с.76-95; С.Н.Иванов. Категория залога в определительных сочетаниях с формат на –ган в узбекском языке «Вопросы языкознания», 1957, №2, с.103-107; К.М.Любимов. О двух функциях залоговых аффиксов в турецком языке, «Турецкий сборник», Москва, 1958, с.169-179; Н.Н.Джанашиа. Залоги в современном азербайджанском языке. «Советская тюркология», 1974, №1; с.41-44; Э.В. Севоргян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит., 1962; его же. Об историческом положении категории переходности-непереходности в тюркских языках. «Вопросы языкознания», 1958, №2; В.И.Асланов. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы). Баку, 1960 və s.

başqa bir şey deyildi. Təsirli feillər “mütəəddi”, təsirsiz feillər “lazım” adlandırılaraq, quru təriflərlə kifayətlənirdi”¹.

Müəllif müxtəlif illərdə çıxmış qrammatika kitablarında təsirli-təsirsiz feillər haqqındakı fikirlərin xülasəsini verərək yazır: “Nəticə olaraq demək lazımdır ki, 1936-cı ildən son vaxta qədər çıxan qrammatika kitablarında nəzərə çarpan əsas səhvlərdən biri feillərin təsirli və ya təsirsiz olması məsələsinin aradan qaldırılması və feilin icbar növü vasitəsi ilə onun süni surətdə əvəz edilməsidir”².

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feilin idarə və mənə növləri müxtəlif bölgü prinsipinə əsaslanan kateqoriyalardır. Bu iki kateqoriya arasındakı əsas fərqi – bölgü prinsipini nəzərə almadığı üçün hələ 1947-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər” kitabının “Feil” bəhsinin müəllifi İ.Əfəndiyev təsirli və təsirsiz feilləri də “Feillərin mənə qrupu”na daxil edir. O yazır: “Azərbaycan dilindəki feillər mənaca 6 növdə olduğu kimi, daha 2 mənə qrupuna da ayrılır: a) təsirli və təsirsiz; b) təsdiq və nəfi”³.

Əlbəttə, feil kateqoriyalarının hələ ayrı-ayrılıqda ətraflı tədqiq olunmadığı bir dövrdə söylənmiş bu fikir o qədər də təəccüb doğurmur. Qrammatik kateqoriyalar ümumi şəkildə öyrənilməyi üçün söylənən fikirlərin səthi xarakter daşması təbii idi. Həmin dövrün qrammatika kitablarında təsirli-təsirsiz feillərə verilən təriflər də elmi cəhətdən nöqsanlıdır.

İ.Əfəndiyev təsirli-təsirsiz feillərə belə bir tərif verir: “Dilimizdə işlənən hər növdən və hər cür quruluştan olan feillərin mənasındakı iş və ya hərəkətin əşyaya təsir edib-etməməsinə görə feilləri 2 tipə ayırmaq olar: 1) təsirli və 2) təsirsiz”⁴

Təsirli və təsirsiz feillərdən danışan dilçilərin əksəriyyəti “əşyaya təsir etmək”, “əşyaya təsiri keçən” ifadələrini tez-tez işlədirlər. Məsələn, 1958-ci ildə çıxan Azərbaycan dilinin qram-

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, s.171.

² Yenə orada, s.173.

³ İ.Əfəndiyev. Fel. Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. Bakı: Az.SSR EA, 1947, s.80

⁴ Yenə orada, s. 80.

matikası” kitabında təsirli-təsirsiz feillərə belə bir tərif verilmişdir: “1. Əşyaya təsiri keçən feillərə təsirli feillər deyilir. 2. Əşyaya təsiri keçməyən feillərə təsirsiz feil deyilir”¹.

Bizcə, verilən bu təriflər elmi mahiyyət daşıyır. Başa düşmək olmur ki, “əşyaya təsiri keçmək” və ya “əşyaya təsiri keçməmək” ifadələrini işlətməklə müəlliflər nə demək istəyirlər. Axı “əşyaya təsiri keçmək” mənasında *bax*= və *gör*= feilləri arasında fərq varmı? Bizcə, yox! Hər iki feil müəyyən obyektə yönəlmiş hərəkəti ifadə edir. Lakin bu eyniliyə baxmayaraq, birinci feil təsirsiz, ikinci feil isə təsirlidir (idarə etdiyi sözün təsirlik halda olub-olmamasına görə).

İlk qrammatika kitablarında mövcud olan, hətta son vaxtlara qədər elmi əsərlərdə öz əksini tapan belə bir fikir də bizi təmin etmir: “təsirli feilləri təsirsiz etmək üçün əsl, düzəltmə və mürəkkəb feil köklərinə müəyyən şəkilçilərin bitişdirilməsi lazımdır. ...Təsirsiz feillər də növü dəyişdirilməklə təsirli olur”². Lakin bütün bu nöqsanlarına baxmayaraq, qeyd olunan dərsləklər, qrammatika kitabları ilk tədqiqat işləri kimi qiymətlidir.

Qeyd edək ki, feilin idarə və məna növləri arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. İlk fərqi bölgü prinsipindən ibarət olduğunu yuxarıda söyləmişdik. Mövcud olan digər fərqlərdən biri də, şübhəsiz, məna növlərindən fərqli olaraq, feilin idarə növlərinin heç bir şəkli əlamətə malik olmamasıdır. Bu bərdə bir qədər sonra daha ətraflı danışacağıq.

Bəs bu məsələ sırf elmi xarakterdə olan əsərlərdə, ümumiyyətlə türkoloji ədəbiyyatda necə əks etdirilmişdir?.. L.Budaqov öz praktik kitabında təsirli-təsirsiz feillərdən ayrıca bəhs etməsə də, onun söylədiyi bir fikir maraqlıdır: “Əsas növdə olan bütün feillər və həmişə qarşısında olan idarə etdikləri sözün təsirlik halda olmasını tələb edir”³.

¹ Ə.Abbasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı, 1958, s.82-83.

² İ.Əfəndiyev. Fel. Azərbaycan dilinə dair tədqiqatlar. Bakı: Az.SSR EA, 1947, s. 81.

³ Л.Будагов. Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия. Москва: «Книга по Требованию», 1857, с. 55.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, L.Budaqov təsirli feilləri “действительный залог” adı ilə feilin məna növlərinə daxil edir. Bununla da müəllif istər-istəməz təsirli-təsirsiz feilləri ayrıca kateqoriya kimi deyil, feilin məna növləri kateqoriyasına məxsus məchul, qayıdış və s. feillərlə birlikdə təqdim edir. Beləliklə, o, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının varlığını, bir növ inkar etmiş olur.

Təsirli və təsirsiz feillərin elmi əsaslarla öyrənilməsi və tədqiqi bir çox dil məsələlərinin aydınlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının təşəkkülü, inkişaf tarixi və onun digər kateqoriyalara münasibəti məsələləri həm qrammatika kitablarında, həm də ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində bu və ya başqa şəkildə əks olunmuşdur. Bu sahədə türkoloqlar az iş görməmişlər. Türk dillərinin qrammatikalarında bu feillər haqqında müəyyən fikirlər söylənmiş, bu və ya başqa dildə həmin kateqoriyanın tədqiqinə xüsusi əsərlər həsr olunmuşdur¹.

“Təsirlilik və təsirsizlik öz inkişafında məna növ kateqoriyası ilə toqquşur və onunla müəyyən toxunma nöqtəsinə malikdir.”² Bu fikri, demək olar ki, bütün türkoloqlar bu və ya başqa şəkildə söyləmişlər³. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının feilin məna növləri ilə belə yaxınlığı, bağlılığı ilə əlaqədar olaraq, təsirli və

¹ Э.В.Севортян. Об историческом положении категория переходности и непереходности в тюркских языках. «Вопросы языкознания», 1958, №2; В.И.Асланов. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы), автореф. канд. дисс., Баку, 1960; Г.К.Кулиев. Глагольное управление в азербайджанском и туркменском языках. Баку, АҚД, 1969; Л.И.Лебедева. Глагольное управление в киргизском языке. Москва., Дис. канд. филол. наук. 1954; Л.Я.Медведева. Падежное управление побудительных глаголов в современном уйгурском языке. «Тюркологические исследования». М.-Л., 1963, с.112-123; А.С.Амонжолов. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. Москва: Наука, 1963 və s.

² Э.Фазылов. История развития категории залога в узбекском языке. «Вопросы тюркологии», Ташкент, 1965, с.77

³ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Наука, 1962; Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970 və s.

təsirsiz feillərə çox zaman məna növlərindən bəhs ediləndə nəzər yetirilmişdir¹.

Dilçilər feilin məna növlərini, nə üçünsə, tamamilə feilin idarə növləri ilə bağlamış, bu kateqoriyaları, necə deyərlər, bir-birinin içində əritmişlər.

Bu isə bəzən belə bir nəticəyə gətirib çıxarır: “Feillərdə təsirlik (təsirlilik – M.M.) kateqoriyası növ (məna növləri – M.M.) kateqoriyası ilə sıx əlaqədardır, hətta onun bir variantı saymaq olar. Çünki təsir kateqoriyası növ kateqoriyası kimi subyektlə obyekt arasındakı münasibəti göstərir”². Ə.Məmmədov da həmin fikri eynilə təkrar edir³. Bizcə, iki müxtəlif kateqoriyanın bu cür eyniləşdirilməsini əvvəlki qrammatika kitablarında söylənmiş fikirlərin sövqi-təbii (mexaniki) təkrarı kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Hələ 1951-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında “Feil” bəhsinin müəllifi İ.R.Əfəndiyev feilin idarə növlərinə belə bir tərif verir: “Feildə subyektin obyektə münasibətinin ifadəsi təsir kateqoriyası adlanır”⁴.

Müəllif feilin məna növlərindən danışarkən həmin kateqoriyaya da belə bir tərif verir: “Feillərin növləri (məna növləri – M.M.) subyektlə obyekt arasında olan müxtəlif iş münasibətini bildirir”⁵. Bu, əslində “təsir kateqoriyası”na verilmiş tərifin mahiyyətə eyni, yalnız şəkli cəhətdən dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Təbii olaraq belə bur sual meydana çıxır: “Əgər idarə növləri feilin məna növləri kimi subyektlə obyekt arasındakı münasibəti bildirirsə, onda onları dilin ayrı-ayrı kateqoriyaları kimi

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı: Azərb. EA nəşri, 1960; Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. Москва: Наука, 1964 və s.

² Z.Tağızadə. Fel. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: API-nin nəşriyyatı, 1961, s.120.

³ А.Мамедов. Глагол современного азербайджанского и монгольского языков. Баку, 1971, с.20.

⁴ İ.R.Əfəndiyev. Fel. Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. Bakı: Az.SSR EA, 1947, s.166.

⁵ Yənə orada, s.168.

göstərməyə ehtiyac varmı?..”. Bu, eyni kateqoriyanın, bircə, qrammatikada iki adla verilməsi deməkdir. Əgər biz Z.Tağızadə, Ə.Məmmədov və bu fikrin digər tərəfdarlarının “təsir kateqoriyası da növ kateqoriyası kimi subyektlə obyekt arasındakı münasibəti göstərir” mülahizəsi ilə razılaşsaq, onda təsirli və təsirsiz feilləri tamamilə məna növləri sırasına daxil etməliyik. Belə bir fikir (mövqe) isə elmi cəhətdən özünü doğrultmur.

Feilin idarə növləri məna növləri ilə nə qədər sıx bağlı olsa da, onları bir-birindən ayıran fərqlər də mövcuddur. İlkin fərq bölgü prinsipindədir. Belə ki, feillərin təsirli və ya təsirsiz olması sintaktik səciyyə daşıyan idarə prinsipinə, məna növləri isə morfoloji-semantik prinsipə əsaslanır.

Biz belə bir fikrə şərik oluruq ki, “təsirlilik-təsirsizlik və məna növləri formal cəhətdən olduğu kimi, semantik cəhətdən də feilin müxtəlif aspektlərinə, ayrı-ayrı sahələrinə aiddir. Onlar müəyyən mənada (nöqtədə) kəsişsələr də, tam uyğunluq təşkil etmirlər”¹.

Feilin idarə növləri haqqındakı mülahizələrlə tanış olarkən bəzi qeyri-dəqiqliklər çox vaxt dilçilərin “obyekt” ifadəsinə münasibətləri ilə izah olunmalıdır. Bəzi dilçilər üçün fəlsəfi “obyekt” termini ilə qrammatik “tamamlıq”, hətta bəzən “vasitəsiz tamamlıq” ifadələri bir-biri ilə tam uyğunluq təşkil edir.

Bircə, bu, yanlış fikirdir. Dilçilik ədəbiyyatında bəzən “qrammatik subyekt və ya “qrammatik obyekt”, “vasitəli obyekt”, “vasitəsiz obyekt” ifadələrinin işlənməsi də², şübhəsiz, belə yanlış fikrin nəticəsidir.

A.S.Amonjolov yazır: “Obyekt idarə etmək bacarığına malik olan təsirli feillər həm şəkilçili və ya şəkilçisiz təsirlik halda, həm də bəzi digər hallarda olan obyekt tələb edə bilər. Feil birinci

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит., 1962, с.454.

² Грамматика туркменского языка. ч.1.Ашхабад, 1970; А.С.Амонжолов. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. Москва: Наука, 1963, с.18.

məqamda xüsusi-təsirli (vasitəsiz təsirli), ikinci məqamda isə vasitəli təsirli olur”¹.

Göründüyü kimi, burada da müəllif təsirlik halda (həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz) olan sözü “vasitəsiz obyekt”, qalan hallarda (yəni, məkani hallarda) olan sözü isə “vasitəli obyekt” adlandırır. Bununla da o, “vasitəsiz obyekt” ifadəsini “vasitəsiz tamamlıq”, “vasitəli obyekt” ifadəsini isə “vasitəli tamamlıq” əvəzinə işlətməklə, əslində “obyekt” və “tamamlıq” ifadələrini eyniləşdirmişdir.

Bundan başqa məsələnin ikinci bir cəhətini də qeyd etmək istərdik.

A.S.Amonjolovun dediyindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təsirli feillər əslində 2 cür olur: 1) vasitəsiz-təsirli; 2) vasitəli-təsirli. Onun fikrincə, təsirli feil vasitəsiz obyekt tələb etdikdə vasitəsiz-təsirli, “vasitəli obyekt” tələb etdikdə isə vasitəli-təsirli olur. Əlbəttə, məsələnin bu cəhəti bir qədər etiraz doğurur. Axı təsirli feillər o feillərə deyilir ki, həmin feillərlə ifadə olunan hərəkətin tələb etdiyi obyekt cümlədə vasitəsiz tamamlıqla ifadə olunsun.

Zənnimizcə, bu feillərin eyni zamanda digər hallarda olan sözləri idarə etməsi onların adının dəyişilməsi (vasitəli-təsirli olması) üçün əsas deyildir.

Fikrimizi nümunələrlə izah edək:

1) Mən onu küçədə *gördüm*

2) Sona məktubu qardaşına *göndərdi*

Biz indi *gör*= və *göndər*= feillərini nə cür təsirli feil (“vasitəsiz təsirli”, yoxsa “vasitəli-təsirli”) saymalıyıq?

A.S.Amonjolovun fikrinə şərik olsaq, *onu* və *məktubu* sözləri təsirlik halda olduğu üçün həmin feilləri “vasitəsiz-təsirli”, *küçədə* və *qardaşına* sözlərinə münasibətə görə isə “vasitəli-təsirli” saymalıyıq.

Göründüyü kimi, eyni feil iki ad daşımış olur. Yalnız “vasitəli-təsirli” adlana biləcək təsirli feillərdən (yəni, yalnız məkani

¹A.C.Aмонжолов. Глагольное управление в языке памятников древне-тюркской письменности. Москва: Наука, 1963, с.18.

hallarda olan sözü tələb edən təsirli feillərdən) isə nəinki söz açmağa, hətta düşünməyə belə dəyməz. Axı əgər feil yalnız yönlük, yerlik və ya çıxışlıq halda olan söz tələb edərsə, həmin feilin üzərindən, şübhəsiz, “təsirli feil” adı tamamilə götürülməlidir.

Beləliklə də, A.S.Amonjolovun bu mülahizəsi təsirli feillərin nəinki xarakterini açmır, məsələyə bir qədər də qaranlıq salır.

L.A.Pokrovskaya təsirli və təsirsiz feillərdən bəhs edərkən yazır: “Təsirli feillər subyektin hal və hərəkətini bildirir, yəni hərəkət hər hansı bir obyektə aid olur, sanki ona keçir”¹.

Müəllifin fikrincə, təsirli feillərdə feilin ifadə etdiyi hərəkət obyektin mövcudluğunu tələb edir. Fikrin ifadə tərzini bizi təmin etmədiyindən bu bərədə ayrıca danışmaq istərdik. Əgər söhbət qrammatikadan gedirsə, şübhəsiz, başqa elm sahələrinə məxsus termin və istilahlardan ehtiyatla istifadə olunmalıdır.

Hər şeydən əvvəl, yadda saxlamalıyıq ki, iki mənada işlənən “obyekt” 1) “xarici aləm, insanın, subyektin şüurundan kənarında və ondan asılı olmayaraq mövcud olan gerçəklik” və həmçinin 2) “insanın dərk etməyə çalışdığı predmet, hadisə (məsələn, elmi-tədqiqat obyektini)”² deməkdir. Bizcə, yuxarıda L.A.Pokrovskaya-dan verdiyimiz sitatda müəllif “obyekt” əvəzinə “tamamlıq”, daha doğrusu, “vasitəsiz tamamlıq” ifadəsini işlətsəydi, daha dəqiq olardı. Çünki “hərəkətin yönəldiyi obyektini bildirən qrammatik sözlərə cümlənin “tamamlıq” adlandırdığımız bir üzvü kimi baxıla bilər”³. Obyekt məfhumu ona verilən tərifdən çıxış etdikdə ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında (yəni məkani hallarda) olan sözlərlə ifadə olunmuş tamamlıq, eləcə də zərflikləri əhatə edir:

Baxıram göylərə qəlbimdə şeir,

Ulduzlar uzaqdan *göz vurur* mənə (Nəbi Xəzri).

¹ Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. Москва: Наука, 1964, с.170.

² Qısa siyasi lüğət., Bakı: Azərənəşr, 1966, s.167.

³ А.С.Амонжолов. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. Москва: Наука, 1963, с.18.

Buradakı göylərə və mənə sözləri *bax=* və *göz vur=* feillərinin ifadə etdiyi hərəkətin obyektini bildirir. Halbuki həmin sözlər təsirlik halda olmadığı üçün onları idarə edən feillər də təsirli deyil, təsirsizdir.

Deməli, yalnız təsirli feillərin yox, təsirsiz feillərin də bildirdiyi hərəkət obyekt tələb edə bilər. Məsələn heç də obyektin mövcud olub-olmaması ilə bitmir. Həmin obyektin ifadəçisi olan söz feilin tələbi ilə təsirlik halda işlənərsə, həmin feil təsirli, əks təqdirdə isə təsirsiz adlanır. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda L.A.Pokrovskayanın təsirsiz feillərə verdiyi təriflə də, təbiidir ki, razılaşımaq olmur. O yazır: “Təsirsiz feillər subyektin obyektə bağlı olmayan hal-hərəkətini bildirir; məsələn: *akmaa*, *uyumaa*, *qıtmää*, *susmaa*, *yaşamaa*”¹. Deməli, nəticə etibarı ilə L.A.Pokrovskayanın həm təsirli, həm də təsirsiz feillərə verdiyi tərif özünü tam doğrultmur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müəllifin təsirli feillərə verdiyi nümunələr sırasında *qorx=(korkmaa=)* feilinə də rast gəlirik². Əlbəttə, ilk baxışda biz bunu müasir Azərbaycan dilində təsirsiz olan bir feilin qaqauz dilində təsirli olduğunu göstərən bir fakt kimi qəbul edə bilərdik. Halbuki müəllif özü də belə bir qeydlə özü-özünü inkar edir: “Qaqauz dilində bu feil (*korkmaa=* – M.M.) obyektin çıxışlıq halda olmasını tələb edir, yəni, hərfi mənada: *kindənsə*, *nədənsə qorxmaq*”³.

Beləliklə də, həmin feilin təsirli hesab edilməsinin səbəbi aydın olmur. Onu da deyək ki, həmin əsərdə feilin idarə növləri ilə mənə növlərini bir-birindən ayıran əsas fərqlərdən biri – bölgü prinsipi nəzərə alınmadığından təsirli və təsirsiz feillərə yer verilməmiş, onlar mənə növlərindən birinin - əsas növün (основной залог) tərkibində izah olunmuşdur⁴.

¹ Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. Москва: Наука, 1964, с.170.

² Yənə orada, s.170.

³ Yənə orada, s.171.

⁴ Yənə orada, s.170-171.

Təsirli və təsirsiz feillər haqqında belə dolaşmış mülahizələrə “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda da rast gəlirik¹. Feilin idarə növləri həmin kitabda iki yerdə başqa-başqa adlarla verilmişdir. Əvvəlcə, təsirli feillər “Keçər növ”, təsirsiz feillər isə “Keçməz növ” adı altında izah olunaraq, feilin məna növləri sırasına daxil edilir². Sonra isə həmin feillərdən “Təsirli və təsirsiz feillər” başlığı altında yenidən danışılır³. Həmin bəhsin müəllifi A.Əbdülrzanın fikrincə, “keçməz növ”dən olan feillər (əslində təsirsiz feillər – M.M) yalnız subyektlə əlaqədar olub, əsasən obyekt tələb etmir. Məsələn, gəlmək, qaçmaq⁴. Zənnimizcə, “obyekt” sözü burada da yerində işlənməmişdir. Əgər biz bu cür fikirdə olan müəlliflərlə razılaşsaq, təsirli və təsirsiz feilləri bir-birindən ayıran “daxili sərhəd”i pozar, daha doğrusu, onu aradan götürmüş olarıq. Məgər *evə gəlmək*, *meşəyə qaçmaq* birləşmələrindəki *evə*, *meşəyə* sözləri *gəlmək* və *qaçmaq* hərəkətlərinin yönəldiyi obyektləri bildirmirmi?! Lakin bu obyektlər təsirlik halda olan isimlərlə ifadə olunmadığından həmin isimləri idarə edən *gəl(mək)* və *qaç(maq)* feilləri də təsirsizdir.

Müəllifin feilin idarə növlərinə münasibətini müəyyənləşdirmək və aydınlaşdırmaq üçün, şübhəsiz, onun “Azərbaycan dilində növ kateqoriyası” adlı namizədlik dissertasiyasına nəzər salmaq lazımdır. Feilin məna növlərindən danışanda bu əsər haqqında ayrıca bəhs edəcəyimiz üçün hələlik yalnız bunu deməklə kifayətlənirik ki, feilin bu iki kateqoriyasını müəllif özü də hiss etmədən eyni bir kateqoriya kimi təqdim edir⁵.

Feilin idarə növləri haqqında söylənen fikir və mülahizələri saf-çürük etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, “təsirlilik-

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, 1960, s.130-139; 148-149.

² Yenə orada, s.130-139.

³ Yenə orada, s.148-149.

⁴ Yenə orada, s.131.

⁵ А.Азерб. Категория залога в современном азербайджанском языке. АКД, Баку, 1955, с. 9.

təsirsizlik kateqoriyası nədir?” sualına verdikləri cavablara görə dilçiləri təxminən 3 qismə ayırmaq olar.

Əksər dilçilərin fikrincə, bu kateqoriya “subyektlə obyekt arasındakı münasibəti bildirir”¹.

İkinci qisim dilçilər “feillərin yalnız mənaya görə təsirli və təsirsiz olduğunu” söyləyirlər². Bu haqda A.S.Amonjolov yazır: “Leksik mənasından asılı olaraq, feil kökləri təsirli və təsirsiz feillərə bölünür”³. Bu dilçilərin fikrincə, bir feilin bu və ya digər halda olan sözü idarə etməsi həmin feilin öz leksik mənası ilə bağlıdır. Bu fikir ilk baxışda tamamilə düzgün sayıla bilər. Hətta müasir dil faktları da həmin mülahizənin tərəfdarlarına, necə deyirlər, bir növ haqq qazandırır.

Lakin tarixi baxımdan yanaşdıqda istər-istəməz belə bir sualla qarşılaşırsan: Əgər təsirlilik-təsirsizlik tamamilə feilin mənasından (semantikasından) asılıdırsa, bəs vaxtı ilə feillərin həmin kateqoriyaya neytral münasibətini nə ilə və necə izah etmək olar?.. Bunlardan fərqli olaraq, dilçilərin üçüncü qismi həmin kateqoriyanı belə səciyyələndirir: “Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası hərəkətin obyektə münasibətini ifadə edir”⁴.

¹M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Azərb. Döv. Tədris-Pedaqoji ədəbiyyat Nəşriyyatı, 1963, s.167; Z.Tağızadə. Fel. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Fel, Bakı, 1961, s.120; A.Мамедов. Глагол современного азербайджанского и монгольского языков. Баку, 1971, с.20; İ.R.Əfəndiyev. Fel. Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. Bakı: Az.SSR EA, 1947, s.166

²Л.И.Лебедева. Глагольное управление в киргизском языке. Москва, Канд. дисс.1954, s.7; С.В.Шкуридин. Категория залога в русском и казахском языках, Алма-Ата, 1957, с.6; М.Хамзаев, Р.Бердыев. Краткий очерк туркменского языка. Ашхабад, 1971, с.50; А.С.Амонжолов. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. Москва, 1963, с.17;

³ А.С.Амонжолов. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. Москва: Наука, 1963, s.21

⁴Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. Москва: Наука, 1964, s.170; А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского языка. М.-Л.: Издательство восточной литературы, 1960, с.198; Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971, с.109; Грамматика русского языка. т.1. Фонетика и морфология. Москва: АН СССР., 1960, с.410; Дж. Какилова,

Bu fikrə biz də tamamilə şərək oluruq.
Nəticə etibarı ilə feilin idarə növlərinə belə bir tərif vermək olar:

Feilin idarə növləri hal və ya hərəkət bildirən sözün obyektin ifadəçisi olan sözə münasibəti ilə müəyyənləşən, heç bir formal əlamətə malik olmayan sintaktik xarakterli qrammatik kateqoriyadır.

Yalnız bunu əlavə etmək istərdik ki, doğrudan da, qrammatikada feillərin təsirli və ya təsirsiz olması üçün subyektin obyektə münasibəti heç də mühüm amil deyildir.

Feillər idarəcə iki yerə ayrılır: 1) təsirli feillər; 2) təsirsiz feillər. Feillərin bu cür bölgüsü bütün türk dilləri üçün səciyyəvidir.

Obyekt bildirən söz hərəkətin ifadəçisi olan feilin tələbi ilə təsirlik halda işlənirsə, həmin feilə **təsirli feil** deyilir.

Məsələn:

1) Ana həmişə onun yazılarını oxuyardı (M.İbrahimov);

2) O, həyat eşqidir səsləyir bizi,

Hər yerdə, hər zaman izləyir bizi (N.Xəzri).

3) Birdən içyan qurbağanı çakıpdır (türkməncə)

Hərəkət bildirən feilin idarə etdiyi obyekt bildirən söz təsirlik halda işləmə bilmirsə, ona **təsirsiz feil** deyilir.

Məsələn:

1) Şirin bir xatirə tək qalacaqdır dünyada,

Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər (S.Vurğun).

2) Nəhayətsiz sevinc sinəsinə axardı (M.İbrahimov).

Hərəkətin obyektə münasibəti öz qrammatik ifadəsini feillə onun idarə etdiyi söz arasındakı əlaqədə tapır. Bu mənada L.Y.Medvedevanın söylədiyi “feili idarə feil əsasının özün-

Глагол. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Ч.1, Ашхабад, 1964, с.143; А.Х.Фатыхов. Категория залога в башкирском языке. АҚД, Уфа, 1953, с.4; В.Н.Джанаева. Залоги в кумыкском языке. АҚД, Баку, 1971, с.4.

əməxsus təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə bağlıdır”¹ fikrində, qismən də olsa, həqiqət var. Deməli, feilin idarə növlərindən əvvəl idarə əlaqəsinin və bu əlaqənin inkişafı nəticəsində təşəkkül tapan və formalaşan hal kateqoriyasının mövcudluğu labüddür. Daha dəqiq desək, “qrammatik idarə prosesi faktik surətdə halların işlənməsi ilə bağlıdır”².

Bizcə, bir kateqoriyanın yaranması və təşəkkül tapması üçün digər bir kateqoriyanın mövcudluğu nəinki lazımdır, hətta vacibdir. “Bir kateqoriya digərindən doğur, törəyir”, desək, bəlkə də yanlışdır.

Feilin idarə növlərinin hal kateqoriyası, bununla da idarə əlaqəsi ilə bağlılığını müasir türk dillərinin faktları da sübut edir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilindəki *bax*= feili təsirsizdir, çünki həmin feilin idarə etdiyi söz təsirlik halda işlənə bilmir. Halbuki türkmən və qaqauz dilləri üçün bu feil təsirlidir. Belə ki, *bax*= feili bu dillərdə təsirlik halda olan söz tələb edir: Türkmən dilində - Dörd yıl Suxan qatın *qoynunu baxdım* (X.Deryayev); Qaqauz dilində - Kim *onu baxardı?* (D.İ.Tanasoğlu).

Eyni fikri Azərbaycan dili abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında da demək olar. Həmin abidədə müasir Azərbaycan dilində də təsirli olan bir feilin təsirsiz formasına və ya hal-hazırda təsirsiz kimi sabitləşən bir feilin təsirli formasına rast gəlirik. Məsələn: 1) Buğa oğlana sürdü gəldi; 2) Atımı qayıtdı, geri döndü, anasına gəldi.

Türkologiyada mövcud olan formalaşmış fikrə görə, “İlkin feil kökləri çox vaxt (həmişə olmasa da), tarixən sabit təsirlilik-təsirsizliyə malik olmamışlar. Eyni bir feil cümlənin quruluşundan (tərkibindən) asılı olaraq, həm təsirli, həm də təsirsiz olmuşdur. Uzun inkişaf yolu keçmiş feil kökləri (əsasları) bu ikilikdən azad olmuş və təsirli-təsirsiz feillərə bölünmüşlər”³.

¹ Л.Я.Медведева. Падежное управление побудительных глаголов в современном уйгурском языке. «Тюркологические исследования». М.-Л., 1963, с.112.

² Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка.М.-Л.: АН СССР,1948, с.206.

³ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит.,1962, с.456.

Bəs feillərin vaxtı ilə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına neytral münasibəti və bu xüsusiyyətin hələ də bəzi feillərdə qalması necə izah oluna bilər?

Məlumdur ki, hər hansı dil uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf yolunun müəyyən mərhələlərində ayrı-ayrı kateqoriyalar meydana çıxmış, bu kateqoriyalardan birinin varlığı digərinin yaranması üçün əsas olmuşdur.

Bizcə, adlar arasında, eləcə də feillə adlar arasında idarə əlaqəsi, bir qədər dəqiq desək, dilin müəyyən inkişaf pilləsində meydana çıxan idarə kateqoriyası hal kateqoriyasının əmələ gəlməsi üçün əsas olmuşdur. K.Qrönbexin idarə əlaqəsi haqqında irəli sürdüyü: “İdarə qrammatik kateqoriya kimi türk dillərinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafının məhsuludur. Türk dillərinin müəyyən mərhələsində – müasir hal şəkilçilərinin konkret köməkçi adlardan ibarət olduğu dövrdə qrammatik idarə mövcud olmamışdır”¹ mülahizəsi bu mənada maraqlıdır.

Hal kateqoriyasının təşəkkül və inkişafı da feilin idarə növlərinin əmələ gəlməsinə, daha doğrusu, onun təsirli və təsirsiz feillər kimi differensiallaşmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, A.S.Amonjolov yazır: “Qədim türk dillərində feil köklərinin idarəsi həmin feilin leksik-semantik xüsusiyyətinin nəticəsi olub, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə bağlıdır”².

Müasir türk dillərindən bəzilərdə feillərdə təsirlilik-təsirsizliyin differensiallaşması prosesinin hələ də davam etməsi, bizcə, həmin dillərdə hal kateqoriyasının inkişafı və formalaşma dərəcəsi ilə bağlıdır.

Bu cür faktlara klassiklərimizin dilində də rast gəlirik. Məsələn:

1) Qara bənin nə əcəb türfə halə düşmüşdür;

Bu halı bilməyənün hiç sorma halından (Nəsimi).

¹ В.И.Асланов. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы), Баку, 1960;

² А.С.Амонжолов. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. Москва: Наука, 1963, s.21.

2) Məni eyb eyləmə kim, tapuna sultan demişəm
(Nəsimi).

3) Bu nə sözdür ki, mənim eşqimi tərک eyeləmişən;
Allah-allah, sözə bax, seyr elə bir böhtanə (Nəsimi).

4) Ellər yaraşığı, ölkə gözəli.

Nə gözəl doğubsan anadan,pəri (M.P.Vaqif).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu cür dil faktları Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də vardır.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, vaxtı ilə feillər təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına neytral vəziyyətdə olmuşlar. Həmin kateqoriyanın yaranması və differensiallaşması, ehtimal ki, ilk növbədə təsirsiz feillərin əmələ gəlməsi, yəni bəzi feillərin təsirlik halda olan sözü idarə edə bilmək qabiliyyətini itirməsi ilə bağlıdır.

Dilin müəyyən inkişaf mərhələsində eyni bir feil həm təsirlik, həm də qalan hallarda olan sözləri idarə etmək xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Get-gedə bu feillərdən bəziləri təsirlik halda olan sözü idarə edə bilməkdən məhrum olmuş, beləliklə də, təsirsiz feil kimi sabitləşmişdir. Bəlkə də, məhz təsirsiz feillərin təşəkkülü, inkişafı və formalaşması sayəsində feilin idarə növləri bir kateqoriya kimi mövcud olmuşdur.

“Azərbaycan dilçiliyində artıq çoxdan bəri belə bir fikir hökm sürür ki, ismin təsirlik halı təsirsiz feillərlə işlənə bilmir”¹. Biz Y.Seyidovun irad tutduğu bu fikirlə razılaşmaya bilmirik. Axı, doğrudan da, təsirsiz feillər o feillərə deyilir ki, təsirlik halda olan sözü idarə edə bilməsin.

Y.Seyidovun fikrincə isə, “Bütün bunlar, sadəcə olaraq, dil faktlarına laqeyd yanaşmaqdan əmələ gəlmiş və müəlliflər məsələnin mahiyyətinə fikir vermədən, hazır formulaları təkrarlamaqla kifayətlənmişlər. Halbuki ismin təsirlik halının təsirsiz feillərlə əlaqələnməsi faktı dilimizdə vardır və bunu inkar etmək olmaz. Həm də bu faktlar dilimizin yalnız müasir dövrü üçün, eləcə də

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, s.273.

yalnız ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi deyildir. Dilimizin bütün tarixi boyu belə misallara rast gəlmək mümkündür”¹.

Fikrimizcə, ismin təsirlik halının təsirsiz feillərlə əlaqələnməsi faktına dilin müəyyən inkişaf mərhələsinin qalıqları, canlı izləri kimi baxmaq lazımdır. Məsələn: 1) O bütün gecəni yatmadı; 2) Mən bu yolu piyada getdim; 3) Mən o günləri yenidən yaşamaq istərdim.

Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, “təsirlik halın təsirsiz feillərlə işlənməsi müstəsna xarakter daşımamış və qanuniyyət təşkil etmişdir”². Bizcə, bu faktları təsirlik halın təsirsiz feillərlə işlənməsi faktı kimi deyil, həmin feillərin vaxtı ilə təsirli feil olması və beləliklə də, əslində təsirlik halın təsirli feillərlə işlənməsi faktı kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu cür faktlara digər türk dillərində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: Dar, boş *merdivenleri indi* (N.Hikmet).

Eyni bir feilin bəzi türk dillərində təsirli, bəzilərdə isə təsirsiz, bəzilərdə də həm təsirli, həm də təsirsiz kimi sabitləşməsi göstərir ki, “feil əsasları ilkin vaxtlar təsirlilik-təsirsizliyə neytral vəziyyətdə olmuşlar”³.

Bu bərdə belə bir maraqlı fikri xatırlatmaq, bizcə, yerinə düşər: “Qədim feil əsasları feilin indiki xüsusiyyətini itirməmişdir. Qədim türk dili abidələrində bəzən eyni feilin (sadə və ya düzəltmə) həm təsirliliyi, həm də təsirsizliyi saxlanmışdır”⁴.

Qop= feili Azərbaycan, türk, türkmən, həmçinin özbək, tatar və qırğız dillərində təsirsiz olduğu halda, qaqauz dilində təsirli feil kimi çıxış edir⁵. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi,

¹ Yəne orada, s.274.

² Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, s.274.

³ Э.Фазылов. История развития категории залога в узбекском языке. «Вопросы тюркологии». Ташкент, 1965, с.76-77

⁴ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит.,1962, с.457.

⁵ Yəne orada, s. 465.

“görünür, qaqauz dilində feillərin təsirlilik-təsirsizliyə neytrallığı qalmışdır”¹.

Türkologiyada ikili xüsusiyyətə malik feillər sırasında verilən *çat*= feili haqqında yürüdülmən “Türk dili türk dillərini çoxdan tərketmiş **çat**= feilində təsirlilik və təsirsizliyin ayrılmadığının yeganə canlı şahididir² mülahizəsi, bizcə, özünü o qədər də doğrultmur. Belə ki, **çat**= feili Azərbaycan dilində də həm təsirli, həm də təsirsiz kimi çıxış edir: 1) O, qaşlarını **çatdı**; 2) O mənzilə **çatdı**.

Feilin idarə növlərindən danışarkən belə bir sual meydana çıxa bilər; bu qrammatik kateqoriya formal əlamətlərə malikdirmi?

Bu mənada N.K.Dmitriyevin söylədiyi belə bir fikir xüsusi diqqət cəlb edir: “...feillərin təsirli və ya təsirsizliyə məlum bölgüsü kumik dili üçün sırf nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Kumik dilində bu feillər arasındakı fərq yalnız semantika, yəni feillərin konkret məzmunu əsasında aparılır; morfoloji planda isə bu fərqi göstərmək mümkün deyil, çünki kumik dilində həmin kateqoriyaların xüsusi şəkli əlamətləri yoxdur”³.

Əlbəttə, bu fikir tək-cə kumik dilinə yox, bütün türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə də şamil edilə bilər.

Deməli, feilin idarə növlərini mənə növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də birincinin heç bir morfoloji əlamətə malik olmayan qrammatik kateqoriya olmasıdır. Bu mənada L.N.Xaritonovun söylədiyi: “... təsirlilik-təsirsizlik feil əsasının zahiri quruluşunda xüsusi əlamətlərlə əks olunmur” mülahizəsinə⁴ biz də tamamilə şərik çıxırıq.

Lakin feilin mənə növlərindən danışarkən bəzi dilçilər onları həm də feilin idarə növlərinin şəkli əlamətləri kimi qəbul edirlər⁵.

¹ Yenə orada, s. 465.

² Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит., 1962, с. 467.

³ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: АН СССР, 1940, с.134.

⁴ Л.Н.Харитонов. Залоговые формы глагола в якутском языке. М.-Л.: АН СССР, 1963, с.14.

⁵ А.Азерб. Категория залога в современном азербайджанском языке. АҚД, Баку, Баку, 1955, с.15; М.Нүсейнзадә. Мүасир Азәрбайҗан дили, Баки: Maarif, 1963,

Bu cür fikir ən çox icbar feillərdən danışılarkən irəli sürülür. V.İ.Aslanovun qeyd etdiyi kimi, "...bəzi dilçilik əsərlərində icbar növ şəkilçiləri təsirli feil əmələ gətirən əlamətlər kimi öyrənilir"¹.

Feilin idarə növlərinin qrammatik təbiətini açmaq, həmin kateqoriyanın feil kateqoriyaları arasındakı mövqeyini müəyyənələşdirmək və dəqiqləşdirmək, şübhəsiz, feilin digər kateqoriyalarının, xüsusən məna növlərinin dərindən, elmi əsaslarla tədqiq olunması ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, feilin idarə və məna növləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, onları eyniləşdirmə həddinə çatdırmaq, bizzə, düzgün deyildir. Feilin idarə və məna növlərinin türk dillərinin materialları əsasında tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiqi, şübhəsiz, bu kateqoriyaların yaranma və inkişaf tarixini dərk etməyə və bunu aydın əks etdirməyə imkan yaradır.

Yuxarıda biz həm Azərbaycan dilçiliyində, həm də ümumən türkologiyada söylənmiş fikirlərin təhlili fonunda feilin idarə növlərini məna növlərindən fərqləndirən, həmçinin feilin idarə növlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətlərdən bəhs etmişik. Lakin həmin kateqoriyanın daha da aydınlaşması üçün, sözsüz ki, feilin məna növlərindən ayrıca danışmaq, həmin kateqoriyanı səciyyələndirən spesifik cəhətləri aşkara çıxarmaq, bir sözlə, bu sahədə geniş tədqiqat aparmaq lazımdır.

Feilin idarə və məna növləri ilə bağlı türk dillərinin qrammatikalarını yazmış müxtəlif dilçilərin fikir və mülahizələri bəzən xüsusi maraq doğurur. Məsələn, görkəmli türkoloq N.K.Dmitriyev "Başqırd dilinin qrammatikası" ("Грамматика башкирского языка") kitabında feil kateqoriyalarına şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyəti aid etdiyi halda, məna növ kateqoriyasını bura daxil etmir. O yazır: "Başqırd dilində feil

s.168-169; A.Мамедов. Глагол современного азербайджанского и монгольского языков. Баку, 1971, с.216; Г.К.Кулиев. Глагольное управление в азербайджанском и туркменском языках, АҚД, Баку, 1969, с.14 və b.

¹V.И.Асланов. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы), Баку, 1960, с.8.

aşağıdakı kateqoriyalar üzrə dəyişir: *şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət*. Bütün bu kateqoriyalar feilin sözdəyişməsinə aiddir. Başqırd dilində (ümumiyyətlə, türk dillərində) mənə növü və tərz kateqoriyaları feilin sözdüzüldici bölməsinə aid edilməlidir”¹.

§2. Feilin mənə növləri

Azərbaycan dilçiliyində dilin bu və ya digər kateqoriyası ilə bağlı istər sinxron, istərsə də diaxron aspektdə saysız-hesabsız tədqiqatlar mövcud olsa da, həmin kateqoriyaların bu və ya digər problemini tarixi-müqayisəli və tipoloji təhlilə cəlb etmək zəruriyyəti hələ də qalmaqdadır. Belə kateqoriyalardan biri də həm fəlsəfi, həm məntiqi, həm də qrammatik baxımdan xüsusi maraq doğuran və Azərbaycan dilçiliyində tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulan feilin mənə növ kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya da feilin idarə növləri kimi dəfələrlə tədqiqat obyektinə olmuşdur².

Orta və ali məktəblər üçün yazılmış qrammatika kitablarında bu kateqoriya haqqında, demək olar ki, yalnız səthi məlumat verilməklə kifayətlənilmişdir. Həmin dərslərdə feilin mənə növlərinin öyrənilməsi təsviri xarakter daşıyır³. Məsələnin elmi-

¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: АН СССР,1948, с.132.

² А.Азер. Категория залога в современном азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1955; А.Фатыхов. Göstərilən əsəri; А.Калыбаева. Категория залога в современном казахском языке. Алма-Ата,1949; С.И. Шкуридин. Göstərilən əsəri; Б.Чарыяров. Категория залога в современном туркменском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.Ашхабад, 1955; К.Зиннатуллина. Залог глагола в современном татарском литературном языке. Казань: Татарское книжное изд-во,1968; С.А.Фердаус. Категория залога в узбекском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.Ташкент, 1953; Х.Якубова. Залог в узбекском языке в сопоставлении с залогом русского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.Ташкент,1954, Э.Фазылов. Göstərilən əsəri və s.

³ Ə.Abbasov. Göstərilən əsəri; Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h., Azərb. EA nəşri, Bakı,1951; Б.Хамзаев, Р.Бердыев. Краткий очерк туркменского языка.Ташкент,1954; Э.Фазылов. Göstərilən əsəri və s.

nəzəri tədqiqı, şübhəsiz bu kateqoriyanı xüsusi tədqiqat obyektinə çevirmiş dil mütəxəssislərinə məxsusdur.

Feilin məna növlərinin öyrənilmə tarixinin qədimliyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Bu qədimlik Hind və yunan dilçiliyinə gedib çıxır. Rus dilçiliyində də bu kateqoriyanın öyrənilməsinin qədim kökləri vardır. Get-gedə bu sahədə aparılan tədqiqatlar çoxalmış, geniş vüsət almışdır. Türkologiyada da feilin məna növləri dəfələrlə tədqiq olunmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hələ də “feilin məna növləri haqqında nəinki ümumi dilçilik planında fikir vahidliyi yoxdur, hətta konkret dillərdə də bu məfhumun əhatə dairəsi və məzmunu müəyyənləşdirilməmişdir. Feilin məna növlərinin mahiyyəti türkologiyada da açılmamışdır”¹.

Məsələnin geniş və ətraflı tədqiqı bir çox elmi mübahisələrin doğması üçün zəmin yaratmışdır. Beləliklə də, feilin məna növləri məsələsi dilçilikdə, xüsusilə türkologiyada, nəinki tam həll olunmamış, əksinə, o, müxtəlif baxışlar məngənəsində sıxılan, fikirlər mübarizəsinə məruz qalan qrammatik kateqoriyalardan birinə çevrilmişdir.

Feilin məna növləri haqqında yürüdülmən mülahizələr, söylənən fikirlər hansı məsələlərdə toqquşur. Məsələnin hansı cəhətlərinə münasibətdə fikirlər ayrılığı yaranır və dilçilik baxışları nə zaman haçalanır?

Şübhəsiz, bu baxışlar müxtəlifliyini, belə fikir ayrılığını, ilk növbədə “feilin məna növü nədir?” sualına verilən cavablarda axtarmalıyıq.

Dilçilərin bir qisminə görə, feilin məna növləri “hərəkətin subyektə və obyektə münasibətini bildirir”. İkinci qisim dilçilərin fikrincə, bu kateqoriya “subyektə obyekt arasındakı münasibətlə” müəyyənləşir. Dilçilərin bir qrupu isə “feilin məna növlərinin subyekt və obyektin hərəkətə münasibətini bildirdiyini” göstərir. Bizcə, bu təriflər həmin kateqoriyanın məzmununu tam açmır. Halbuki hər hansı tərif məfhumun məzmununu tam açmalıdır.

¹ К.Зиннатуллина. Залог глагола в современном татарском литературном языке. Казань: Татарское книжное изд-во, 1968, с.3.

Fikrimizi ən sadə bir cümlə üzərində izah etmək istərdik: “*Kitab yazıldı*” cümləsində hərəkətin subyektə və ya subyektin obyektə münasibətini necə izah etmək olar?

Zənnimizcə, feilin məna növ kateqoriyasının məzmununu subyektlə obyekt arasındakı münasibətdə axtarmaq da düzgün deyildir. Həmin kateqoriya üçün bu münasibətin varlığı ilə yoxluğu həlledici əhəmiyyətə malik deyildir. Məsələn, “hamı gülüşdü” cümləsində subyekt-obyekt münasibətindən danışmaq əhəmiyyətsizdir. Çünki bu cümlədə eləcə də xəbəri digər məna növlü feillərlə ifadə olunan cümlələrdə subyektin obyektə, hərəkətin subyektə və ya obyektə deyil, subyektin hərəkətə, hərəkətin icrasına münasibəti ifadə olunur. Bu baxımdan da biz, qismən də olsa, sonuncu qrup dilçilərlə razılaşıırıq.

Feilin məna növlərinə verilən təriflər üçün ümumi nöqsan cəhət bundan ibarətdir ki, bu təriflər tam və aydın deyildir, daha dəqiq desək, bütövlükdə məntiqə söykəndiyindən, məntiqi kateqoriyalarla qarışdırıldığından onun qrammatik təbiəti açılır.

Əksər dilçilər feilin məna növlərinə verdikləri təriflərdə “hərəkətin obyektə münasibətini” də qeyd edirlər. Halbuki hərəkətin obyektə münasibəti ilə müəyyənləşən qrammatik kateqoriyaya yuxarıda haqqında danışdığımız “Feilin idarə növləri” kateqoriyasıdır.

Bizcə, feilin məna növlərinin bir kateqoriya kimi müəyyənləşməsi və formalaşması üçün hərəkətin obyektə münasibəti həlledici rol oynamır. N.N.Canaşia çox haqlı olaraq yazır ki, “Feilin məna növünün tərifindən obyektin kənar edilməsi tamamilə qanunauyğundur. Çünki hər hansı obyekt feilin sabit əlaməti olmadığından bölgü vahidi kimi də işlənə bilməz”¹.

Əlbəttə, hər hansı feil müəyyən məna növ şəkilçisi qəbul etməklə təsirli və ya təsirsiz olur, yəni idarə növünü dəyişə bilir. Bu haqda feilin məna növləri məsələsini yekunlaşdırarkən söhbət açacağımız üçün yalnız bunu qeyd etmək istərdik ki, məna növ

¹ Н.Н.Джанашна. Залог в современном азербайджанском языке. «Советская тюркология», 1974, №1, с.42.

şəkilçilərini artırmaqla təsirli feilin təsirsiz, yaxud da təsirsiz feilin təsirli olmasını biz heç də həmin şəkilçilərin əsas funksiyası, necə deyirlər, “xüsusi xidməti” hesab etmirik. Feilin məna növlərinə verilən təriflərdəki fikir müxtəlifliyi məna növlərinin təsnifində də özünü göstərir.

Məlumdur ki, hər hansı təsnifat müəyyən bölgüyə əsaslanmalıdır. Bu bölgü isə yalnız eyni bir prinsip üzrə aparıldıqda düzgün sayıla bilər. Belə ki, “bölgü yalnız vahid prinsip üzrə aparıldıqda obyektiv, ardıcıl və əhatəli ola bilər”¹. Bizcə, məhz buna riayət olunmadıqda irəli sürülən təsnifat sistemi istər-istəməz etiraz doğurur.

Bu baxımdan S.A.Ferdausun², A.Azərin³, K.M.Lyubimovun⁴, V.N.Canayevanın⁵, eləcə də N.N.Canaşianın⁶ irəli sürdükləri təsnifat sistemləri üzərində bir qədər dayanaraq, bu bölgülərə münasibətimizi bildirmək istərdik.

Məlum olduğu kimi, A.Azər feilin məna növlərini öz namizədlik dissertasiyasının tədqiq obyektini seçmişdir. Əsərin II fəslini müəllif feilin məna növlərinin təsnifinə həsr etmişdir. O, mövcud bölgünün qeyri-dəqiq olduğunu söyləyərək, yeni sistem təklif edir. Müəllif feilin 7 məna növünü göstərir: keçər növ, 2) keçməz növ, 3) məchul növ; 4) qarşılıqlı növ; 5) qayıdış növ; 6) icbar növ; 7) şəxssiz növ⁷. O yazır: “keçər” və “keçməz” növləri

¹ Н.Н.Джанашиа. Залог в современном азербайджанском языке. «Советская тюркология», 1974, №1, с.42.

² С.А. Фердаус. Категория залога в узбекском языке. авто-реф. дис. ... канд. филол. наук, Ташкент, 1953.

³ А.Азәр. Категория залога в современном азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1955; yenə də onun. “Felin məna növləri”. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., AzSSR EA nəşri, Bakı, 1961.

⁴ К.М.Любимов. О двух функциях залоговых аффиксов в турецком языке. «Турецкий сборник», Москва: Изд-во вос. лит-ры, 1958.

⁵ В.Н.Джанаева. Залог в кумыкском языке. АҚД, Баку, 1971

⁶ Н.Н.Джанашиа. Залог в современном азербайджанском языке. «Советская тюркология», 1974, №1; Исследование по морфологии турецкого глагола, Тбилиси, 1970.

⁷ А.Азәр. Категория залога в современном азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1955.

“məlum” növün iki müstəqil məna növünə bölünməsindən əmələ gəlir¹. Göründüyü kimi, müəllifin “Keçər” və “Keçməz” adlandırdığı məna növləri əslində təsirli və təsirsiz feillər olub, idarə prinsipinə əsaslanan bölgünün nəticəsidir. Halbuki məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar feillər idarə prinsipi üzrə aparılan bölgünün nəticəsi sayıla bilməz. Onlar tamamilə başqa bir bölgü prinsipinin nəticəsidir.

Deməli, A.Azərin irəli sürdüyü bölgü iki müxtəlif prinsip üzrə aparılmışdır. Müəllifin bu bölgüsündə rus dilçiliyinin təsiri açıq-aydın duyulur. Bu cür yanlış təsirlər onunla izah olunmalıdır ki, “türk dillərinin qrammatika dərsləklərinin müəllifləri, çoxdan sübut edildiyi kimi, rus dili qrammatikasını olduğu kimi köçürür, tədqiq olunan dillərdə də rus dilində mövcud olan hər şeyi tapmağa çalışırlar”².

Lakin feilin məna növlərinə münasibətdə K.M.Lyubimovun özündə də rus dilçiliyinin təsiri duyulur. Hələ 1958-ci ildə “Türk məcmuəsi”ndə (“Турецкий сборник”) çap etdirdiyi “Türk dilində məna növ şəkilçilərinin iki funksiyası haqqında” (“О двух функциях залоговых аффиксов в турецком языке”) məqaləsində feilin məna növlərinin təsirlilik-təsirsizliklə (*feilin idarə növləri ilə – M.M.Mirzəliyeva*) bağlılığını qeyd edən K.M. Lyubimov belə bir fikir irəli sürür: “Buna görə də (*yəni, bu bağlılığa görə – M.M.Mirzəliyeva*) feillərin iki müxtəlif növünün (təsirli və təsirsiz) bir ümumi məna növünə daxil edilməsi düzgün deyildir”³. O belə bir təklif irəli sürür ki, həmin əsas növün əvəzinə 2 növü daxil etmək olar: 1. təsirli; 2. təsirsiz. Beləliklə də, müəllif müxtəlif kateqoriyaların bir-birinə bağlılığını deyil, əslində həmin kateqoriyaların eyniliyini, bir kateqoriya olduğunu “sübut etmiş” olur. Bununla isə razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki bir feilin təsirli və ya təsirsiz olması üçün onun idarə etdiyi sözün

¹ Yenə orada.s.20.

² K.M.Любимов. О степенях прилагательных в тюркских языках. «Вопросы языкознания», Москва: Наука, 1968, № 6, с.148.

³ K.M.Любимов. О двух функциях залоговых аффиксов в турецком языке. “Турецкий сборник”, Москва: Изд-во вост. лит.-ры, 1958, с.169.

təsirlik halda olub-olmaması əsas meyardırsa, həmin feilin məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək və ya icbar növdə olması üçün bu, meyar ola bilməz.

Göründüyü kimi, əslində müxtəlif bölgü prinsipinin nəticəsi olan feillər eyni bir kateqoriyada birləşdirilmişdir.

S.A.Ferdaus və V.N.Canayeva da bu məsələyə münasibətdə haqqında danışdığımız dilçilərin tutduğu mövqedə dururlar. Fərqli yalnız onların təklif etdikləri təsnifat sisteminin əvvəlkilərdən bir qədər də mürəkkəb şəkildə, başqa cür desək, çoxpilləli olmasındadır. S.Ferdausun bölgü sistemi üç müxtəlif prinsipə əsaslanır:

1. İlk prinsip quruluş prinsipidir (morfoloji). Bu prinsipə görə feilin 2 məna növü var: 1) boş daraja (şəkilçisiz növ); 2) yasama daraja (şəkilçili növlər).

2. Sonra isə müəllifin fikrincə, “feillə ifadə olunan hərəkətin obyektə və ya subyektə münasibətinin xarakterinə görə feilləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) utim daraja, 2) uzlik daraja”¹. Bunlardan birincisi təsirli, ikincisi isə təsirsiz feillərdir. Burada da əslində hərəkətin subyektə və ya obyektə deyil, hərəkətin ifadəçisi olan feilin idarə etdiyi sözə münasibəti əsas meyardır. Dəqiq desək, ikinci bölgü idarə prinsipi üzrə aparılmışdır.

3. Bu bölgü isə yalnız “yasama daraja”ya aid olub, morfoloji əlamətlər üzrə aparılır². Bircə, bu, əslində kəmiyyət prinsipidir. Belə ki, yalnız bir məna növ şəkilçisi qəbul etmiş feil “sodda yasama daraja”, iki məna növ şəkilçisi qoşulmuş feil “kərişik yasama daraja”, üç məna növ şəkilçisinə malik olan feil isə “mürəkkəb yasama daraja” adlanır³.

Bütün bu bölgülərdən sonra, nəhayət, müəllif bizim başa düşdüyümüz, necə deyərlər, tanıdığımız məna növlərinin üstünə gəlir. Bir qədər aydın desək, “sodda yasama daraja” adlandırdığı

¹ С.А. Фердаус. Категория залога в узбекском языке. Авто-реф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1953, с.8.

² Yenə orada, s.8.

³ Yenə orada, s.9.

məna növünün yarımnövləri sırasında biz qayıdış, məchul, icbar və birgəlik növlərinin adlarına rast gəlirik.

Kumik dilində feilin məna növlərini tədqiq edən V.N. Canayevanın da bölgü prinsipi çoxpilləlidir. O da S.A.Ferdaus kimi feilin məna növlərini əvvəlcə “şəkilçili və şəkilçisiz”, - deyərək iki yerə ayırır¹.

Bizcə, feilin məna növlərinin özündən, onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərindən danışıldıqdan sonra məhz həmin xüsusiyyətlərdən çıxış edərək, feilin məna növlərini “şəkilçili və şəkilçisiz” adı ilə iki yerə ayırmaq mümkün olar.

Əgər biz ilk növbədə feilin məna növləri kimi əsas, məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar feilləri bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə təqdim etməyiksə, bu feilləri, sözün əsl mənasında tanıdırıqsa, onda feilin məna növlərinin hansının şəkilçili, hansının isə şəkilçisiz olduğunu söyləyə bilmərik.

K.M.Lyubimovla bir növ həmfikir olan V.N.Canayeva da yazır:“... şəkilçisi olmayan məna növü (*yəni əsas növ – M.M.*) mahiyyətcə iki məna növünü əhatə edir ki, bu da kumik dilində iki şəkilçisiz məna növü ayırmağa bizə əsas verir. Biz onları sadəcə olaraq aktiv və passiv növ adlandırırıq².

Verilən izahatdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, feilin aktiv və passiv növləri müəllifin əsərin II fəslini həsr etdiyi təsirli və təsirsiz feillərdən başqa bir şey deyildir. O yazır: “Aktiv növ bütün sadə-təsirli, düzəltmə-təsirli, mürəkkəb-təsirli feilləri əhatə edir. Passiv növ bütün sadə-təsirsiz, düzəltmə-təsirsiz və mürəkkəb-təsirsiz feilləri əhatə edir”³.

Əlbəttə, “aktiv = təsirli” və “passiv = təsirsiz” bərabərliklərinin meydana çıxması təsadüfi deyildir. Digər məna növlərindən – məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar növlərdən fərqli olaraq, aktiv və passiv adlandırılan feil növləri idarə prinsipi ilə müəyyənləşmişdir. Başqa bir tərəfdən də, həmin prinsip üzrə

¹ В.Н.Джанаева. Залогии в кумыкском языке. АКД, Баку, 1971, с.6.

² Yənə orada, s.6.

³ Yənə orada, s.7.

aparılan bölgünün nəticəsi kimi dilçilikdə təsirli və təsirsiz feillər mövcuddur. Beləliklə də, əslində feilin məna növləri sırasında yerləri olmadığı üçün təsirli və təsirsiz feillər həmin mövqedə aktiv və passiv adı ilə qərar tutmağa məcbur olmuşdur.

Feilin məna növlərinin bölgüsündə hərəkətlə subyekt arasındakı münasibəti əsas əlamət kimi qəbul edən N.N.Canaşia müasir Azərbaycan dilində, eləcə də türk dilində¹ feilin üç məna növü olduğunu söyləyir². Onun fikrincə, “Azərbaycan dilinin feili hərəkətlə qrammatik subyekt arasındakı üç müxtəlif münasibəti ifadə etməyə qabildir ki, bu münasibətlər də feildə xüsusi əlamətlərlə göstərilir”³.

Müəllifin “действительный залог” adlandırdığı feillər əslində təsirli, “средний залог” adlandırdığı feillər isə təsirsiz feillərdir. Bunlar isə dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, feilin idarə növləridir. Ümumiyyətlə, türkologiyada qəbil edilmiş və bizim tanıdığımız məna növlərindən isə yalnız məchul növün adı çəkilir. Bəs qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar növlər?..

N.N.Canaşia qayıdış növlü feilləri gah məchul, gah da “təsirsiz növ”ə (“средний залог”) daxil edir⁴. “Bütün feil düzəlmələr məna növ əmələ gəlmə demək deyildir”⁵ – deyən müəllif icbar və qarşılıq-müştərək növləri məna növ kateqoriyasına daxil etməyərək, onlara feilin ayrı-ayrı xüsusi kateqoriyaları kimi baxmağı təklif edir. O yazır: “Məna növlərindən başqa qarşılıq-müştərək və kauzativ kimi müstəqil feil kateqoriyaları da mövcuddur”⁶.

Feilin məna növlərinə subyektlə hərəkət arasındakı münasibətin, yaxud da subyektin hərəkətin icrasına münasibətinin qrammatik ifadəsi kimi baxan türkoloqların irəli sürdükləri bölgü

¹ Н.Н.Джанашиа. Исследование по морфологии турецкого глагола, Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Тбилиси, 1970.

² Yənə orada, s.13; Н.Н.Джанашиа. Залоги в современном азербайджанском языке.,”Советская тюркология”, 1974, №1, s.44.

³ Н.Н.Джанашиа. Залоги в современном азербайджанском языке. «Советская тюркология», 1974, №1, с.42

⁴ Yənə orada, s. 43-44.

⁵ Yənə orada, s.43.

⁶ Yənə orada, s.44.

sistemi ənənəvi bölgüyə əsaslanıb, türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən vahid prinsip üzrə aparılmış bölgü sistemidir. Bu bölgüyə görə feilin mənaca 5 növü var: 1. əsas növ; 2. məchul növ; 3. qayıdış növ; 4. qarşılıq-müştərək növ; 5. icbar növ.

Nəhayət, feilin ayrı-ayrı mənə növlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl feilin idarə və mənə növ kateqoriyalarının bir-birinə münasibəti məsələsinin bir cəhətini də qeyd etmək lazımdır. Feilin idarə növlərinə həsr etdiyimiz hissədə, həmçinin mənə növlərinin ümumi məsələlərindən danışanda biz bu iki müxtəlif kateqoriyanı eyniləşdirən, bunları bir-birinin içində əridən dilçilərə irad tutmuş, həmin kateqoriyaların spesifik xüsusiyyətlərini göstərməklə onları fərqləndirən cəhətlərdən danışırdıq.

Bəzən bu iki kateqoriyanın varlığını, deməli, əslində həmin kateqoriyaların müxtəlifliyini qəbul edən dilçilər feilin mənə növlərindən danışanda, nədənsə, bu müxtəlif kateqoriyaları bu və ya başqa şəkildə eyniləşdirir, necə deyərlər, öz-özlərini danırlar. Bunun nəticəsidir ki, çox vaxt mənə növ şəkilçilərinin təsirlilik-təsirsizlik yaratmaq funksiyası daşdığı söyülür. Bununla da onlar feilin idarə növlərini mənə növlərindən bir kateqoriya kimi ayıran fərqlərdən birini – feilin idarə növlərinin heç bir şəkli əlamətə, morfoloji göstəriciyə malik olmaması faktını danmış olurlar.

Düzdür, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feilə artırılmış mənə növ şəkilçiləri feilin idarə növünü dəyişdirir. Bu həmin dil hadisəsinə müasir dil baxımından yanaşdığımız üçün belə görünür. Halbuki bu dəyişmə heç də həmin şəkilçilərin əsas xidməti sayılmamalıdır. Bu şəkilçilərin ilk ümdə vəzifəsi, hər şeydən əvvəl mənə növlərini yaratmaqdır. Həmin şəkilçilərin təsirlilik-təsirsizliyə münasibətini isə bizcə, başqa cür izah etmək lazımdır. Əlbəttə, məsələnin tarixi-müqayisəli izahı və tədqiqi daha səmərəli nəticə verə bilər.

Bizcə, feilin mənə növləri idarə növlərindən daha əvvəl mövcud olmuşdur. Qədim abidələrdə, həmçinin bəzi müasir türk

dillərində məna növ şəkildə feilin həm təsirli, həm də təsirsiz olması bizə belə bir fikir yürütməyə əsas verir.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində qayıdış növün formal əlamətini daşıyan hər hansı feil yalnız təsirsiz olur. Halbuki Mahmud Kaşğarının “Divan”ında, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində və bəzi türk dillərində başqa bir mənənin şahidi olur. Belə ki, qayıdış növdə olan feil təsirli feil kimi çıxış edir. Məsələn: 1) Oğlan, üzüyü alıb taxındımı? (KDQ); 2) Qara polad üz qılıcın belinə quşandı (KDQ); 3) O! özin ögündü (MK, I, 203)¹.

Qədim özbək abidələrinin dilinin tədqiqi ilə məşğul olan E.Fazılının söylədiyi mülahizə də bu mənada maraqlıdır. O yazır: “Bəzən qədim özbək abidələrində qayıdış növdə olan feilin qarşısında təsirlik halla ifadə olunmuş vasitəsiz tamamlıq çıxış edir”². Müəllif daha sonra fikrinə davam edərək yazır: “Qədim özbək abidələrində qayıdış növ qarşısında vasitəsiz tamamlığın işlənməsi tarixən uyğur, Azərbaycan, türk, şor və tuvin dillərinə də məxsus olmuşdur. Qayıdış növün bu xüsusiyyəti bəzi müasir türk dillərində, o cümlədən yakut dilində saxlanmışdır”³.

Doğrudan da, müasir türk dillərindən bəzilərində, o cümlədən türkmən dilində bu cür faktlara rast gəlmək olur. Məsələn: 1) Kəmine aqa, bu possunu xaçan tikindin – diip sorayar (tm.)⁴; 2) Marksizm-leninizm klassikləri ilmi sosializmin teoriyasını işləp tayyarlanlarında kommunanın tejribesini peydalandılar; 3) Yazqül qün doqmanka paqta meydanına qelyer-də, fartuqını dakınıp, işə qirişyər.

Bu xüsusiyyəti müasir Azərbaycan dilində bir neçə feildə – *geyin(mək)*, *soyun(maq)*, *dilən(mək)*, *qazan(maq)* kimi feillərdə müşahidə edirik.

Şübhəsiz, bu faktlar dilin müəyyən mərhələsində mövcud olan qrammatik xüsusiyyətin daşıyıcısı kimi müasir Azərbaycan

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.381.

² Э.Фазылов. Göstərilən məqaləsi./ «Вопросы тюркологии», Ташкент, 1965, с.81

³ Yenə orada, s.82.

⁴ Н.З.Гаджиева, А.А.Коклянова. Глаголы речи, «Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, АН СССР, 1961, с.329.

dilində (xüsusən digər müasir türk dillərində yaşamaqla” tədqiqat prosesində bəzi mübahisəli məsələlərin həlli üçün əlimizə əsas verir. Çünki vaxtı ilə mövcud olmuş bir dil hadisəsi müəyyən bir iz qoymadan dili tərk etmir. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, feilin məna növləri idarə növlərindən daha əvvəl meydana gəlmiş dil hadisəsidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qarşılıq-müştərək növ şəkilçili feillər də müasir Azərbaycan dilində təsirsiz olur. Lakin yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyəti bu feillərdə də müşahidə etmək olar. Fikrimizi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindən, eləcə də türkmən dilindən gətirəcəyimiz nümunələrlə əsaslandırmaq istərdik: 1) ...əhvalların bir-birilə saylaşdılar (KDQ); 2) Kafir dəxi düşübən bir yerdə axça ülüşməkdə idi (KDQ); 3) Maral Ene köynək tikişdi (türkmən). Bizcə, müasir Azərbaycan dilində işlənən *dəyiş*= feili də belə feillərdəndir. Onda ki *-(y)iş* şəkilçisini, zənnimizcə, qarşılıq-müştərək növün formal əlaməti saymaq olar. Nəhayət, bütün dediklərimizə yekun vuraraq feilin məna növ kateqoriyasına belə bir tərif vermək olar:

Feilin məna növləri iş, hal-hərəkətin icrasında subyektin rolu ilə müəyyənləşən münasibətin hərəkətin ifadəçisi olan feildə müəyyən şəkli əlamətlərlə reallaşan qrammatik formasıdır.

Ənənəvi bölgünü əsas tutaraq, dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunduğu və ümumən türkologiyada qəbul edildiyi kimi biz də türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində feilin mənacə beş növünü qeyd etmək istərdik: 1. əsas növ; 2. məchul növ; 3. qayıdış növ; 4. qarşılıq-müştərək növ; 5. icbar növ.

Əlbəttə, feilin məna növ kateqoriyasının feilin digər kateqoriyaları arasındakı mövqeyini, bu kateqoriyalardan ayıran fərqləndirici xüsusiyyətlərini, feilin məna növlərinin söz yarıdıcılığı prosesində rolu və ya bu prosesə münasibətini, daha doğrusu, onun qrammatik təbiətini müəyyənləşdirmək üçün,

sözsüz ki, məna növlərinin hər birindən ayrıca söhbət açmaq, hər birinin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini göstərməklə, onları ayrı-ayrılıqda təhlil etmək lazımdır.

Feilin məna növlərindən bəhs edərkən onların yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin tarixi inkişaf yolunu işıqlandırmağı, eləcə də fərdi mülahizələrimizi yürütməyi də məqsədəuyğun hesab etmişik.

§3. Əsas növ

Türkoloji ədəbiyyatda bəzən “osnovnoy zaloq” (“основной залог”), bəzən də “deystvitelny zaloq” (“действительный залог”) adı altında öyrənilən bu məna növünün mahiyyəti lazımcıca açılmamış, bu növün feilin məna növləri sırasındakı mövqeyi dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, onu digər məna növlərindən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlər bariz şəkildə göstərilməmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində (xüsusilə dərsliklərdə) bu feillər çox vaxt “məlum” növ adı ilə öyrənilmişdir.

Görkəmli dilçi prof.M.Hüseynzadə bu barədə belə yazır: “Bu feillər subyektin (iş görənin) müstəqil söz şəklində cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, feilə qarşı münasibətinin fəal olduğunu, yəni işin icrasında subyektin fəal iştirakı ilə zahirdə olmasını, yaxud istənilən zaman zahirə çıxma bilməsini göstərir. Buna görə məktəb qrammatikalarında bu feilə “iş görən məlum olarsa, feil də məlum olur” tərif verilmişdir”¹.

Belə bir tərif isə, bircə, həmin məna növünün xüsusiyyətini əslində aşkara çıxarmır. “Məlum” sözü, şübhəsiz, hərəkəti icra edən şəxsə aid olur. Onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, yalnız bu növdən olan feillərdə işi icra edən (subyekt) məlum olur.

¹ M.Hüseynzadə. Göstərilən əsəri. s.178.

Halbuki məchul növdə olan feillərdən başqa feilin digər mənə növlərində subyekt həmişə məlum olur. Görünür, A.Azər “məlum” termini də “məchul” termini kimi Azərbaycan dili qrammatikasına ərəb dilindən gəlmişdir”, – deməkdə¹ haqlıdır.

Həmin feillər üçün türkologiyada işlənən “əsas növ” termini, zənnimizcə, daha münasibdir. Bizcə, bu ad özünü daha layiqincə doğruldur. Bu termin həmin mənə növünün daha aydın təsəvvür edilməsinə kömək edir. Doğrudan da, bu feillər əslində digər mənə növlərinin əmələ gətirilməsi üçün əsasdır. Məhz əsas növdən olan feillərə müvafiq şəkilçilər artırılmaqla məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar feillər əmələ gətirmək olur.

Müqayisə şəklində qeyd etmək istərdik ki, adlıq hal ismin halları sırasında nə cür mövqə tutursa, əsas növ də feilin mənə növləri sırasında belə bir mövqeyə malikdir. İsmnin adlıq halı kimi feilin əsas növü də heç bir şəkli əlamətə malik olmur. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, “... ilkin feil əsasları təsirlilik və təsirsizliyindən asılı olmayaraq feilin əsas növü sayılır”². Əsas növ feillər quruluşca üç yerə ayrılır:

1. *Sadə əsas növ feillər*. Məsələn, 1) Yalançı müddəinin at qəlbini ocağa; Aşıqdır ol kişi kim, kimin məhəng zər oldu (Nəsimi); 2) Biz mekdebi, klubu bezeyəris (türkm.)

2. *Düzəltmə əsas növ feillər*. Məsələn, 1) Elə ananı mən quylayım (Ə.Əbülhəsən); 2) Bir-birimizi xormatlamalı (türkm.)

3. *Mürəkkəb əsas növ feillər*. Məsələn, 1) Qadan alım, uşaqlara da baş çək ha... (Ə.Əbülhəsən); 2) Yaхşı, sənə bir toy tutum ki!.. (Ə.Əbülhəsən); 3) Qözel öyde ata-anesinə kömək beryər (türkm.); 4) Olar kurortlarda, sanatorilerde dınc alyarlar. (türkm.)

Əsas növ feillər idarə prinsipinə görə iki yerə ayrılır:

¹ A.Azər. Göstərilən əsəri. s.10.

² В.М.Насилов. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв., Москва: Наука, 1974, с.28.

I. Təsirli əsas feillər. Məsələn, 1) Şol moğolçin nərgisinlə çünki qapdın könlümü, Bağrımı cövrinlə pürxun, ey dolaram,eyləmə! (Nəsimi); 2)...qürriini başqa yana sovdı (B.Kerbabayev).

II. Təsirsiz əsas növ feillər. Məsələn, 1) Getdikcə elə bil onun yalnız vücudu yox, beyni də bu fikirlərdən qızır, şişirdi... (Ə.Əbülhəsən); 2) SSSR qrajdanı lyotçik V.F.Bikovski “Vostok-5” korabl orbita qaldı (türkm.).

Əlbəttə, “...feilin bütün qrammatik xüsusiyyətləri tam dolğunluğu ilə feilin əsas növü sayılan ilkin formasında təzahür edir”¹. Buna görə də “bütün bu xüsusiyyətlərin təsviri ümumiyyətlə, feilin qrammatik quruluşunun təsviri demək olardı”².

Əsas məsələdən nəzəri yayındırmamaq üçün biz həmin qrammatik xüsusiyyətlərdən ətraflı bəhs etməyi lazım bilmirik.

Bizcə, məsələnin ən maraqlı və dəyərli cəhəti əsas növün digər məna növlərinə münasibətindədir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün V.İ.Aslanovun belə bir mülahizəsinə müraciət etmək istərdik: “Feilin məna növ kateqoriyası ismin hal kateqoriyası kimi dilin inkişaf tarixinin məhsuludur. Bu kateqoriyalar dilin qrammatik quruluşunun uzun inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Daha qədim dövrdə adlıq hal digər halların mənalarında çıxış edə bildiyi kimi, feilin əsas növü də müxtəlif məna növlərinin mənasında işlənmişdir”³

Əsas növün digər məna növlərinin mənalarını ifadə etməsi faktı müasir Azərbaycan dilində, həmçinin digər türk dillərində yalnız feili sifətlərdə mövcuddur. Məsələn, Deməli, çox gizlin dərdi-dilim var, Qorxuram ki, deyəm, eşidə əğyar (M.P. Vaqif).

Bu cür dil faktlarını oğuz qrupuna daxil olan türk və türkmən dillərində də müşahidə etmək olar.

¹ Л.Н.Харитонов. Göstərilən əsəri, s.13.

² Yenə orada, s.14

³ В.И.Асланов.Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы), Баку, 1960, с. 6.

Məsələn, türk dilində: 1) Bize *yiyəcək* bir şey verin (N.Hikmet); *İçecek* su yok (N.Hikmet); türkmən dilində: ...qüyçli sil daşları neçə toqalalasa-da, *sarsmaz* qaya onların hiç biri təsir edip bilenok (B.Kerbabayev).

Belə nümunələrə dilin inkişaf tarixini bir güzgü kimi özündə əks etdirən, vaxtı ilə mövcud olmuş dil hadisələrinin ən qədim izlərini, hətta bəzən canlı nümunələrini yaşadan xalq danışığı dilində, dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *içməli su, yeməli alma, deyəsi söz* və s.

Halbuki müasir ədəbi dilimizdə həmin feili sifətlər məchul növ şəkilçisiz işlənmişdir. Yuxarıdakı *deməli dər-di-dilim, yeyəcək bir şey, içəcək su, sarsmaz qaya* birləşmələrindəki feili sifətlər müasir dilimizdə *deyilməli, yeyiləcək, içiləcək, sarsılmaz* kimi işlədilməlidir. Bunu isə, fikrimizcə, dildə qrammatik kateqoriyaların get-gedə diferensiallaşması, inkişafı, tədricən formalaşdırılıb cilalanması ilə izah etmək olar.

§4. Məchul növ

Dilimizin inkişafının ən qədim dövrlərindən bu günə qədər mövcud olan beş feil növünün biri də məchul növdür.

Məchul feillər tədqiqat obyektinin olması etibarlı ilə qədim köklərə malikdir. Öz məşhur lüğətində bu feilləri müxtəlif baxımdan təhlil edən Mahmud Kaşğari üçün "...məchulluq şəxssizlik mənasına bərabər olmuş və o, ərəb dili qrammatikasından alınmış müvafiq "məchul" termini ilə qeyd olunmuşdur"¹.

Orta əsrlər türk dili qrammatikasının müəllifi Beqamalı Qədiri də həmin feilləri "məchul" adlandıraraq yazır: "Məchul" aydın olmayan deməkdir. Bu ona görə "məchul" adlanır ki,

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования. вазербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит.,1962, с.505.

hərəkəti icra edən bilinmir, yalnız hərəkətə məruz qalan haqqında danışılır”¹.

Göründüyü kimi, qrammatika kitablarında hələ qədim zamanlardan öz əksini tapan məchul feillər get-gedə diqqəti cəlb etmiş, feilin digər məna növləri ilə birlikdə hərtərəfli, geniş şəkildə öyrənilmişdir.

Feilin məchul növü haqqında türkologiyada müxtəlif fikirlər mövcuddur. Həmin məna növünün tərifı, onun morfoloji əlamətləri, məna qrupları, bu növün yaranma tarixi və inkişafı, eləcə də digər məna növlərinə – xüsusilə qayıdış növə münasibəti haqqında dil mütəxəssisləri hələ müəyyən yekdil fikrə gəlməmişlər.

Yeri gəlmişkən V.N.Canayevanın belə bir fikrini xatırlatmaq istərdik: “...Türkoloqların çoxu məchul növün tərifini morfoloji və ya semantik-morfoloji mövqedən deyil, sintaktik mövqedən verirlər”². Müəllifə görə, “...məna növ kateqoriyasında bu və ya digər məna növünə tərif verilərəkən əsas meyar kimi hər şeydən əvvəl, obyektin qeyd-şərtsiz iştirakı ilə hərəkətin öz məntiqi subyektinə münasibəti olmalıdır”³.

Əlbəttə, bu meyar həmin kateqoriyanı yalnız məntiqi cəhətdən izah edir. Məchul növ isə (ümumiyyətlə məna növləri) məntiqi kateqoriya deyil, qrammatik kateqoriyadır. Yəni məchul növ “hərəkətin məntiqi subyektə münasibətinin” qrammatik ifadəsidir. Buna görə də ona verilən tərifdə, şübhəsiz, həmin kateqoriyanın qrammatik təbiəti də işıqlandırılmalıdır. Zənnimizcə, bu zaman sintaktik mövqenin əhəmiyyətini heçə endirmək olmaz. Axı bu və ya digər feilə məchul növ şəkilçisi artırmaqla cümlə konstruksiyasında əmələ gələn dəyişikliyi necə izah etmək olar?

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования. вазербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит ,1962 ,с.506.

² В.Н.Джанаева. Залоги в кумыкском языке. АҚД, Баку, 1971, с.9.

³ Yənə orada, s.10.

Bizcə, bu və ya digər kateqoriyaya verilən tərifdə həmin kateqoriyanı səciyyələndirən ən mühüm morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətlər öz əksini tapmalıdır. Feilin məchul növünə verilən təriflərə görə dilçiləri üç qismə ayırmaq olar.

Birinci qrup dilçilərin verdikləri tərifə görə, "...məchul növ hərəkətə münasibətdə subyektin passivliyini ifadə edir və subyektin bu və ya başqa kənar şəxsin hərəkətinə məruz qaldığını göstərir"¹. Onların fikrincə, "bu zaman məntiqi subyekt tamamlıq, məntiqi obyekt isə mübtədə olur"². Bunlardan bir qədər fərqli olaraq *ikinci qrup* dilçilər isə məchul növə belə bir tərif verirlər: "Məchul növ qrammatik obyektin icra etdiyi hərəkəti bildirir"³. Bu iki qrup dilçilərin fikirlərində ümumi cəhət bundan ibarətdir ki, hər iki qrup hərəkəti icra edənin, yəni subyektin cümlədə tamamlıq vəzifəsini daşdığını söyləyir. Bununla da onlar əslində subyektin məlum olduğunu iddia etmiş olurlar. Bu zaman həmin feilləri biz nə əsasla "məchul" adı altında öyrənirik?.. Axı unutmamalıyıq ki, "xəbəri feilin məchul növü ilə ifadə olunan cümlələrdə işin əsas icraçısı haqqında bir şey deməyə ehtiyac yoxdur. Feilin haqqında danışdığımız məna növü elə ona görə məchul adlanır ki, əsas iş görən dinləyəne, hətta bəzən danışana da məlum olmur"⁴.

Üçüncü qrup dilçilərin isə məchul növə verdikləri tərif həmin məna növünün ən mühüm əlamətlərini özündə əks etdirməsə də, məchul növün mahiyyət və xarakterini tam açmasa da,

¹ L.A.Pokrovskaya.Göstərilən əsəri. s.173; K.M.Lyubimov. Göstərilən məqalə. "Турецкий сборник", Москва,1958, s.173;Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков, Баку,1954, с.181; Г.Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата: Наука, 1971,с.206;С.В.Шкурудин.Категория залога в русском и казахском языках. Автореф. дис. ...канд. филол. наук, Алма-Ата, 1957, 11.

² S.V.Şkuridin. Göstərilən əsəri. s.11.

³Н.А.Баскаков. Залогии в каракалпакском языке.Ташкент, АН Узб. ССР. Ин-т языка и лит-ры, 1951, с.24; К.Аширалиев. Древние тюркские элементы в современных тюркских языках. Фрунзе: Илим, 1969, с.21; Грамматика туркменского языка. с.23.

⁴ V.İ.Aslanov. Göstərilən məqalə. /"Dil mədəniyyəti". s.40.

qənaətbəxş hesab oluna bilər. Bu qrupdan olan dilçilərin mülahizələrinə görə, “məchul feillər naməlum şəxsin iş, hal və hərəkətini”, yaxud “işin icrasında subyektin qeyri-fəal iştirakını(əlbəttə,grammatik cəhətdən – M.M.) bildirir”¹.

Yuxarıdakı xüsusiyyətləri nəzərə alıb, əvvəl verilmiş təriflərə əsaslanaraq, məchul növə nəticə etibarı ilə belə bir tərif vermək olar:

Cümlədə ifadə olunmayan məntiqi subyektin icra etdiyi işi, hal-hərəkəti müəyyən şəkli əlamətlərlə bildirən feilə məchul feil deyilir.

Feilin bu məna növü cənub-qərb qrupu türk dillərinin hamısında, demək olar ki, eyni formal əlamətlərlə yaradılır. Həmin şəkilçilər bunlardır: **-il, -il, -ul, -ül, -l; -ın, -in, -un, -ün, -n.**

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin şəkilçilərin müxtəlif türk dillərində müxtəlif fonetik variantları mövcuddur. Bütün türköloqların qəbul etdiyi və dəfələrlə göstərdikləri kimi **-l⁴**, şəkilçisi sonu samitlə bitən (**l** samiti ilə bitən sözlər istisna olmaqla) sözlərə artırılır. Məsələn, 1) ... yavaş-yavaş bu sahədə bəzi işlər də *görülür* (Ə.Əbülhəsən); 2) Bir neçə yıl mundan ozal bolsa, Barsa qelmezden nebitin bay zapası *tapıldı* (türkm.); 3) Her gece küçük bir bez parçası *serilir* bir kenara... (N.Hikmet)

Sonu saitlə, həmçinin **l** samiti ilə bitən feil köklərinə isə **-ın⁴** şəkilçisi artırmaqla məchul feil yaranır. Məsələn, 1) Ey Nəsimi, aqibət varır yelə, Bivəfa ilən *yenən* nanü nəmək (Nəsimi); 2) Şeker lazim, *arandı* (N.Hikmet); 3) Aşağı kapımın zili birdenbire *çalındı* (N.Hikmet)

¹ İ.R.Əfəndiyev. Fel (“Felin məna növləri”). Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. Bakı, Az.SSR EA, 1947, s.77; Грамматика азербайджанского языка. Баку: ЭЛМ, 1971, c.106; M.Hüseynzadə. Göstərilən əsəri, s.179; Ə.Məmmədov. Göstərilən əsəri. s.28

N.K.Dmitriyevin “Kumık dilinin qrammatİKası” kitabında belə bir fikrə rast gəlirik: “Kumık dilində də türkmən və Azərbaycan dillərində olduğu kimi (başqa türk dillərinin əksinə olaraq), saitlə bitən feil köklərindən sonra **-l** şəkilçisinin (iki variantda – **-l** və **-lb**) işlənməsi mümkündür. Məsələn, **aşa-l** (yeyilmək– **aşa-** feilindən), **tara-l** (daranmaq – **tara-** feilindən)”¹.

Türk dillərinin Cənub-qərb qrupuna aid olan Azərbaycan dili üçün müəllifin belə bir fikir söyləməsi etiraz doğurur. Bunun əksinə, E.V.Sevortyan çox haqlı olaraq, sonu saitlə bitən sözlərə **-l** şəkilçisinin artırılması faktının cənub-qərb qrupu türk dillərinə xas olmadığını söyləyir və bunu həmin qrupu digər qruplardan fərqləndirən fakt hesab edir.

Sonu saitlə və **l** samiti ilə bitən feillərə **-l** şəkilçisinin artırılmasına isə həm qədim türk dilində, həm də müasir türk dillərində rast gəlmək olur. Məsələn: er **ağırlaldı** - adamı qonaq etdilər, at **bağışaldı** - at hədiyyə edildi; **bolul-** baş vermək, olmaq; **ukıla-** oxunur (tatarca)

Maraqlıdır ki, cənub-qərb qrupu türk dillərini digər qrup türk dillərindən fərqləndirən həmin fakt türkmən dilində də müşahidə olunur.

Məsələn:1) Klub ovadan və təzə xalılar bilen **bezelipdir**; 2) Arkadiy Qaydarın “Dördünji blindaj”, “Uzak yurtlar” atlı ilkinji eserləri xovəsli **okalyan** eserlerdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilin ən qədim inkişaf mərhələsində **-l** ünsürü yalnız məchul, **-n** isə qayıdış mənasının əmələ gətirilməsinə xidmət etmişdir. Məsələn, qədim türk dilində işlənməmiş məchul **adiril=** və qayıdış **adirin=** feilləri yalnız şəkilçilərinə görə bir-birindən fərqlənir. Halbuki həmin feilə artırılmış həm **-il**, həm də **-in** eyni mənə daşıyıcısı kimi meydana çıxmışdır.

¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: АН СССР, 1940, с.130.

Deməli, şəkli əlamətcə diferensiallaşma mənaca tam diferensiallaşmanı əmələ gətirə bilməmişdir¹. Sonralar eyni mənanın bir feildə iki müxtəlif şəkilçi vasitəsilə verilməsi ehtiyaca çevrilməmiş və onlardan biri həmin mövqedə öz funksiyasını itirmişdir. Bu, dilin təbiətindən doğan qanunauyğunluqdur.

Buna görə də *ayır*= feilinin müasir Azərbaycan dilində həm qayıdış, həm də məchul növünün eyni şəkilçi vasitəsilə əmələ gəldiyini ehtimal etmək olar.

E.Fazilov bu məsələni bir qədər başqa cür izah edir. O yazır: "...Qədim abidələrin tədqiq olunmasının nəticəsinə müvafiq olaraq, *-l* məchul növ şəkilçisi heç bir xüsusi məchul növ konstruksiyası əmələ gətirmədən mediopassivliyi ifadə etmək üçün işlənmişdir. Orxon-Yenisey və digər qədim mənbələrdə *-l* şəkilçisinin əsas mənası *-n* formal əlamətinin mənası ilə eyni olmuşdur. Şəkilçilərin belə funksiya yaxınlığı onların eyni bir feildə bir-biri ilə əvəzlənməsi üçün şərait yaratmışdır (müq. et: *adırl-* – *adırlın-*)"².

Dil faktları göstərir ki, müəyyən inkişaf mərhələsində feilin məchul növünü əmələ gətirmək üçün *-al* formal əlaməti də işlənmişdir. Məsələn, "*açal-* məchul növ *aç-* feilindən – gapay*ı* *açalyai* (qapılar açılar)"³.

Qeyd edək ki, bu həmin şəkilçinin qapalı saitli variantı ilə paralel işlənmiş və dilin müəyyən inkişaf mərhələsində öz funksiyasını tamamilə *-ıl* şəkilçisinə vermiş və dili tərک etmişdir. Cənub-qərb qrupu türk dillərindən hələlik yalnız müasir türkmən dilində məchul növün *-al* şəkilçisi ilə əmələ gətirilməsi faktına rast gəlmişik: 1) Dokma fabrikində paqtdan mata *dokalyar* - Toxuculuq fabrikində pambıqdan material toxunur (S.M.Raxmanov, A.Mıradov. Türkmən dili, s.41); 2)

¹ Вах: Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.3.

² E.Fazilov. Göstərilən məqaləsi. "Вопросы тюркологии". Ташкент, 1965, с.83.

³ Вах: Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.4.

Xalı Türkmənistanın xemme rayonlarında *dokalyar* (Yenə orada, s.52).

Bütün müasir türk dillərindən fərqli olaraq müasir yakut dilində feilin məchul növünü yaratmaq üçün *-ilun⁴* şəkilçisindən istifadə olunur¹.

Yeri gəlmişkən bu şəkilçi haqqında S.V.Yastremskinin irəli sürdüyü maraqlı bir mülahizəni nəzərə çatdırmaq istərdik. O göstərir ki, “...*-ilun* şəkilçisi yalnız məchul növə məxsus şəkilçi olmayıb, çox vaxt təsirsiz feilləri (средний залог), bəzən isə hətta qayıdış növü əmələ gətirir”². Bizcə, bu mülahizənin əhəmiyyəti ondadır ki, o, hal-hazırda əksər türk dillərində işlənən *-it⁴* məchul növ şəkilçisi və *-in⁴* qayıdış növ şəkilçisinin mənşəyi haqqında, onların inkişaf tarixi barədə bəzi fikirlər söyləməyə imkan yaradır.

Məlumdur ki, hal-hazırda məchul növü əmələ gətirmək üçün *-it⁴* şəkilçisi ilə yanaşı bəzən *-in⁴* şəkilçisindən, qayıdış növü əmələ gətirmək üçünsə *-in⁴* formal əlaməti ilə bərabər, bəzən *-it⁴* morfoloji göstəricisindən istifadə olunur.

Məsələn, qayıdış növdə: 1) ...hemen genc kadının üstünə *atılmıştı*(N.Hikmet); 2) Gökselin yine kaşları *çatıldı* (N.Hikmet); məchul növdə: Kosmosda aparılan elmi tədqiqatlar maraqla *izlənir* (azərb.); 2) Zəxmet bilen *alınar*, Altın, gümüş, zerler-de (R.Seidov); 3) Şarlar *dakındı*, Yolka bezəndi (“Türkmən dili”). Fikrimizcə, bu xüsusiyyət dilin hər hansı inkişaf mərhələsində mövcud olmuş müəyyən dil faktının izini özündə “yaşadan” fakt kimi – “yadigar” fakt kimi qiymətləndirilməlidir.

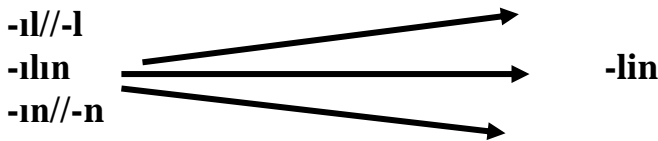
Ehtimal etmək olar ki, bu fakt müasir dildə iki müstəqil məna növü kimi mövcud olan qayıdış və məchul növlərin vaxtı ilə bir məna növündən ibarət olduğunu və həmin məna növünün məchulluq, qayıdıqlıq, eləcə də mediopassiv mənalarını ifadə etdiyini göstərir.

¹ L.N.Xaritonov. Göstərilən əsəri. s.105.

² Yenə orada, s.105.

Görünür, feildə hələ qayıdışlıq və məchulluq mənalarının diferensiallaşmadığı dövrdə həmin mənalar eyni formal əlamət **-ılın//-lın** şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunurmuş¹ Bu mənaların diferensiallaşması ilə paralel surətdə dildə **-ılın//-lın** şəkilçisinin parçalanması, hissələrə ayrılması prosesi getmiş, **-ıl** əsasən məchul növ, **-ın** isə əsasən qayıdış növün əlaməti kimi formalaşmışdır.

Bu şəkilçilərin inkişaf yolunu belə bir sxemlə göstərmək olar:

Türkologiyada belə bir fikir də mövcuddur ki, vaxtı ilə türk dillərində məchul feilləri əmələ gətirmək üçün **-sık//-sık**, **-ık//-ık** şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur. V.M.Nasilov bu barədə yazır “**-sık//-sık**, **-ık // -ık** şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gəlmiş feil əsaslarında da məchul növ semantikasına vardır. Məsələn, **ursuk-** öldürülmək, jölf vurulmuş, **alsık-** tutulmaq; **turuk-** dayanmaq; **uçuk-** sonuna gəlmək, uçmaq (o dünyaya); **yamğurık-** yağış yağmaq; **tirik-** sağ qalmaq; **atık-** adlanmaq; **ezük-** mehriban olmaq; **birik-** birləşmək”².

Müasir türk dillərində bu şəkilçilər məchul növün formal əlamətləri kimi öz varlığını qoruya bilməmişlər. Belə ki, **-sık // -sık** dili tamamilə tərک etmiş, **-ık//-ık** isə qayıdış növ şəkilçisi kimi formalaşa bilmişdir.

Məchul növ şəkilçilərinin artırıldığı feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər.

Məsələn: 1) Arısı yalandır, saqın, dadlusuna aldanma kim, Acıdır anın şəkkəri, ağu **qatılmış** balına (Nəsimi); 2) Ol maşın-

¹ **açlın** - məchul-qayıdış **aç-** sözündən açıq olmaq, açılmaq, **qapuy açlındı** darvaza açıldı. (Вах: Древнетюркский словарь, Ленинград: Наука, 1969, с.6).

² V.M.Nasilov. Göstərilən əsəri, s.29.

lar Moskvadan, Leninqraddan, Uraldan, Tuladan, Daşkentden *qetirildi* (türkməncə); 3) Artık bir daha *yenilmək* istemiyor (N.Hikmet); Torpaq belə deyildi, insanların əlində bölünüb ölkə-ölkə, *kəsilib, parçalanıb* (R.Rza); 5) Hələ neçə küçəndə güllər *dəstələnməyib*, Hələ böyük nəğmənin xalı *bəstələnməyib* (R.Rza); 6) Salon baştan aşağı *temizlendi* (N.Hikmet); 7) Qarı-şıq səslərdən bir şey *başə düşülmürdü* (Ə.Əbülhəsən).

Bütün məna növlərində olduğu kimi, məchul növdən də danışarkən onun feilin idarə növlərinə münasibəti məsələsi böyük maraq doğurur. Müasir Azərbaycan dilinin faktlarına görə, məchul feillər yalnız təsirli feillərdən əmələ gətirilir. Əmələ gələn məchul feilin özü isə təsirsiz olur. Məsələn: 1) Gər ənləhəqq söyləməkdən darə *asılısam*, nə qəm, Bunca Mənsurün *asılmış* başı bərdar, üstə gör! (Nəsimi); 2) *Qurulmuş* məclisişahi, *çalınır* cəngü ney, qanun, Tərənnümlər qılır mütrüb, ara yerdə şərab oynar (Nəsimi); 3) Evin içində bütün işıqlar *yakıldı* (N.Hikmet).

Lakin bəzən müasir Azərbaycan dilində məchul növ şəkildələrinin təsirsiz feillərə artırılması faktını da müşahidə etmək olar. Məsələn: Bu məsələyə vaxtında *baxılısaydı*, nəticəsi belə acınacaqlı olmazdı.

Belə faktlar türk dili üçün daha xarakterikdir. Məsələn, 1)Yüksek Hocamız, dəğərli turkolog M.Şiraliyev`in 60.ıncı doğum yıldönümünü munasibətiylə faaliyeti üzerinde *durulurken*, onun Bulgarıstan turkolojisine hizmetini kaydetmeden geçemeyiz; 2) Bu odadan *geçilmez*; 3) Bundan sonra sinemaya *gidildi*.

Şübhəsiz, bunları feillərin vaxtı ilə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına neytral münasibətdə olduğunu bir daha sübut edən dil faktları kimi qiymətləndirmək lazımdır. Feilin idarə növlərindən bəhs edərkən bu barədə ətraflı danışdığımız üçün həmin məsələyə yenidən qayıtmağı lazım bilmirik.

Yeri gəlmişkən yalnız bir məsələni qeyd etmək istərdik. Təsirsiz feillərdən əmələ gəlmiş məchul feilləri Azərbaycan

dilçiliyində məchul növə deyil, ayrıca bir növ – “Şəxssiz növ”ə aid edirlər¹.

Əlbəttə, təsirsiz feildən əmələ gələn məchul feili “Şəxssiz növ” adı altında öyrənməyə, bizcə, elə bir ehtiyac yoxdur. Belə çıxır ki, şəxssiz növdən olan feillərin ifadə etdiyi hərəkət şəxssiz icra olunur. Halbuki hər hansı işi, hal-hərəkəti kimsə icra etməlidir. Lakin həmin icra edən şəxs qrammatik cəhətdən ifadə olunub-olunmaya bilər. Subyektin ifadə olunmadığı cümlənin xəbərinin ifadə olunduğu feil isə *məchul feil* adlanır.

Bəs onda “şəxssiz növ” nədir və onu məchul növdən fərqləndirən cəhət nədən ibarətdir?.. Azərbaycan dilçiliyində şəxssiz növə belə bir tərif verilir: “Şəxssiz növdən olan feillər iş, hərəkətin heç bir subyektə istinad edilmədiyini və yalnız obyektə əlaqədar olduğunu bildirir. Məsələn, *baxılmaq, istifadə edilmək* və s.”².

Professor M.Hüseynzadə *gedildi* və *baxıldı* kimi feilləri məchul növə aid etmir. O yazır: “Bu kimi feillərdə subyekti əvəz edəcək obyekt olmur; daha doğrusu, bunların obyektə yönük halda işlənərək, şəxssiz (mübtədasız) cümlə əmələ gətirir və feil də şəxssiz feil hesab olunur”³.

Lakin müəllifin bu fikri qeyd çərçivəsindən kənara çıxmır. Onun sadaladığı məna növləri sırasında ayrıca şəxssiz növü görmürük. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, görkəmli dilçi əslində şəxssiz növün varlığını qəbul etmir. Beləliklə də, *baxıl(maq)*, *gedil(mək)* kimi feilləri məchul növə daxil etməyən, həmçinin şəxssiz növdən ayrıca danışmayan müəllifin fikri bizim üçün qaranlıq qalır.

Fikrimizcə, *baxıl(maq)*, *gedil(mək)* kimi feillərin “şəxssiz növ” adlanan məna növünə daxil edilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Axı məchul feillərlə şəxssiz adlandırılan feillərin elə bir fərqi yoxdur. Hər iki növdən olan feillər eyni şəkli

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, Azərb.SSR EA nəşri, B.,1960, s.147.

² Yenə orada, s.148.

³ M.Hüseynzadə. Göstərilən əsəri, s.181.

əlamətlərlə düzəlir. Həmin feillərin ifadə etdiyi iş, hal-hərəkəti icra edən şəxs cümlədə mübtədə vəzifəsində çıxış edə bilmir.

Fərq bundan ibarətdir ki, birincilər təsirli, ikincilər isə təsirsiz feillərdən əmələ gəlir. Bu isə onlardan birinin bir növə, digərinin isə başqa növə daxil edilməsi üçün əsas ola bilməz. Çünki eyni bir məna növü həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən əmələ gələ bilər. Bizcə, bu xüsusiyyəti bütün məna növlərində müşahidə etmək olar. Cümlədə mübtədanın olub-olmaması isə feilin məna növlərinə bölünməsi üçün yox, cümlənin tiplərə ayrılması üçün meyar ola bilər. Müasir Azərbaycan dilində şəxssiz növün qeyd olunması, şübhəsiz, sırf morfoloji kateqoriya olan məna növlərinə sintaktik baxımdan, xalis sintaktik mövqedən yanaşılmasından irəli gəlir.

Doğrudur, xəbəri təsirli feillərdən əmələ gəlmiş məchul feillərlə ifadə olunmuş cümlə konstruksiyaları, xəbəri təsirsiz feillərdən əmələ gəlmiş məchul feillərlə ifadə olunan cümlə konstruksiyalarından fərqlənir. Belə ki, əgər xəbər təsirli feildən əmələ gəlmiş məchul feillə ifadə olunarsa, həmin təsirli feilin idarə etdiyi obyekt bildirən söz (təsirlik halda olduğu üçün) cümlənin mübtədası olur.

Məsələn: 1) Qardaşım *məktubu* dünən yazmışdı – *Məktub* dünən *yazılmışdı*; 2) O, yumşaq, xurmayı *saçlarını* pərakəndə halda *yana vermişdi* – Yumşaq xurmayı *saçları* pərakəndə halda *yana verilmişdi* (İ.Əfəndiyev).

Təsirsiz feillərin idarə etdiyi söz isə yalnız məkani hallarda ola bilər. Buna görə də məkani hallarda olan sözlə ifadə olunan obyekt məchul növ konstruksiyalı cümlədə də həmin halda qalır, cümlənin tamamlığı olur.

Məsələn:1) Çünki mənim qəlbim heç bir zaman mənə şikayət etməmişdir. – Çünki heç bir zaman mənə şikayət edilməmişdir. 2) Büro bu məsələyə dünən baxdı – Bu məsələyə büroda dünən baxıldı.

Göründüyü kimi, təsirsiz feillərin idarə etdiyi söz təsirlik halda ola bilmədiyi üçün xəbəri həmin feillərdən əmələ gəlmiş

məchul feillərlə ifadə olunan cümlə konstruksiyalarında mübtəda mövqeyində işlənə bilən obyekt də olmur. Deməli, yalnız təsirlik halda olan sözlə ifadə olunan obyekt xəbəri məchul növ feillə ifadə olunan cümlədə mübtəda vəzifəsində işlənə bilər. Bu xüsusiyyəti çox nadir hallarda təsirli feil kimi çıxış edən təsirsiz feillərin təmsalında daha yaxşı görmək olar.

Məlum olduğu kimi, dilimizdə elə təsirsiz feillər mövcuddur ki, onlar öz keçmişləri ilə bağlı xüsusiyyəti qismən də olsa, qoruya bilməmişlər. Yəni bu gün dilimizdə yalnız təsirsiz feil kimi formalaşan həmin feillərin bəzən təsirli formalarına da rast gəlirik. Məsələn: 1) O bu *yolu* tələsə-tələsə *getdi*; 2) Bu *məsafəni* onlar müəyyən edilmiş müddətə *qaçdılar*.

Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində təsirsiz feil sayılan *get*= və *qaç*= feilləri, göründüyü kimi, bəzən təsirli feil kimi çıxış edir. Əlbəttə, bu həmin feillərə “irsən keçmiş” xüsusiyyətdir.

Lakin bizi məsələnin başqa cəhəti maraqlandırır. Əgər *get*= və *qaç*= feilləri təsirli olduğu üçün həmin cümlələri məchul növ konstruksiyalı cümlə formasında işlətsək, onların idarə etdiyi *yol* və *məsafə* sözləri təsirlik halda olduğu üçün cümlənin mübtədası vəzifəsinə keçəcəklər: 1) Bu *yol* tələsə-tələsə *gedildi*; 2) *Məsafə* müəyyən edilmiş müddətə *qaçıldı*. Əgər şəxssiz növün varlığını qəbul etməli olsaq, “*məşəyə qaçıldı*”, “*kinoya gedildi*” cümlələrində *qaçıl(maq)* və *gedil(mək)* feillərini şəxssiz növə, “*yol gedildi*”, “*məsafə qaçıldı*” cümlələrində isə həmin feilləri məchul növə aid etməliyik. Eyni şəkli əlamətə malik bir feili isə bir cümlədə məchul, başqa bir cümlədə isə şəxssiz adlandırmaq, bircə, düzgün deyildir.

Qeyd edək ki, digər türk dillərinin tədqiqatçıları məsələyə başqa cür yanaşırlar. Tatar alimi Z.M.Valiullina bu barədə belə yazır: “Tatar dilində məchul növ şəkildə təsirsiz feillər şəxssizlik mənası kəsb edir: Buqen ozak *yoklandı*; Bu gün çox

(uzun) yatıldı; Erak **barıldı**; Uzaq gedildi və s.”¹ Feilin məchul növündən bəhs edən türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir. Onlar şəxssizliyi məchul feillərin ifadə etdiyi mənə çalarlarından biri kimi qəbul edirlər ². L.N.Xaritonovun söylədiyinə görə, “...yakut dilində məchul feillər - əsl məchulluq mənasından başqa qayıdışlıq və şəxssizlik mənalarını da ifadə edə bilər. Bu zaman **-itn** şəkilçisi üçün məchul növ mənəsi daha məhsuldar və əsas olur, qalan mənalar isə kontekstdə (mətnədə) aşkar olunan ikinci dərəcəli və ya kənar mənalar kimi öyrənilməlidir”³.

Kumık dilinin tədqiqatçısı V.N.Canayeva bu məsələdə azərbaycanlı həmkarlarının fikrinə qoşularaq, “Şəxssiz növ”ü mənə növləri sırasında ayrıca qeyd edir. O yazır: “Türk dillərinin mənə növləri sırasında şəxssiz növ az yayılmışdır. Bəlkə elə buna görə də Azərbaycan dilinin qrammatikasında başqa bütün türkoloji ədəbiyyatda şəxssiz növ məchul növün semantik xüsusiyyətlərindən biri kimi izah olunmuş, müstəqil növ kimi qeyd olunmamışdır”⁴.

Şəxssizliyin məchul növün mənə çaları kimi qeyd olunması yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə daha düzgün mövqedir.

Məchul növ feillər Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində mediopassiv mənaya malik olmuşdur. Bu mənə sonralar da bir sıra türk dillərində qorunub saxlanılmışdır.

E.V.Sevortyan müasir türk dillərində məchul növün ifadə etdiyi mənə və ya mənə çalarlarının yaranma və inkişaf tarixini elmi əsaslarla tədqiq edərək yazır: “Məchul növün müasir mənalarının inkişafında türk dillərindəki mediopassivliyin

¹ З.М.Валиуллина. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Казань: Татар. кн. изд-во, 1968, с.41.

² В.И.Кузнецов, Е.В.Сумин. Учебник турецкого языка. Кн.1., Москва, 1970, с.239; К.З.Зиннатуллина. Göstərilən əsəri. s.22; Л.И.Лебедева. Göstərilən əsəri. s.8; С.А.Фердаус. Göstərilən əsəri. s.13.

³ L.N.Xaritonov. Göstərilən əsəri. s.109.

⁴ V.N.Canayeva. Göstərilən əsəri. s.11.

medial və passiv mənalara ayrılması zərurəti şərtidir. Qrammatik subyektə kənardan yönələn hərəkəti bildiren passivlik mənasından – müasir şəxssizlik və məchulluq mənaları əmələ gəlmişdir”¹. Əsərdə adı çəkilən mənaları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər, ayrı-ayrı türk dillərində onların işlənmə dərəcəsi, onlarla bağlı cümlə konstruksiyaları və aralarındakı fərqlər ətraflı şəkildə izah olunmuş və şərh edilmişdir².

Bu məsələ haqqında fikrimizi yekunlaşdırarkən müəllifin irəli sürdüyü bir mülahizəni də qeyd etmək istərdik. O yazır: “-l şəkilçili feillərin əsil-məchulluq və şəxssizlik mənaları bəzi türk dillərində hələ XIX əsrin axırlarında da dəqiq ayrılmamışdı. Bu mənaların diferensiallaşması prosesi bütünlükdə türk dillərində yazılı ədəbi dillərin güclü inkişafına səbəb olan Böyük Oktyabr inqilabından sonrakı dövrdə qeyri-adi surətdə sürətləndi”³.

Yuxarıda göstərmişdik ki, məchul növ şəkilçili feillər yalnız təsirsiz olur. Bu xüsusiyyət müasir türk dillərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir. Lakin “M.Kaşğarının nümunələrində qədim quruluş tiplərini – o cümlədən müasir və qədim özbək dilində çox geniş yayılmış vasitəsiz tamamlıqlı məchul növ tərkibli qədim tipləri müşahidə etmək olar”⁴.

Bu haqda E.Fazılovun söylədiyi mülahizə xüsusi maraq doğurur. O yazır: “... Özbək dilinin “Təfsir”, “Qıssa-i Rabquz” kimi ilkin abidələrində -l şəkilçili feillərin qarşısında vasitəsiz tamamlığın işləndiyi müşahidə edilir. -l şəkilçili feillərlə vasitəsiz tamamlığın işlənməsinə XV-XVI əsr abidələrində daha tez-tez rast gəlirik: Vasitəsiz tamamlıqla işlənən -l şəkilçili feillərin əksəriyyəti təkhecalıdır”⁵.

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования азербайджанском языке. – Москва: Изд. вост. лит. 1962, с.499.

² Yənə orada, s. 500-504, 506.

³ Yənə orada, s. 502.

⁴ Yənə orada, s. 508.

⁵ E.Fazılov. Göstərilən əsəri, s.86.

Özbək dilinin digər tədqiqatçısı S.A.Ferdaus isə “*kitabni ukıldı – kitab oxundu*”, “*xatni yozildi – yazı yazıldı*” kimi dil faktlarının varlığını qəbul edir, lakin bunu səhv adlandırır. O yazır: “...halların idarə olunmasında da böyük dolaşılıqlara rast gəlirik. Məsələn, xəbəri məchul növ feillə ifadə olunmuş cümlələrdə qrammatik subyekt çox vaxt şəkilçili təsirlik halda olur”¹.

Müasir özbək ədəbi dilində məchul növ şəkilçili feilin təsirli olmasını nadir fakt kimi qəbul edən E.Fazılov, bircə, S.A.Ferdausun fikrinə haqlı etiraz edərək yazır: “Məchul növ kateqoriyasında vasitəsiz tamamlığın işlənməsi heç də məchul növün vasitəsiz tamamlıq idarə edə bilməsindən deyil, feilin təsirli olması, yəni feilin öz semantikasını və qədim özbək abidələrində obyektin daha müstəqil işlənməsindən doğur. Onu da deyək ki, *-l, -n* şəkilçili feillərlə vasitəsiz tamamlığın müstəqil işlənməsi qədim türk dillərinə də məxsus olmuş və bəzi müasir türk dillərində qalmışdır”².

Bu cür dil faktları bir daha sübut edir ki, feilin məna növləri feilin idarə növlərindən əvvəl təşəkkül tapmış qrammatik kateqoriyadır. Feilin hər hansı məna növünün şəkli əlamətinə malik feillər həm təsirli, həm də təsirsiz olmuşlar. Təsirlilik-təsirsizlik yalnız bir kateqoriya kimi formalaşdıqdan sonra məna növlərindən bəziləri təsirsiz, bəziləri isə təsirli feillər kimi sabitləşmişdir.

Feilin məna növlərinin bir kateqoriya kimi kəsb etdiyi xüsusiyyətləri, feil kateqoriyaları arasındakı mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün, sözsüz ki, ayrı-ayrı məna növlərini hərtərəfli işıqlandırmaq, onların başqa kateqoriyalara münasibətini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Məhz buna görə də biz hər bir məna növündən danışarkən onun qrammatik və semantik xüsusiyyətlərindən də bəhs etməyi zəruri sayırıq.

¹ S.A.Ferdaus. Göstərilən əsəri. s.6.

² E.Fazılov. Göstərilən əsəri. s.88

Şübhəsiz, məna növlərindən hər birinə həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan yanaşmaqla məsələnin yeni-yeni maraqlı cəhətləri aşkara çıxacaq; bu xüsusiyyətlər isə öz növbəsində tədqiqat prosesində bir çox mübahisəli məsələlərin işıqlandırılması və gələcəkdə öz elmi həllini tapması üçün zəmin yarada biləcək.

İndi isə məchul feillərin sözyaradıcılığı prosesindəki rolu məsələsinə diqqət edək.

Məchul feillərə müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla isim əmələ gətirilə bilər.

Məsələn: 1) İkrəm əvvəl bunu əmisinin lovğalığına yozub düşünürdü ki, izzəti-nəfsinə *toxunulması* əmisini bu hərəkətə vadar edir (Ə.Əbülhəsən); 2) Rasim *çəkilişə* hazır idi (“Qobustan” toplusu).

Məchul feillərə müəyyən şəkilçilər əlavə edilməklə sifət əmələ gələ bilər.

Məsələn: 1) Müğənni *unudulmaz* müəllimi Seyid Şuşinskini xatırladı (“Qobustan” toplusu); 2) Ellər işıq almışdır o sönməz günəşindən, Tarix boyu dünyada *alınmaz* qalasan sən (S.Rüstəm); 3) Belə bir kürk, Ölümlə həyat arasında, *Keçilməz* bir sədd idi onda.(R.Rza); 4) ...sizin bilen bir pıyala çay içişsek, bizim üçün *sovulmaz* baqt bolardı (B.Kerbabayev).

Yeri gəlmişkən maraqlı doğuran bir məsələ haqqında fikrimizi bildirmək istərdik.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində, eləcə də ona daha yaxın olan türk dilində *yazılı, asılı, bükülü, sarılı* və s. kimi sifətlər vardır ki, həmin sifətlərin əmələgəlmə yolu və onları əmələ gətirən şəkilçilər haqqında söylənen fikirlər, bizcə, qənaətbəxş deyildir. Prof.S.Cəfərov “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” adlı əsərində belə sifətlərin *-ılı/-ili/-ulu/-ülü* şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gəlməsi fikrini irəli sürür. O həmin şəkilçinin özünün isə “feillərdən ad düzəldən *-ı/-i/-u/-ü* şəkilçisi ilə adlardan ad düzəldən *-lı/-li/-lu/-lü* şəkilçisinin

birləşməsindən törədiyini” söyləyir¹. O yazır: “Ancaq **-ı/-i/-u/-ü** şəkilçisindən ad düzəltmək mümkün olmayan köklərdə (məsələn, asılı) **-ılı/-ili/-ulu/-ülü** müstəqil şəkilçi kimi özünü göstərə bilmir. Məsələn: *asılı* sözünü *ası*= və **-lu** tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyildir”².

Biz isə bu şəkilçi haqqında tamamilə başqa fikirdəyik.

Bizə elə gəlir ki, bu sifətlər məchul feillərə **-ı⁴** şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlmişdir. Belə ki, o biri sifətlər kimi *yazılı* və **çəkili** sifətləri *yazı* və **çəki** isimlərindən deyil, *yazıl*= və **çəkil**= məchul feillərindən əmələ gəlmişdir. Zənnimizcə, məchul növün ifadə etdiyi mənanın özünü həmin feillərdə göstərməsi də fikrimizə, qismən də olsa, haqq qazandırır. Məsələn: 1) Qaşların **qurulu** yay tək çəkilir.(M.P.Vaqif); Gəlin deyil, **yıxılı** evin dirəyidir.; 3) **Örtülü** bazar dostluğu pozar; 4) ... Bir yanında Məmməd Həsən kişi – ömrü, günü yollara **tökülü**..., Bir yanda Osvensim - minlərlə insan, dizi **bükülü** (R.Rza).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, həmin sifətlərin məchul növ şəkilçili feil əsaslarına müəyyən şəkilçilər artırılmaqla əmələ gəlmişdir.

Əlbəttə, bizə etiraz edib, dilimizdə **-ı⁴** şəkilçisinin feillərdən (özü də məchul feillərdən) sifət deyil, feil köklərindən isim əmələ gətirdiyini söyləyə bilərlər. Sözsüz ki, biz bu məlum faktı inkar etmək fikrində deyilik. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, biz **tökülü**, **sökülü**, **tikili** kimi sifətlərdəki **-ı** və **-i** şəkilçisini heç də feildən isim əmələ gətirən **-ı⁴** şəkilçisi ilə eyniləşdirmir, birincisinin yaranmasını ikincisi ilə bağlamırıq. Zənnimizcə, fonetik baxımdan eyni olan bu omonim şəkilçilər həm funksiyalarına, həm də əmələ gəlmə yollarına görə bir-birindən fərqlənir. Yekun olaraq, yalnız bunu qeyd etmək istərdik ki, məchul feillərdən sifət düzəldən **-ı⁴** şəkilçisinin mənşəyi, çox güman ki, feili sifət və feili bağlama şəkilçiləri ilə (bizcə, **-an²**

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, s.94.

²Yenə orada, s.94.

və **-ib⁴** ilə) bağlıdır. Əlbəttə, bu fərziyyənin isbatı üçün dəyərli dil faktları toplamaq, xüsusi elmi axtarışlar aparmaq lazımdır...

Məchul növ şəkilçili feillərə müəyyən şəkilçilər əlavə etməklə feili sifət və ya feili sifət tərkibləri əmələ gəlir. Onlar isə adətən cümlənin təyini vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: 1) Yürü, yetir mənə, ey simi-əşk, bidad et; Gər ağçan ilə **alınmış** qul isəm, azad et (Füzuli); 2) Bəzən əsla **umulmayan** yerdən, Nə qədər bəxtiyar olur insan (H.Cavid); 3) Nəğmələrin həsrətini, Bir **qırılmış** teldən soruş (R.Rza); 4) **Deyilməmiş** sözlərin yarası həmişə qəlbimizdə qövr eləsin (Anar); 5) Qatı **aydılan** sözlər(B.Kerbabayev); 6) Xey, **ekilmedik** yerdə qöqərən qızqan” diyip kəyindi (B.Kerbabayev); 7)... bu heriflər , herhalde parayle **tutulmuş** aletlerdi (N.Hikmet).

Məchul feillərə feili bağlama şəkilçiləri də artırıla bilər. Məsələn: 1) Partiya sıralarına **qəbul olunanda** onun sevincinin həddi-hüdudu yox idi; 2) Yolun hər iki tərəfində səliqə ilə **becərilib** qalxmış yamyaşıl pambıq kollarının düz cərgələri uzanıb gedirdi (Ə. Əbülhəsən); 3) Bu kömür yükləri ... bahaucuzluğuna **baxılmadan** satılırdı...(S.Rəhimov); 4) Ol razvedka qidende **yarlanıp**, nemeslərə esir düşdi (türkməncə).

Məchul feillər bütün feil şəkilləri üzrə təsrif olunur. Bu zaman onlar həm təsdiq, həm də inkarda işlənə bilər.

a) əmr şəklində: 1) Dəfə cəngü cığanə nayü tənbur, **Düzülsün** daima zilü bəm olsun (Nəsimi); 2) **Açılısın** hər yerdə məktəb, mədrəsə; Balalar quş kimi versin səs-səsə (S.Vurğun); 3) Ölərsem görmeden millette ümmid etdigim feyzi; **Yazılısın** seng-i kabrimde satan mahzun, ben mahzun (N.Hikmet)

b) xəbər şəklində: 1) Bir neçə il bundan qabaq Varşavada dünyada ilk dəfə olaraq plakat muzeyi **açılıb** (“Qobustan”), 2) İşıq və rəng qammalarından da ustalıqla **istifadə olunmuşdur** (“Qobustan”), 3) Bəzən uşaq marağı etinasız **qarşılanır** (“Qobustan”), 4) İkinci aynalı da vaxtında Həcərə **veriləcəkdir** (S. Rəhimov); 5) Birdən qapı **kakıldı** (B.Kerbabayev); 6) Bə,

onda nəmə üçün ona beyli joqapkerli iş *inanılyar* (B.Kerbabayev).

ç) vacib şəkildə: 1) Şirvanşahlar sarayı ansambli keçmişdə olduğu kimi yenə də dəniz tərəfdən *seyr edilməlidir* (“Qobustan” toplusu).

c) lazım şəkildə: Yeni komsomol biletləri komsomolçulara bu gün veriləsidir.

d) arzu şəkildə: İndi sən gərək hər şeyi unudub əməlli-başlı *müalicə olunasan* (B.Vahabzadə).

e) şərt şəkildə: 1) Lap bu qazamata saldat-qazaq ətindən yüz qat çəpər *çəkilsə* də, mən deyəni mən billəm (S.Rəhimov); 2) Eqer şol sakanın özündə qidroelektrik stansiyası *qurlaysa*, şondan altı kolxozın obası işıq alıp biljek (A.Qovşudov); 3) Qapınızda ajdarxa *danılsa*, öyünüzün tövereqinde pulemyot *quralsa*, sana el yetirmen təsqenjək qümanım barmı? (B.Kerbabayev).

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, məchul feillərə digər mənə növlərinin şəkilçiləri artırılı bilmir. Bizcə, bu, digər türk dilləri üçün də səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Nəhayət, xəbəri məchul feillərlə ifadə olunan cümlə konstruksiyalarında müşahidə edilən bəzi xüsusiyyətləri qeyd etmək, bununla da, “Məchul növ” bəhsinə yekun vurmaq istərdik. Xəbəri məchul feillərlə ifadə olunan cümlə konstruksiyalarını, bizcə, aşağıdakı tiplərə ayırmaq olar:

I t i p . Əgər cümlənin xəbərinin ifadə olunduğu məchul feil məchulluq mənasında işlənirsə, onda həmin cümlə mübtəda və xəbər, həmçinin digər cümlə üzvlərindən (vasitəsiz tamamlıq istisna olmaqla) ibarət olur. Qeyd edək ki, bu zaman mübtəda subyektin deyil, əsas növ konstruksiyalı cümlədə vasitəsiz tamamlıq şəkildə ifadə olunmuş obyektin ifadəçisi kimi çıxış edir. Məsələn: 1) Nədən ki, gündən-günə Gorus şəhərinə hədsiz-hesabsız kömür yükləri *daşınırdı*. (S.Rəhimov); 2) Nəbidən ayrı düşən Həcər qoşun mühasirəsində qalıb

tutuldu. (S.Rəhimov); 3) Partiyadan oqrular, devlət mayasını öz peydasına xərçənlər *öçürilyər* (B.Kerbabayev).

II tip. Xəbəri şəxssizlik mənasını bildirən məchul feillərlə ifadə olunan cümlə konstruksiyalarında mübtədə iştirak etmir. Buna görə də bu tipdən olan cümlələrə şəxssiz cümlə deyilir. Məsələn: 1) İşıq və rəng qammalarından da ustalıqla istifadə olunmuşdur (“Qobustan” toplusu); 2) Batalyonun xatarları əp-esli seyrekledi, şeyle xem bolsa, yeldan keçildi, nemeslere aralaşıldı (X.Ismayılov)

Bu cümlə konstruksiyaları arasında yeganə fərq birincidə mübtədanın iştirak etməsində, ikincidə isə həmin cümlə üzvünün iştirak etməməsindədir. I tip cümlələrdə mübtədə subyektin deyil, obyektin ifadəçisi olduğundan, II tip cümlələrdə mübtədanın iştirak etməməsi ilə də məhz obyektin ifadə olunmadığı meydana çıxır. Lakin xəbəri məchul feillə ifadə olunmuş cümlə konstruksiyaları üçün xarakterik xüsusiyyət cümlədə obyektin yox, məhz subyektin qrammatik cəhətdən ifadə olunmamasıdır. Buna görə də istər I tip, istərsə də II tip cümlələrdə xəbərin ifadə olunduğu feillər müxtəlif mənə növlərinə deyil, eyni mənə növünə - “məchul növ”ə aid edilməlidir.

Yuxarıda feilin məchul və qayıdış növlərinin vaxtı ilə eyni mənə növündən ibarət olduğunu söyləmişdik. Məchulluq və qayıdıqlıq isə həmin vahid mənə növünün ifadə etdiyi mənə və mənə çalarları olmuşdur. Həmin mənələrin formal cəhətdən hələ də tam diferensiallaşmaması müasir dildə bəzi feillər haqqında tərəddüdlü fikirlərin yaranması üçün şərait yaradır. Bu tərəddüd və mübahisələri aradan qaldırmaq üçün məchul növlə qayıdış növün həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərini göstərmək lazımdır. Bunun üçünsə, şübhəsiz, məchul növ kimi qayıdış növdən də ayrıca söhbət açmaq zəruridir. Məhz bu zaman həmin kateqoriyanın mahiyyətini açmaq, onun spesifik xüsusiyyətlərini aşkar etmək mümkün olar.

§5. Qayıdış növ

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qayıdış növ tarixən məchul növlə eyni bir kateqoriyanı təmsil etdiyindən, ifadə etdikləri mənə və ya mənə çalarları hədsiz yaxın, hətta bəzən eyni olduqlarından həmin mənə növləri formal cəhətdən diferensiallaşdıqdan sonra da bu sıx bağlılıq dildə əks olunmuşdur. V.N.Canayeva yazır: “Ehtimal ki, türk dillərinin qədim inkişaf mərhələsində qayıdış növ mənəsi polisemantik səciyyəli məchul növün mənələrindən biri olmuşdur”¹.

Məhz buna görə də bəzi feilləri hələ indi də qayıdış növə, daxil etmək məsələsi mübahisə doğurur. Bəlkə elə bu qarışıqlıqla əlaqədar Ə.Məmmədov adını çəkdiyimiz əsərində əslində məchul növə aid olunası feilləri qayıdış növə, yaxud da əksinə, qayıdış növdən olan feilləri məchul növə daxil etmişdir². Müəllifin məchul növə aid gətirdiyi misallar arasında *at= – at+ -ıl, boğ= – bog+ -ul, götür= – götür+ -ül* kimi feillər semantikasından asılı olaraq həm məchul, həm də qayıdış növdə olur. Lakin *vur – vurul* (məsələn, *gözəlliyə vurulmaq*), *qız – qızın, sev – sevin, soy – soyun, döy – döyün, gör – görün* kimi feilləri isə məchul növə aid etməklə müəllif, yəqin ki, diqqətsizliyə yol vermişdir.

Əlbəttə, belə tərəddüdlü, dolaşiq fikirlərin yaranmasında digər amilin – feillərin daşdığı semantik yükün, daha doğrusu, feil kökünün çoxmənalılığının rolunu da danmaq olmaz. Qayıdış növ nədir? Bu suala verilən cavablar, həmin kateqoriyaya münasibət təxminən eyni xarakterdədir. Türkoloqların əksəriyyəti belə fikirdədirlər ki, feilin qayıdış növü “hərəkətin iş görəni üzərində icra olunduğunu bildirir”³.

¹ V.N.Canayeva. Göstərilən əsəri. s.10.

² Ə.Məmmədov. Göstərilən əsəri. s.30-31, 34.

³ Ə.Abbasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı, 1958, s.85; A.A.Гурбанов и др., Туркменский язык. 1 ч., Ашхабад, 1970, с.279; Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971, с.107; Сравнительная грамматика

Bu mənada türkologiyada yürüdüln belə bir fikir maraq doğurur: “Əsil-qayıdış növ hərəkətin icra edənin öz üzərinə yönəlməsi kimi qiymətləndirərək, biz qayıdış feillərin semantik həcmi daraldırıq”¹.

Əlbəttə, hər hansı tərifi həmin kateqoriyanı digər kateqoriyalardan fərqləndirən spesifik əlamət və xüsusiyyətləri özündə əks etdirməlidir. Ona görə də, əvvəlcə, qayıdış növü səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən bəhs etmək istərdik.

Feilin qayıdış növü feil köklərinə **-in** şəkilçisinin əlavəsi ilə əmələ gəlir. Əksər türk dillərində istifadə olunduğundan həmin şəkilçi ümumtürk xarakteri daşıyır.

Məsələn: 1) Hilalə döndü qəmər qaşların hilalından, Boyandı qanə qızıl gül yanağın alından(Nəsimi); 2) Mən insanam, Sadə insan əlinin yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm, ölərəm (R.Rza); 3) Duman tək zirvənə sürünmüşəm də, Yarıda qalmışam mən ki danmıram; Neyləyim, mən səni unudammıram (Aslan Zeynallı); 4) Aysoltan onun üstünə sürüdü (B.Kerbabayev).

Türk dillərində həmin şəkilçi ilə yanaşı qayıdış növün əmələ gətirilməsində **-it⁴** şəkilçisindən də istifadə olunur. Məsələn: 1) Söz danışmaq olmaz əğyar içində, gəl çəkilək bir kənara, Fatimə! (M.P.Vaqiv); 2) İkrəm böyrü üstə qara yıxıldı, qalxmağa macal tapmamış Qaratel ona bir-iki qar lopası vurub tez də götürüldü (Ə.Əbülhəsən); 3) Rəssam çəkildi yana, Leylini görmək üçün imkan verdi Məcnuna ...Hörükləri upuzun, baxışları məhməhzun..., Tutuldu Məcnun...(Aslan Zeynallı); 4) Aysoltan öz xərəketini özi duyman, bir ədim qayra çəkildi (B.Kerbabayev).

Maraqlıdır ki, bəzən eyni feilin qayıdış növü bir türk dilində **-in⁴** şəkilçisi, digər türk dilində isə **-it⁴** formal əlaməti

русского и азербайджанского языков. Баку, 1954, с.183; K.M.Lyubimov. Göstərilən əsəri. s.172; Z.M.Valiullina. Göstərilən əsəri. s.40 və başqaları.

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.480.

artırılmaqla əmələ gəlir. Məsələn: *silk+ inmək*(Azərbay.); *silk+ ilmək*(türkm.); *silk+inmək* (türk).

Hətta bəzən müasir Azərbaycan dilində bir feilin qayıdış növü **-l** şəkilçisi ilə əmələ gəlidiyi halda, həmin feilin qədim yazılı abidələrdə **-n** vasitəsilə yaradıldığını görürük. *Bu kərə at oğlanın əlindən boşandı qaçdı* (KDQ). Həmin *boşan(maq)* feili müasir Azərbaycan ədəbi dilində yalnız ailə həyatında baş verən rəsmi ayrılığı ifadə etmək üçün işlənir. Yuxarıda “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gətirdiyimiz cümlədəki mənanı isə müasir dilimizdə *boşal(maq)* feili ifadə edir.

“Məchul növ” bəhsində məchul və qayıdış növlərin tarixi əlaqə və yaxınlığı, həmin kateqoriyaların inkişaf yolları, həmçinin **-it^A**, **-in^A** şəkilçilərinin təşəkkül və formalaşması məsələlərindən danışdığımızdan həmin məsələyə yenidən qayıtmağı lazım bilmirik.

Qayıdış növü əmələ gətirən şəkilçilərindən biri də **-ix**, **-ik**, **-ux**, **-ük** şəkilçisidir. Lakin qayıdış növdən bu və ya başqa münasibətlə söz açan dilçilər, nədənsə, bu şəkilçi haqqında ya heç danışmamış, ya da adicə bir qeydlə kifayətlənmişlər. Halbuki dilimizdə, eləcə də başqa türk dillərində bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş kifayət qədər qayıdış feil vardır. Məsələn: 1)...soluxub yapranmış dodaqları arasından pıçıltı ilə bu sözləri buraxdı.(Ə.Əbülhəsən); 2) Qarı döyüküb qalmışdı (Ə.Əbülhəsən); 3) Qədimov elə keyikmişdi ki, əvvəllər təzə ikən bu dəhşətli yaranın ağrısını duymurdu. (Ə.Əbülhəsən); 4) Qız heyrətini ifadə edəcək sözlər tapmaqda çətinlik çəkib duruxdu (Ə.Əbülhəsən); 5) Emma velin ol darıkman sözləyər¹.

A.Esenqulov bu şəkilçi haqqında yazır: “...-ik//ik şəkilçisi ikinci feil əsası əmələ gətirərək, hərəkəti icra edən şəxsin əhval-ruhiyyəsini göstərir: *yol-uk* “görülmək”, *bir-ik* “birləşmək”. Bu, türk dillərində lap qədimdən işlənən şəkilçilərdəndir. Müasir türk dillərində **-ik//ik** şəkilçisindən icraçının mənəvi halını, əhval-ruhiyyəsini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu

¹ Грамматика туркменского языка. 1 ч., Ашхабад, 1970, с.242.

şəkilçi bu və ya digər subyektin iş, hal-hərəkətinin müxtəlif mənə çalarını vermək üçün işlənir”¹.

N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində qayıdış növün formal əlamətlərindən danışıarkən **-lık//lik, -ik//ik, -k//k** və **-ın//in, -n** şəkilçilərini qeyd edir². Müəllifin göstərdiyi bir fakt da maraq doğurur. O yazır: “Qədim türk dillərində **-lık//lik** formantlı qayıdış növə həmin mənə növünün **-sık//sik** forması müvafiq olmuşdur. Məsələn: er yagıka bassıktı; anıng yazut işi bılsıktı (MK.II, 228)”³.

Ehtimal etmək olar ki, qədim türk dillərində qayıdış növ əlamətləri kimi **-lık//lik, -sık//sik, -lın// -lin, -sın//sin** şəkilçiləri mövcud olmuşdur. Dilin tarixinin müəyyən inkişaf mərhələlərində onlardan bəzisi (**-sık//sik**) dili tərک etmiş, bəziləri (**-lık//lik, -ik//ik, -lın//lin, -ın//in**) müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq müasir dövrümüzə gəlib çatmış, bəzisi isə (**-sın//sin**) yalnız bir neçə feilin tərkibində öz varlığını mühafizə edib saxlaya bilmişdir (məs.: **umsunmaq, doluxsunmaq, diksinmək** və s.).

Biz məchul növü əmələ gətirən şəkilçilər arasında **-sık // -sik** şəkilçisini də qeyd etmişdik. Güman ki, məchul və qayıdış feillərin eyni bir mənə növünə aid olduqları vaxtlarda həmin şəkilçi hər iki mənəni ifadə etmiş, bu mənə növləri diferensiallaşdıqdan sonra isə həmin şəkilçi qayıdış növün formal əlaməti kimi sabitləşmiş, daha sonra isə **-ıx//ik** şəkildə formallaşmışdır.

Qayıdış növ şəkilçiləri müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində əsasən təsirli feillərə artırılır. Məsələn: 1) Bu gün gülən yarın ağlar, saqın öyünmə, düşün! Düşün də munis ol! İncitmə, qırma kimsəyi sən!...(H.Cavid); 2) Xan çinar göylərə dirənibdisə, Düşmənin belini qırışısam demək

¹ А.Есенгулов. Словообразовательные аффиксы в языке древнетюркской письменности. АҚД, Алма-Ата, 1969, с.22.

² Н.А.Баскаков. Залогі в каракалпакском языке. Ташкент: АН Узб. ССР. Ин-т языка и лит-ры, 1951, с.60.

³ Yənə orada, s. 59.

(Aslan Zeynallı); 3) Tebiqat kanunında xovanın birdən bozulmağı, qök qübürdemeqi, dolı yaqmaqı-da mümkün (B.Kerbabayev); 4) ... indiden beylək Annama-da iki bükülip salam bersin (B.Kerbabayev); 5) Dirseyine dayanarak doğrulmaq istedi (N.Hikmet).

Lakin bəzən həmin şəkilçilərin təsirsiz feillərə artırıldığı da müşahidə olunur. Məsələn:1) Qalxınmaq istədi, qaraldı gözü (R.Rza); 2) Buna görə hələ balkonda ikən boylanıb maraqla qardaşının evinə sarı baxındı (Ə.Əbülhəsən); 3) Nuri etrafına bakındı (N.Hikmet).

Bu cür faktlara klassiklərimizin dilində də rast gəlmək olur. Məsələn: 1)Qara qaşların yayından mana kirpik oxun atar. Ala gözlərin mægər kim, yenə qanimə susandı (Nəsimi); 2)Gerçək mühibbə cövrü cəfa çünki yar edər, Neçün cəfadən incinə, qəmdən məlul ola (Nəsimi); 3)Vəfa rəsmi unutmuşsan deyə incinməzəm, zira, Bu kim, məndən cəfa kəm eləməzsən, həm vəfadəndir (Füzuli).

Göstərilən feillər müasir Azərbaycan ədəbi dilində həmin mənada *susa*= və *inci*= şəklində işlənir.

Bu faktlar bir daha sübut edir ki, vaxtı ilə mənə növ şəkilçilərinin təsirli və ya təsirsiz feillərə artırılması elə bir qanuniyyət təşkil etməmişdir. Yalnız sonralar həmin şəkilçilərin təsirli feillərə artırılması prosesi davam etmiş, təsirsiz feillər isə qayıdışlıq mənasını qismən də olsa, ifadə etdiklərindən qeyd olunan şəkilçilərin həmin feillərə artırılması ehtiyaca çevrilməmişdir.

Beləliklə də, qayıdış növ şəkilçilərinin təsirsiz feillərə artırılması prosesi get-gedə bəzi türk dillərində zəifləmiş, müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə, demək olar ki, dayanmışdır.

Maraqlıdır ki, *-ın⁴* şəkilçisindən fərqli olaraq, *-ix,-ik,-ux*, *-ük* şəkilçiləri çox vaxt təsirsiz feillərə qoşulur. Lakin yuxarıda göstərdiyimiz kimi, təsirsiz feillər özü qayıdışlıq mənasını bildirdiyi zaman bəzən həmin şəkilçi öz funksiyasını itirir və

meydandan çıxır. Məsələn, *bez-ik>bez, sol-ux>sol, dol-ux>dol*.

Bəzən Azərbaycan dilçiliyində qayıdış növün təsirsiz feillərdən əmələ gətirilə bilməməsi hökm kimi söylənilir¹. Halbuki ədəbi dilimizdə təsirsiz feillərdən əmələ gəlmiş qayıdış növ feillərə, tək-tək olsa da, rast gəlmək mümkündür. Məsələn:1)...Ağayar şaşqın-şaşqın bir az da gic kimi o yan-bu yana *gəzindi* (Ə.Əbülhəsən); 2) İş görəndə niyə *ərinirsən?...*

Əlbəttə, bunlar müstəsnalıq təşkil etsə də, həmin faktların varlığını unutmaq olmaz. Çünki məhz bu faktlar həmin mənə növünün əmələ gəlmə yolları və inkişafı haqqında, eləcə də bununla bağlı bəzi dil hadisələrinin izahı üçün bizə müəyyən söz deməyə imkan yaradır. Təsirsiz feillərə artırılan qayıdış növ şəkilçiləri feilin ifadə etdiyi mənanı daha da qüvvətləndirməyə, iş görənin hal-vəziyyətini artıq dərəcədə nəzərə çarpdırmağa xidmət edir. V.A.Qordlevski yazır: “Təsirsiz feillərdən əmələ gələn qayıdış növ feillər hərəkətin subyektə qayıtdığını göstərməyib, ona ağırlıq, tələsməməzlik mənası verir”².

Qayıdış növ şəkilçilərinin təsirsiz feillərə artırılması prosesi oğuz qrupuna məxsus türk dillərinə nisbətən digər qrup türk dillərində daha fəaldır. Məsələn, tatar dilində “-n şəkilçili formanın (*yəni qayıdış növün – M.M.*) əmələ gəlməsində təsirsiz feillər də iştirak edir”³. K.Z.Zinnatullina qeyd edir ki, həmin dildə “... təsirsiz feildən əmələ gələn qayıdış növə aşağıdakı mənalar məxsusdur; hərəkətin məcburiliyi, hərəkətin təkrarı və onun bütünlüklə şəxsin üzərinə yayılması”⁴.

Məlumdur ki, qayıdış növ şəkilçili hər hansı feil əsasən təsirsiz olur. Bu xüsusiyyəti müasir Azərbaycan dilində daha

¹ Ə.Məmmədov. Göstərilən əsəri. s.34; Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков. Баку, 1954, с.183.

² В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. V т. (Грамматика турецкого языка). Москва: Издательство восточной литературы,1961, с.36.

³ K.Z.Zinnatullina. Göstərilən əsəri. s.22.

⁴ Yənə orada, s.25.

aydın görmək olar. Lakin türkologiyada həmin növdən olan feillərin vaxtı ilə təsirlik halda olan söz tələb etməsi dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

V.İ.Aslanov yazır: “Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bəzi abidələrdə qayıdış növ öz mənalarında (müasir Azərbaycan dili üçün arxaik olan) vasitəsiz tamamlığı idarə edir, yaxud da qədim uyğur abidələrində. “Gültəkin” və “Tonyukuk” abidələrində, “Altın yarlıq”da, M.Kaşğarının “Divan”ında, “Qudatqu biliq” abidəsində qayıdış növ subyektin öz üzərində icra olunan hərəkəti deyil, hərəkətin icrasının gümanlığını, subyektin vəziyyətində dəyişiklik əmələ gətirən hərəkəti, hiss, modallıq bildirir. Bütün bu mənalarda qayıdış növ şəkilçiləri feili idarəyə təsir etmir”¹.

Göründüyü kimi, dilin ən qədim inkişaf mərhələlərində qayıdış növ şəkilçili feillər də digər mənə növ şəkilçili feillər kimi həm təsirli, həm də təsirsiz olmuşdur. Deməli, əslində həmin mərhələlərdə feilin idarə növləri bir kateqoriya kimi mövcud olmamışdır.

Beləliklə də, feilin idarə növləri bir kateqoriya kimi getdikcə formalaşmaqla, mənə növlərindən bəziləri təsirli, bəziləri isə təsirsiz feil kimi sabitləşmişdir. Bu sabitləşmə isə müasir dildə bir qanuniyyətə çevrilmişdir. Belə ki, “-n- şəkilçili feillərlə vasitəsiz tamamlığın işlənməsi Mahmud Kaşğarının dövrünə nisbətən müasir türk dillərində daha məhduddur. Cənub-qərb qrupu türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində vasitəsiz tamamlığın işlənməsi durmadan azalır”².

Qayıdış növdə olan feilin təsirlik halı idarə etməsi türk dillərinin qədim dövründə daha fəaldır. Qədim türk dili abidələrində, eləcə də M.Kaşğarının “Divan”ında belə faktlar daha çox müşahidə olunur: 1) Ol tarıq tarındı; 2) Ol kozden yaş silindi; 3) Er atın tepindi.

¹ V.İ.Aslanov. Göstərilən əsəri. s.9.

² E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.497.

Oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq, başqa müasir türk dillərində bu cür misallara daha çox rast gəlmək olur. Məsələn: **asın**= (qazax dilində); **kaqın**= (qırğız dilində).

Onu da deyək ki, müasir Azərbaycan dilinə nisbətən digər türk dillərində qayıdış növün əmələ gəlməsi prosesi məhdud çərçivə daxilində getmir, həmin dillərdə bu növün əmələ gətirilməsi feil köklərinin öz leksik mənasından, onların təsirli və ya təsirsiz olmasından o qədər də asılı deyildir: “Azərbaycan dilinə nisbətən o biri türk dillərində, məsələn, qırğız və qazax dillərində qayıdış mənasının əmələ gəlməsi daha sərbəstdir”¹.

Güman ki, bu xüsusiyyət həmin dillərdə feilin mənə növlərinin ilkin inkişaf mərhələlərinin mövcud olan tarixi izləridir. Belə ki, hər hansı feildən müəyyən şəkilçilərlə bu və ya digər mənə növü əmələ gətirilmişdir. Yalnız sonrakı inkişaf mərhələlərində bu sahədə müəyyən məhdudiyətlər meydana çıxmışdır. Bu isə ilk növbədə müxtəlif qrammatik kateqoriyaların, o cümlədən bəzi feil kateqoriyalarının inkişaf və formalaşması, eləcə də feil köklərinin leksik mənalarnın müəyyən dəyişikliklərə uğraması ilə əlaqədardır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində **işlə**= feilinin icbar və məchul növ formaları (**işlət**= və **işlən**=) mövcuddur. Halbuki M.Kaşğarının əsərində həmin feilin bütün mənə növləri – məchul (müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq **-l** şəkilçisi vasitəsilə), qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar növləri qeyd olunur.

Məchul növdə: **işləl**= – *iş işləldi* – (MK I 295)

Qayıdış növdə: **işlän**= – *er işləndi* – (MK I 297)

Müştərək növdə: **işlüş**= – *ol meniñ birlä işləşdi* – (MK I 240)

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qayıdış növ şəkilçisinin təsirli və təsirsiz feillərə əlavəsi də türk dillərində qanuniyyət təşkil etməmişdir. Məsələn, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında həm qayıdış növdə olan **isin**=, həm də onun əsası olan **isi**= feili

¹ Yenə orada, s.499.

(müasir Azərbaycan dilində bu feil kökü müstəqil işlənmir) təsirsizdir:

Isi= – становиться горячим, согреться; isti olur, isinmək, *mün isidi* – похлебка согрелась, şorba isindi (MK III 253); *külür yüz isiq sozkä yalhuq isir* – человек согревается от улыбающегося лица и теплого слова, insan gülər üzdən və xoş sözdən isinər (OVN 185₁₃).

İsin= – согреться: isinmək *ol otka isindi* – он согрелся от огня, o ocaqda isindi (MK I 201).

Göründüyü kimi, *isin=* qayıdış feili təsirsiz *isi=* feilindən əmələ gəlmişdir. Bəs hər hansı feilin qədim türk dillərində mövcud olmuş bu və ya digər məna növünün hal-hazırda bəzi türk dillərində qalmasını, bəzilərində isə işlənməməsini nə ilə izah etmək olar?..

Bizcə, bunu vaxtı ilə feilin məna növlərinin ifadə etdikləri müxtəlif məna və ya məna çalarlarının müasir türk dillərində qalmaması ilə izah etmək lazımdır. Məlumdur ki, qayıdış növ dilin ən qədim dövrlərində bir çox mənanı bildirmək üçün işlənməmişdir. Həmin mənaların arxaikləşməsi və aradan çıxması da öz növbəsində bu mənaları ifadə edən sözün, daha dəqiq desək, qayıdış növ şəkilçili feilin dili tərک etməsi ilə nəticələnmişdir. Məsələn, M.Kaşğarının “Divan”ında verilmiş “*er işləndi*” cümləsində *işlən=* feili qayıdış növdə olub, güman, ehtimal mənasını bildirir.

Lakin qayıdış növün ifadə etdiyi həmin mənalar zaman keçdikcə arxaikləşmiş, bu və ya digər türk dilini tədrisən tərк etmişdir.

Beləliklə də, həmin mənaların ifadəçisi olan qrammatik forma (bizim qeyd etdiyimiz misalda isə konkret olaraq *işlən=* feili) bu və ya digər müasir türk dilində aradan çıxmışdır. Bizcə, bir çox feillərin müasir türk dillərində bu və ya başqa məna növünün olmamasını həmin inkişaf prosesinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

A.N.Kono ¹ özbək dilində qayıdış növün dörd, Z.M.Valiullina ² tatar dilində üç, L.N.Xaritonov isə ³ yakut dilində iki mənasını qeyd edir.

Feilin məna növlərinin qədim türk dillərində mövcud olmuş mənaları türkoloji ədəbiyyatda elmi faktlar, zəngin materiallar əsasında geniş tədqiq edilmiş, onların inkişaf tarixi və bu günkü vəziyyəti yetərincə aydın şərh olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində feilin qayıdış növünün ifadə etdiyi mənalardan bəhs edilərkən belə bir maraqlı fikir yürüdü: "... qayıdış növün semantikasını medial və əsl-qayıdış kimi əsas mənalara ayırmaq olar"⁴.

Qayıdış növün ifadə etdiyi mənaları aşkar edərkən onun morfoloji və leksik xüsusiyyətlərini, sintaktik mövqeyini, bu növün cümlə konstruksiyalarında əmələ gətirdiyi dəyişiklikləri nəzərə almaq lazımdır. L.N.Xaritonov bu barədə yazır: "Hər hansı məna növü kimi qayıdış növün mənası da ilk növbədə həmin feilin leksik təbiətindən və onun nitqdə işlənmə xüsusiyyətindən asılıdır"⁵.

Biz də müasir Azərbaycan dilində qayıdış növün iki mənasını qeyd etmək istərdik: 1) qayıdış mənası, 2) medial məna.

I. Qayıdış mənalı qayıdış feillər həm **-in⁴**, həm də **-it⁴** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir.

Məsələn: 1) Afərin olsun nigarın zülfü ilə qaşınə, Gər macal bulsam, Həbibin çevriləydim başınə (Nəsimi); 2) Niqab çəkib yaşınma, zalım, Pərişan olubdur mənim əhvalım (M.P.Vaqif); 3) Ağazalın yumruğunu yeməmək üçün qız tezcə yana çəkildi (Ə.Əbülhəsən); 4) İqram dartındı (Ə.Əbülhəsən); 5) Sürünmək

¹ А.Н.Конов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: АН СССР, 1960, с.190,191,192.

² Z.M.Valiullina. Göstərilən əsəri. s.40.

³ L.N.Xaritonov. Göstərilən əsəri. s.77.

⁴ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.491.

⁵ L.N.Xaritonov. Göstərilən əsəri. s. 82.

nə qədər olurmuş baha, ürək məskən oldu amana, aha. (Aslan Zeynallı).

Bu mənanı bildirən qayıdış feillər hərəkəti icra edənini işi öz üzərində yerinə yetirdiyini, başqa sözlə desək, subyektin özünün hərəkətin yönəldiyi obyektə çevrildiyini göstərir. Təsadüfi deyildir ki, həmin feillər bəzən **özü** sözünü tələb edir. Məsələn: *gizlə-n(mək)* – *özünü gizlə(mək)*; *çək-il(mək)* – *özünü çək(mək)*; *silk-in(mək)* – *özünü silk(mək)*; *dart-ın(maq)* – *özünü dart(maq)* – müstəqim mənada; *bük-ül(mək)* – *özünü bük(mək)*; *əzilib-büzülmək* – *özünü əzib-büz(mək)* və s.

E.Fazılov yazır: “Qayıdış növün önündə **öz** sözünün işlənməsi onunla izah olunur ki, mediopassivin semantikasından əsl-qayıdışlıq mənası hələ ayrılmamışdır. Yalnız müəyyən zaman ərzində **öz** sözünün semantik yükü qayıdış növün sonralar əsl-qayıdışlıq mənasının funksiyasını yerinə yetirməyə başlayan **-n** formal əlamətinə keçir”¹.

II. Medial mənalı qayıdış feillər yalnız **-in⁴** şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir. Bu feillər haqqında E.Fazılov yazır: “İlkin abidələrdə medial feillərin bir hissəsi əsl-qayıdışlıq mənasında çıxış etmişlər. M.Kaşğarının “Divan”ında əsl-qayıdışlıq mənasında işlənmiş *bilin(mok)*, *bukin(mok)* “bükül(mək)”, *kurin(mok)* “görün(mək)”, *sevin(mok)* kimi feillər bunlara aiddir”².

Qayıdış mənalı qayıdış feillə, medial məna bildirən qayıdış feillər arasındakı əsas fərq xəbərləri həmin feillərlə ifadə olunmuş cümlə konstruksiyalarında daha tez nəzərə çarpır.:1) Hilalə döndü qəmər qaşların hilalından, *Boyandı* qanə qızıl gül yanağın alından (Nəsimi); 2) Saçın qaranqusundan üzün nuru *göründü*, hər qanda şam olursa, ardınca sübhəmdir (Nəsimi); 3) Ki, çıxdı qönçədən sünbül, giribən çək edər mən tək, *Dəlindi* qüssədən bağrım, sən etmə ürəyim yarə (Nəsimi).

¹ E.Fazılov. Göstərilən əsəri. s.78.

² Yenə orada, s.80.

Göründüyü kimi, xəbəri medial mənalı qayıdış feillə ifadə olunmuş cümlələrdə mübtəda yalnız üzərində hərəkət icra olunan obyektı bildirir, subyekt isə başqa cümlə üzvü ilə ifadə olunur. Bununla da onlar əslində xəbəri məchul formalı feillə ifadə olunmuş cümlə konstruksiyalarına yaxınlaşır.

Bu mənada belə bir fikrə haqq qazandırmamaq olmaz ki, “Bütün türkoloqların da etiraf etdiyi kimi, medial məna vasitəsi ilə qayıdış və məchul növlər arasında əlaqə (rabitə) yaranır”¹.

Yeri gəlmişkən medial mənalı qayıdış feillərin maraqlı bir xüsusiyyəti haqqında belə bir mülahizəni də nəzərə çatdırmaq istərdik: “Qayıdış növün qalan mənalardan yalnız medial məna, bir qayda olaraq, vasitəsiz tamamlıqla işlənmişdir. Qayıdış növün qalan mənalarda feillər, M.Kaşğarının nümunələrindən göründüyü kimi, tarixən vasitəsiz tamamlığı idarə edə bilmişdir”².

Qayıdış növün morfoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən yalnız bunu qeyd etmək istərdik ki, burada da isim, sifət əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçilər, eləcə də feili sifət, feili bağlama və digər kateqoriyaların formal əlamətləri qayıdış növ şəkilçisindən sonra artırıla bilər.

I. Sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla: 1) Saflıqda sən inci ol, hər qəlbin *sevinci* ol!; 2) O, *gülünc* vəziyyətə düşmək istəmirdi.; 3) *Utancından* dodaqları münkülleyen Volodya pessay bir ses bilen uzur ötündi (B.Kerbabayev). Belə nümunələr sırasında *qısqanc*, *utanc* və s. sözləri də göstərmək olar. Bu, türk dillərinin qədim inkişaf mərhələləri üçün daha xarakterikdir³.

Misallardan da göründüyü kimi, **-c** müstəqil şəkilçi kimi işlənərək qayıdış feillərə artırılmışdır (*qısqanc-c*, *sevin-c*, *utan-c* və s.). Lakin bu mənada **gülünc** sözü ilk baxışda tərəddüd yaradır. Burada **-c** müstəqil şəkilçi kimi çıxış edə bilmir. Çünki

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.485.

² Yenə orada, s.496.

³ Вах: Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.201.

gül= feilinin müasir Azərbaycan dilində qayıdış növ forması kimi *gülün*= feili yoxdur. Buna görə də bu sözdə *-c* şəkilçisinin məna verməyən *gülün*= sözünə deyil, *-ünc* şəkilçisinin *gül*= feil kökünə artırıldığını söyləmək olar.

Bizə elə gəlir ki, vaxtı ilə *gül*= feilinin də *gülün*= qayıdış növ forması mövcud olmuşdur. Türkoloqların belə bir fikrini buradaca xatırlatmaq istərdik: “Təsirsiz feillərin bir qrupu, xüsusən hiss-həyəcan feilləri öz əsas semantikasına görə qayıdış növə meyl edir”¹. Görünür, həmin təsirsiz feillərdən biri kimi *gül*= feili də get-gedə qayıdışlıq məzmunu kəsb etdiyindən onun qayıdış növ forması olan *gülün*= feilinə ehtiyac duyulmamış, beləliklə də, o, funksiyasını itirərək, dili tərk etmişdir.

Dilimizdə *gəzinti*, *ərinti*, *tikinti*, *qazıntı*, *çöküntü*, *çürüntü* və s. kimi isimlər də vardır ki, burada da *-ti*⁴ şəkilçisinin qayıdış feillərə artırıldığını ehtimal etmək olar. Doğrudur, bu ehtimal *gəzinti* və *ərinti* sözlərinə münasibətdə şübhə doğurmadiğı halda, qalan isimlər üçün düzgün sayılmaya bilər. Şübhəsiz, bu məsələnin qəti həlli xüsusi tədqiqat əsərinin meydana gələcəyi günü gözləyir.

II. Feili sifət şəkilçiləri artırılmaqla. 1) Görən sən sən, *görünən* sən gözümdə, Nə var söyləmişən, külli-lisansan (Nəsimi); 2) *Döyünən* qəlbimi sənə vermişəm (S.Rüstəm); 3) Bulaqlar torpağın göz yaşındırsa, Çaylar da *döyünən* damarlarıdır (Aslan Zeynallı).

III. Feili bağlama şəkilçiləri artırılmaqla. 1) Sona tək *silkinib*, gərdən çəkəndə, Bənzəyirsən quya, qaza. Müşgünaz! (Aşıq Ələskər); 2) Gülşad səkidə Kəramətin qolları arasına *sığınaraq*, hönkürə-hönkürə ağlayırdı (Ə.Əbülhəsən).

IV. Qayıdış feillər feilin bütün şəkilləri üzrə təsərif olunur:

a) *əmr* şəklində. 1) Yoxdur vəfası dünyanın, *aldanma* anın adına, Rəngindən oldu münfəil hər kim boyandı adına (Nəsimi);

¹ Л.И.Лебедева. Глагольное управление в киргизском литературном языке. АКД, Москва, 1955, с.8.

2) Firqətindən dərdi məni bixabü giryan eylədi, Düşmənin ömrü *tükənsin*, bəxti bidar olmasın (Nəsimi).

b)xəbər şəklində. Məlum olduğu kimi, feilin xəbər şəkli öz ifadəsini indiki, keçmiş və gələcək zaman formalarında tapır. Deməli, qayıdış feillərin xəbər şəklindən danışarkən həmin feillərin bütün zaman formalarından söhbət açmış oluruq. Qayıdış feillər keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda bütün şəxslər üzrə həm təsdiqdə, həm də inkarda işləyə bilər. Məsələn: 1) Firqətin dövrünü keçdi, gəldi əyyami-vüsal, Müddəti-dövrü *tükəndi*, acı hicranın yenə (Nəsimi); 2) Dilbərin cövrü *tükənməz*, aşıqın bəxti uyur, Bəxt edər, yarab, bu cövrü, yoxsa dilbərdənmidir?(Nəsimi); 3) Şaha, qəddü qamətin hər sərvi görsə, dər-çəmən, *Əgilər*, səcdə edər budaqından gəlir (Nəsimi); 4) Bir gözəl keçdi qarşidan, *Sallandı* yana yeridi (Aşıq Ələskər); 5) Ürəyi axşamdan dərde tutulmuş, Elə bil *çirpənir* qəfəsdə bir quş (S.Vurğun); 6) Duman tək zirvənə *sürünmüşəm* də, Yarıda qalmışam, mən ki danmıram, Neyləyim mən səni unudammıram! (Aslan Zeynalli).

- *arzu şəklində*. 1) *Cilvələna*, sığal verə özünə, İşi, gücü gülüb oynamaq ola (M.P.Vaqif); 2) Vaqif, bir kimsə kim, bizdən *yaşına*, Yəqin bil ki, biznən olmaz aşına (M.P.Vaqif); 3) Qıyma öz qanına *boyana* ceyran, Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran (S.Vurğun).
- *lazım şəklində*. Qayıdış feillərin bu forması çox az müşahidə olunur. Məsələn: O hələ *geyinəsidir*, *daranasıdır*.
- *vacib şəklində*. Mən fırtınalı günlərdə də təhlükədən *çəkinməməliyəm* (H.Mehdi).
- *şərt şəklində*. Qışın şiddətindən *çəkinməzsə* yaz, Çalxanmaz göllərdə nə ördək, nə qaz (M.P.Vaqif).

V. Qayıdış feillərə məna növ şəkilçilərindən əsasən icbar növün, çox nadir hallarda məchul növün formal əlamətləri artırıla bilər. Məsələn: **1. *icbar növdə*: çək-in-dir, soy-un-dur,**

gey-in-dir, sür-ün-dür və s. **2. məchul növdə:** *gözlə-n-il(mək), daya-n-il(maq).*

Yuxarıda qayıdış feillərin sintaktik xüsusiyyətlərindən, daha dəqiq desək, xəbəri qayıdış növ şəkildə feillərlə ifadə olunmuş cümlə konstruksiyalarından, həmin feillərin bildirdiyi mənalara əlaqədar bu cümlə konstruksiyaları arasındakı fərqli xüsusiyyətlərdən bəhs etdiyimiz üçün bu məsələyə bir daha qayıtmağı zəruri hesab etmirik.

Feilin qayıdış növünə nəticə etibarlı ilə belə bir tərif vermək olar:

***Qayıdış növ subyektin bilvasitə və ya bilavasitə
öz üzərində icra etdiyi iş, hal-hərəkətin xüsusi
şəkilçilərlə reallaşan qrammatik ifadəsidir.***

§6. Qarşılıq-müştərək növ

Feilin məna növlərindən biri kimi qarşılıq-müştərək növ xüsusi maraq doğurur. “Həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar mənalara müxtəlifliyinə, rəngarəngliyinə görə qarşılıq-müştərək növ ən zəngin məna növüdür”¹.

Ən maraqlı cəhət budur ki, həmin məna növünün qrammatik təbiəti, ifadə etdiyi məna və ya məna çalarları haqqında türkoloqların söylədikləri fikir və mülahizələr o qədər də haçalanmır. Əksinə, dilçilərin əksəriyyəti bu məna növü haqqında eyni fikirdədir.

Qarşılıq-müştərək növə verilən təriflər bütünlüklə qəna-ətəbəxş sayılıb etiraz doğurmasa da, onlarda bəzən yarımçıqlıq duyulur.

1951-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında həmin məna növünə belə bir tərif verilmişdir:

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.528.

“Qarşılıq növdə olan feillərdə subyektlərin işə müştərək münasibətləri ifadə edilir. Burada da subyektlərin heç bir obyekt üzərinə təsiri olmur”¹.

Lakin qarşılıq növ, müəllifin dediyi kimi, heç də yalnız müştərək münasibətləri bildirmir. Əgər həmin məna növü, doğrudan da, yalnız müştərək münasibətləri bildirirsə, onda onu nə üçün müştərək deyil, qarşılıq növ adlandırmaıyıq?!

Görünür, İ.Əfəndiyev müştərəkliklə qarşılıqlı arasında elə bir fərq görməmişdir. Halbuki müştərəklik heç də tam mənada qarşılıqlı demək deyildir. Belə ki, müştərəklik bildirən münasibətlər bəzən qarşılıqlı olmaya da bilər.

Məsələn, *çim-iş (mək)*, *mələ-ş(mək)* və s.

Deməli, adı çəkilən məna növü həm müştərək, həm də qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir. Ona görə də həmin məna növünün bütün türkoloqların qəbul etdiyi və işlətdiyi kimi “Qarşılıq-müştərək növ” adlandırılması daha məqsəduyğundur. Bizcə, bu ad həmin feillərin məzmununu daha aydın əks etdirir.

***Feilin qarşılıq-müştərək növü iş, hal-hərəkətin icrasında
iki və daha çox subyektin qarşılıqlı və ya müştərək
münasibətlərinin feildə xüsusi şəkli
əlamətlərlə reallaşan qrammatik ifadəsidir.***

Feilin qarşılıq-müştərək növü bütün türk dillərində **-ıŞ⁴** şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gəlir. Başqa məna növlərindən fərqli olaraq, qarşılıq-müştərək növ monoformalıdır. Bütün türk dillərində bu məna növünün bir formal əlaməti vardır: **-Ş ~-s²**.

Qarşılıq-müştərək növ şəkilçisinin artırıldığı feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər.

¹İ.R.Əfəndiyev.Felin növləri.Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h, Bakı: Az.SSR EA, 1951, s.176

² E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.528-529.

1. Sadə sözlərdən əmələ gələn qarşılıq-müştərək feillər: 1) Qoyun *mələşməsi*, çoban tütəyi, Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq (Aşiq Ələkər); 2) İndi də *tutuşub* haqq-nahaq bizim Qurbanovnan (O.Salamzadə); 3) Məhəbbət hicranla, həyat ölümlə, *Vuruşmuş* daima pəncə-pəncəyə (S.Vurğun); Gecələr qoynuna ay qonaq gələn, Sonası *çığrısan* göllər bizdədir (S.Vurğun).

2. Düzəltmə sözlərdən əmələ gələn qarşılıq-müştərək feillər: 1) Həyat ölüm ilə *pəncələşərək*, Cəbhələr boyunca durmuş üz-üzə (S.Vurğun); 2) Sən Belarus torpağına uzatdıqca qardaş əli, Səhər ilə *salamlaşır* qardaşlığın pak əməli (S.Vurğun).

3. Mürəkkəb feillərin II komponentinə qarşılıq-müştərək növ şəkilçisi əlavə edilir: Burda dəstə-dəstə gəzən balalar, Əl-ələ *tutuşub* yallı gedirlər (S.Vurğun).

Feilin qarşılıq-müştərək növü məchul və qayıdış növlərdən fərqli olaraq təsirli feillərlə bərabər, təsirsiz feillərdən də əmələ gəlir. Onu da deyək ki, qarşılıq-müştərək növün təsirsiz feillərdən əmələ gəlməsi daha sərbəst və fəaldır. Lakin bu baxımdan feilin bu mənə növü icbar növdən geri qalır. Belə ki, feilin icbar növü, demək olar ki, istənilən feildən düzəldilə bilər.

a) Təsirli feillərdən əmələ gələn qarşılıq-müştərək feillər: 1) Gördülər kim, qucuşdular, görüşdülər, qazlıq atlar minişdilər (KDQ); 2) Tamaşa eyvandan Ağazalın səsini eşitməsə də, bəlkə də oğlu ilə həyətdə əməlli-başlı tutaşacaqdı (Ə.Əbülhəsən).

b) Təsirsiz feillərdən əmələ gələn qarşılıq-müştərək feillər: 1) Qarşı yaxadan kafirlər baxışirlar (KDQ); 2) Dönmədik başına pərvanələr tək, Eşq oduna yanımadıq, ayrıldıq (M.P. Vaqif).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qarşılıq-müştərək növün ifadə etdiyi mənə və ya mənə çalarları, şübhəsiz, onun təsirli, yaxud təsirsiz feildən əmələ gətirilməsindən də çox asılıdır. Belə ki, təsirli feillərdən düzələn qarşılıq-müştərək növ hərəkətin içrəsində subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərini bildirirsə, təsirsiz feillərdən əmələ gətirildikdə həmin mənə növü ilk növbədə müştərək münasibətlərin ifadəçisi olur. Qarşılıq-müştərək növün

ifadə etdiyi mənalar və onların sayı haqqında türkoloqların fikirləri müxtəlifdir. Bu mənalar türk dillərinin hamısında heç də sayca eyni deyildir.

S.A.Ferdaus qarşılıq-müştərək növün özbək dilində ifadə etdiyi beş mənə haqqında danışaraq yazır: “Ümumiyyətlə, bu mənə növünün bizim hesabımıza görə 10 mənəsi var”¹.

Halbuki bu say türk dillərindən bəziləri üçün 3, bəzisi üçün 2, bəziləri üçünsə 5 ola bilər.

Feilin mənə növlərinin inkişaf tarixini izləyən və tədqiq edən E.V.Sevortyan qarşılıq-müştərək növün də vaxtı ilə ifadə etdiyi, hal-hazırda bəzi türk dillərində mövcud olan, bəzilərinə isə tamamilə işlənməyən mənalarını göstərmiş, onların hər birindən ayrıca söhbət açmışdır.

Lakin onun fikrincə, “Öyrənilən mənə növünün 2 əsas mənəsi var: qarşılıqlıq və müştərəklik. Bunlardan ikinci medial mənəli feillər bazasında (əsasında) birinci mənədən nəşət tapa bilər”².

Qarşılıqlıq bildirən qarşılıq-müştərək növlü feillər hərəkətin icrasında ən azı iki subyektin iştirak etdiyini və həmin subyektlərin birinin digəri üçün obyektə çevrildiyini göstərir.

Məsələn: 1) Günlərdə bir gün Yeynək oturub bəylərlə söhbət edərkən Qaragünə oğlu Budaq ilə uzlaşmadı, bir-birinə *söz atışdılar* (KDQ); 2) Dostun məzəmməti adam öldürür, Düşmənlə *döyüşüb söyüşmək* olar (Aşiq Ələskər); 3) Çarhovuz başında gül-gülə *çiləşən* körpələr vardı (R. Rza); 4) Olar yarım türkmənçe, yarım rusca *qepleşdiler*(B.Kerbabayev); ...xal-axval *soraşdılar* (B.Kerbabayev).

Göründüyü kimi, bu mənəni ifadə edən qarşılıq-müştərək növ feillər əsasən təsirli feil köklərindən əmələ gəlir. Lakin qarşılıqlıq mənəsini bildirən qarşılıq-müştərək feillər təsirsiz feillərdən də əmələ gələ bilər.

Məsələn: 1) Bu saat iki böyük qüvvə, iki hissə Saranın ürəyində *çarpışırdı*. (C,Cabbarlı); 2) Onlar ehtiyatlı nəzərlərlə *baxışdılar*.

¹ S.A.Ferdaus.Göstərilən əsəri. s.229.

² E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.529.

Türkoloji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, “müştərəklik mənası da öyrənilən məna növünün tipik mənasıdır”¹. Müştərəklik bildirən qarşılıq-müştərək növ feillər icrasında ən azı iki subyektin iştirak etdiyi hərəkətin eyni zaman çərçivəsində baş verdiyini, bu hərəkətin çox vaxt eyni obyektə yönəldiyini göstərir.

Məsələn: 1) *Mələşmir* sürülər, kişnəmir atlar, Niyə pərişandı halların, dağlar?(Aşiq Ələskər); 2) Ceyran sürüsünü çəkdi uzağa, *Uçuşub* bağlara doldu turaclar (S.Vurğun); 3) Başlar uzanmışdır pəncərələrdən, O taya ... o taya *baxışır* hamı (S.Vurğun); 4) Xə səni kanal *qazışmağa* ibərən Artıq aqa diy-le! (B.Kerbabəyev).

Misallardan görüldüyü kimi, müştərəklik bildirən qarşılıq-müştərək növ feillər müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsasən təsirsiz feillərdən əmələ gəlir. Türkmən dilində isə həmin mənanı ifadə edən qarşılıq-müştərək növün təsirli feillərdən də əmələ gəldiyini görə bilirik.

Türkoloqlar qarşılıq-müştərək növün ifadə etdiyi məna və məna çalarları sırasında cəmlilik, məcmu mənasını da qeyd edirlər². E.Fazilov yazır: “Qazax və qırğız dillərində olduğu kimi müasir özbək dilində də cəmlilik mənası qarşılıq-müştərək növün mənalı sistemində mühüm yer tutur”³.

Qarşılıq-müştərək növün ifadə etdiyi bu məna müasir Azərbaycan dilində də ayrıca mövcud deyildir. Lakin yuxarıda gətirdiyimiz misallara nəzər salsaq, qarşılıq və ya müştərəklik mənalərini bildirən feillərin paralel şəkildə həm də çoxluq, cəmlilik bildirdiyini görürük. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qarşılıq və ya müştərəklik münasibətləri olan yerdə çoxluq, cəmlilik və birliyin də olması təbiidir. Bu məntiqdən doğan adicə qanunauyğunluqdur. Bizcə, çoxluq, cəmlilik qarşılıq-müştərək növün ifadə etdiyi xüsusi məna olmayıb, qarşılıq və müştərəklik münasibətləri zamanı yaranan məna çalarlarıdır.

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.530.

² Yenə orada, s.531-532; E.Fazilov.Göstərilən məqaləsi. Вах: Исследования по грамматике и лексике тюркских языков, Ташкент,1965, с.87.

³ E.Fazilov. Göstərilən əsəri. s.87.

Təsadüfi deyildir ki, M.Kaşğari də öz “Divan”nda cəmlilik mənasını ayrıca qeyd etmir. Türkoloji ədəbiyyatda bu bərdə belə deyilir: “Cəmlilik mənasının “Divan”da göstərilməməsini onunla izah etmək olar ki, M.Kaşğari dövründə müştərəklik (birgəlik) mənasından ayrılmamış cəmlilik mənası müştərəklik mənasından əmələ gəlmişdi üçün ona olduqca yaxın olmuşdur”¹.

Həmin mənanı bildiren qarşılıq-müştərək feillərə ilk dəfə XII-XV əsrlərin qədim özbək abidələrində rast gəlmək olur². E.Fazilov yazır: “-ş formal əlaməti cəmlilik mənasında qədim özbək abidələrində əsasən XVIII əsrə qədər çıxış etmişdir. Sonralar onun işlənməsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə azalması müşahidə olunur ki, bu da çoxluluq mənasının işlənmə dairəsinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Buna çoxluluq mənasının əmələ gəlmişdi birgəlik (müştərəklik), qarşılıq və cəmlilik mənalınının sıx əlaqəsi imkan yaratmışdır”³.

Qarşılıq-müştərək növün ifadə etdiyi və müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunmayan maraqlı mənalardan biri də nəzakətlikdir.

Belə faktlara XVII-XIX əsr özbək abidələrində rast gəlmək olur⁴. E.Fazilovun dediyinə görə, “-ş əlamətinin nəzakət mənasına özbək dilinin müasir dialektlərində, məsələn, “domulla gelişdi”, domulla geldilər” kimi ifadələrin işləndiyi Fərqañə düzənliyinin ayrı-ayrı dialektlərində rast gəlinir”⁵.

Qarşılıq-müştərək növün vaxtı ilə ifadə etdiyi köməklik, əməkdaşlıq mənalı da hal-hazırda bir çox türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan ədəbi dilində də qalmamışdır. Bu mənalı ifadə edən qarşılıq-müştərək formalı feillərə oğuz qrupu türk dillərindən yalnız türkmən dilində kifayət qədər rast gəlmək olar. Türkmən dilində qarşılıq-müştərək növ başqa mənalı bildirməklə yanaşı, “subyektin (mübtədanın) başqa bir şəxsə

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.540.

² E.Fazilov. Göstərilən əsəri. s.85.

³ Yenə orada, s.86.

⁴ Yenə orada, s.87.

⁵ Yenə orada, s.88.

kömək etdiyini göstərir. Belə cümlələrdə qarşılıq-müştərək növ təsirli feillərdən əmələ gəlir, kömək göstərilən şəxs isə yönlük halda olur: *Kerim Qozele öy işini işləşdi; Biz instituta teze mebel qətirışdik*¹.

Bu cür faktlara özbək dilində daha çox rast gəlmək olur. E.Fazılovun göstərdiyi kimi, “köməklik və əməkdaşlıq mənalarını bildirən -ş formal əlaməti qaqauz, türkmən, Azərbaycan, türk dillərinə nisbətən müasir özbək dilində daha tez-tez işlənir. Bu mənada özbək dili qırğız və qazax dillərinə daha yaxındır”².

Türkologiyada qarşılıq-müştərək növün bildirdiyi qeyri-məhsuldar təkrar və çoxdəfəlilik mənalarından da bəhs olunmuşdur. “Azərbaycan dilində -ş formasında çoxluluğun başqa növü də inkişaf edir. Bu çoxdəfəlilik və ya təkrar mənasıdır”³. Müasir Azərbaycan dilində belə faktların sayı digər türk dillərində olduğu kimi məhduddur. Məsələn: 1) *Dolaşib* aləmi loğman kimi mənə gəzirəm, Çünki mənalı keçən günlərin ülviyyəti var (S.Vurğun); 2) Bu yerlə *çarpışan*, göylə *əlləşən*, Dostdan, aşınadan necə əl çəkim (M.Müşfiq); 3) Ağzal gah bacısına, gah da darvaza qabağında əlləri cibində narahatlıqla *gəzişən* Turana göz yetirdi (Ə.Əbülhəsən).

Qarşılıq-müştərək növün bildirdiyi mənalar sistemində medial mənani da qeyd etmək lazımdır. Türkologiyada bu haqda belə bir fikir mövcuddur: “-ş əlamətinin medial mənası qədimdən məlum olduğu kimi orxon-yenisey abidələrinin dili üçün xarakterikdir”⁴.

Medial mənə bildirən qarşılıq-müştərək feillər həmin mənə növünün formal əlamətini daşısı da, məzmunca digər mənə növlərinə, xüsusilə qayıdış növə yaxın olur. Məlum olduğu kimi, medial mənə feilin mənə növlərindən üçünə – məchul, qayıdış və qarşılıq-müştərək növlərə məxsusdur. Təsadüfi deyildir ki, “qarşılıq-müştərək növün medial mənasının qayıdış və məchul

¹ А.А.Курбанов. Туркменский язык. Ашхабад: Туркменистан,1970, с.275.

² E.Fazılov. Göstərilən əsəri, s.89.

³ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.532.

⁴ E.Fazılov. Göstərilən əsəri. s.91.

növlərin həmin mənaları ilə müqayisəsi onların tam uyğunluğunu göstərir (yəni bu mənə növlərinin hər birinin medial mənası hərəkətin daxilə yönəldiyini ifadə edir). Bu da onların eyni bir mənbədən törədiyinə sübutdur”¹.

Formaca qarşılıq-müştərək növdə olub, heç bir qarşılıq və müştərəklik bildirməyən medial feillər çox vaxt əmələ gəldikləri feil köklərindən fərqli mənə bildirir. Məsələn: 1) Yanmaqdan əgər qorxur isən, *şəm`ə yapışma*, Şol atəşi gör kim, necə pərvanəyə uğrar (Nəsimi); 2) Vəslin həyatı gəldi, əyyami-vəsl *irişdi*, Firqət vüsala döndü, getdi bu acı hicran (Nəsimi); Deyir: “Şair! Xoş olsa da by düşüncələr, Bir kainat bir ürəyə *sığışa* bilməz”(S.Vurğun); 4) Dumandan sıyrılib, buludlar aşır, Doğrudan, insana hünər *yaraşır* (S.Vurğun); 5) Tərланımın qumral gözü *qamaşmadı* küləkdən (S.Vurğun); 6) *Yetişdi* sahilə körpə tərланım, tarixə ad qoyan o qəhrəmanım (S.Vurğun); 7) İyun gecəsi sərinləşdikcə elə bil o üşüyür, boynunu içinə çəkib getdikcə daha çox *büzüştürdü* (Ə.Əbülhəsən).

Qarşılıq-müştərək növün ifadə etdiyi mənaları işlənmə dərəcəsinə görə iki yerə ayırmaq olar: 1. məhsuldar; 2. qeyri-məhsuldar.

Türk dillərində həmin mənə növünün ümumi mənzərəsi bizə belə bir mülahizə söyləməyə imkan verir ki, qarşılıq-müştərək növüm bildirdiyi mənələrdən yalnız qarşılıq və müştərəklik mənaları məhsuldar, eləcə də əsas sayıla bilər. Demək olar ki, bütün qədim və müasir türk dillərində bu mənələrin işlənmə dairəsi genişdir. Qalan mənələr isə ikinci dərəcəli xarakter daşıyır.

Məsələn, müasir Azərbaycan dilində bu mənələr qarşılıq-müştərək növün mənələr sistemində özünə tamhüquqlu yer tapa bilməmişdir. Bunlardan bəziləri dilimizdə tamamilə işlənmir, bəzilərinin işlənmə dairəsi olduqca məhduddur, bəziləri isə qarşılıq və ya müştərəklik mənələrinin çalarları kimi mövcuddur.

Bizcə, qarşılıq və müştərəklik mənaları türk dillərinin inkişafının bütün dövrləri üçün qarşılıq müştərək növün ən işlək

¹ Yəni orada, s.92.

və əsas mənaları olmuşdur. Bu baxımdan biz E.Fazılının söylədiyi belə bir fikirlə razılaşa bilmərik. O yazır: “XI-XII əsr abidələri, xüsusilə M.Kaşğarının “Divan”ı, Balasaqunlunun “Qudatqu-biliq, Yuqnaxinin “Hibatül-həqaiq” üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qarşılıq-müştərəklik mənası olmamışdır. Bunun əksinə olaraq, XI-XII əsrlərdə yarış, köməklik və əməkdaşlıq mənaları geniş yayılmışdır”¹. Əslində isə M.Kaşğari də birincilər sırasında qarşılıq və müştərəklik mənaların adını çəkmişdir. İstər oğuz, istərsə də digər türk dillərində qarşılıq-müştərək növün mənaları aparıcı olmuşdur.

Qarşılıq-müştərək növün ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri onun feilin idarə növlərinə münasibətidir. Haqqında danışdığımız mənə növünün həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən əmələ gəldiyini yuxarıda söyləmişdik. Bəs əmələ gələn feilin – yəni qarşılıq-müştərək feillərin özünün idarə növlərinə münasibəti necədir?..

Apardığımız müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, qarşılıq-müştərək növün şəkli əlamətini daşıyan feil, demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində təsirsiz olur.

Məsələn: 1) İşıq qaranlıqla *pəncələşərək*, Yaşatmaq istəyir cahanda bizi, Günəş salamlayır iradəmizi (S.Vurğun); 2) Ulu Hürmüz öz taxtını bəzəyəcək şəfəqlərdən, O azadlıq pərisilə *səsləşəcək* ilk səhərdən (S.Vurğun); 3) Düşündürür məni, dəstə ördəklər *çimişən* yerdə tənha, tək qalan ördək (R. Rza); 4) O, musiqiyə qulaq asmağa *öyrəşməmişdi* (Ə.Əbülhəsən); 5) Ülkər ...uzun müddət acı fikirlərlə *çarpışdı* (O.Salamzadə).

Qarşılıq-müştərək feillərin təsirlik halda olan sözü idarə etməsi müasir Azərbaycan dili üçün nadir haldır. Məsələn: 1) ... qazlıq atlar *minişdilər* (KDQ); 2) Qoca Marks öz qızının qolundan tutub, *Dolaşarmış* bu bağdakı göl qırağını (S.Vurğun); 3) Elə isə gəl bunu ata malı kimi *bölüşək* (S.Vəliyev). Qarşılıq-müştərək növ feillərin təsirli feil kimi işlənməsi qədim türk abidələrində, eləcə də bəzi müasir türk dillərində daha fəaldır. Əgər biz təsirlik halı

¹ Ə.Fazılın. Göstərilən əsəri. s.81.

idarə edən qarşılıq-müştərək növ feillərin ifadə etdiyi mənalara diqqət yetirsək, həmin mənalardan bəzilərinin yalnız qədim türk dillərində işləndiyini, bəzilərinin isə müasir türk dillərindən yalnız bir qismində işləndiyini nəzərə alsaq, onda qarşılıq-müştərək feillərin nə üçün yalnız bəzi türk dillərində təsirli olduğunu aydınlaşdırma bilərik. Fikrimizi konkret nümunələr əsasında izah etməyə çalışacağıq.

Azərbaycan dili ilə bir qrupa daxil olan türkmən dilində təsirlik halda olan söz tələb edən qarşılıq-müştərək feillərə diqqət edək: 1) Orazjəmal Vera bilen jorasına köyne*k tikişdi*; 2) Dursun Sona bilen ejesine paqta yıqışdı; 3) Sen çüyşə nebit quyuş – Sən şüşəyə (butulka) neft tökməyə kömək et; 4) Jerene süydi süzüş; 5) Menin kitabımı qözleş – Kitabımı tapmağa kömək et; 6) Meen Tezeqüle xalı dokaşdım – Mən Təzəgülə xalça toxumaqda kömək etdim.

Göründüyü kimi, təsirlik halda söz tələb edən bu qarşılıq-müştərək feillər kömək mənasını ifadə edir. Yuxarıda göstərmişdik ki, həmin mənə qədim türk dillərinə məxsus olub, müasir türk dillərindən yalnız bəzində, o cümlədən türkmən dilində qalmışdır. Faktlar göstərir ki, əsasən kömək mənası bildirən qarşılıq-müştərək feillər təsirli olur. Deməli, qarşılıq-müştərək növün kömək mənasını qoruyub saxlayan müasir türk dillərində haqqında danışdığımız mənə növünün şəkli əlamətini daşıyan feillər təsirli olur. Bunlara müasir türkmən, özbək və s. dilləri göstərə bilərik. E.Fazılov yazır: “Qədim özbək dili abidələrində olduğu kimi, müasir özbək dilində də qarşılıq-müştərək növün qarşısında vasitəsiz tamamlıq sərbəst işlənir”. Müasir Azərbaycan dilində isə qarşılıq-müştərək növün kömək mənası olmadığından təsirlik halı idarə edə bilən qarşılıq-müştərək növ şəkilçili feillər də mövcud deyildir.

Bizcə, türk dillərinin ən qədim dövrlərində – feilin idarə növlərinin hələ diferensiaslaşmadığı dövrdə başqa mənə növləri kimi feilin qarşılıq-müştərək növü də təsirlilik-təsirsizliyə neytral münasibətdə olmuşdur. Zaman keçdikcə müəyyən inkişaf mərhələsində həmin mənə növünün bəzi mənalarını bildirən

feillər yalnız təsirsiz (məsələn, *müştərək mənalı feillər*), bəzi mənalarnı bildirən feillər həm təsirli, həm də təsirsiz (*qarşılıqlıq və s. mənalı feillər*), *kömək mənasını* ifadə edən feillər isə təsirli kimi formalaşmışdır. Nəticə etibarı ilə demək olar ki, bu və ya digər türk dilində qarşılıq-müştərək növ feillərin təsirli və ya təsirsiz olması, şübhəsiz, həmin məna növünün ifadə etdiyi mənalarnın bu dillərdə işlənmə dairəsi və dərəcəsiindən asılıdır.

İndi də qarşılıq-müştərək növün morfoloji xüsusiyyətlərini, yəni onun formal əlamətinin sözdə tutduğu mövqeyini və onun digər feil kateqoriyalarına məxsus şəkilçilərə münasibətini müəyyənəndirək.

I. Qarşılıq-müştərək növ şəkilçili feillərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla isim, sifət əmələ gətirilir. Məsələn: 1) Car çəkir çarxların *çaxnaşığı* səsi (S.Vurğun); 2) Oğul cumub onu qucaqlayaraq, *bürüşük* yanağından öpdü (Ə.Əbülhəsən); 3) Stolun üstü *bulaşığı* qab-qacaqla dolu olub. (Ə.Əbülhəsən); Buraya *sarmaşığı, dolaşığı, yaraşığı, qatışığı*, eləcə də *alışqan, çalışqan, döyüşkən, sürüşkən, dalaşqan* kimi düzəltmə sözləri də əlavə etmək olar.

II. Feili sifət, feili bağlama və feil şəkillərinin formal əlamətləri yalnız qarşılıq-müştərək növ şəkilçisiindən sonra əlavə edilə bilər.

1. Feili sifət şəkilçiləri əlavə etməklə. 1) Abi-həyata *irışən* buldu həyatı-cavidan, Zülmət içində qalanı əzmi-rəmim içindədir (Nəsimi); 2) İnsan övladının asiman qədər, Ulduzu *sayrışan* bir lisanı var... (S.Vurğun); 3) İnsan necə dözərdi, *sovuşan* dalğaların əbədi hicranına, qarşıda yeni-yeni dalğalar olmasaydı (R.Rza); 4) *Öpüşən qucaqlaşana*, ağlayan gülənə qarışdı. (Ə.Əbülhəsən).

2. Feili bağlama şəkilçiləri artırılmaqla. 1) Xürrəm edər ümid ilə vəslı-rüxün məni, vəli, Vəsl *irışincə* canıma hüznü məlal içindəyəm (Nəsimi); 2) *Döyüşdükcə* qoca qartal, Qanadları qüvvət alır (S.Vurğun); 3) Muğana su gəlir, Milə su gəlir, *Axışib* öz eli, ulusu gəlir (S.Vurğun) 4) Həyat ölüm ilə *pəncələşərək*, Cəbhələr boyunca durmuş üz-üzə(S.Vurğun); 5) Sevirdim göy üzündə

buludlar *çaxnaşanda* (R.Rza); 6) Ağzalı üşüyürmüş kimi *büzüştüb* nənəsinə çımxırdı (Ə.Əbüllhəsən).

3. Bütün feil şəkillərinin formal əlamətləri qarşılıq-müştərək növ şəkilçisindən sonra gələ bilər.

a) əmr şəklində: 1) Bağrımı qan eylədi acı fərağın, gəl *irış*, Ey ləbi-vüslət şərabi-xoşgüvarım, qandasın? (Nəsimi); 2) Alqış bu dövrəyə, alqış bu günə, Gəl əziz bayramım, bir də *öpüşək* (S.Vurğun); 3) Sən də eşit bu nəğməni, qoy *dolaşsın* o, aləmi (S.Vurğun); 4) Buludlarla *qucaqlaşsın*, İlhamımın qanadları (S.Vurğun).

b) xəbər şəklində (bütün zaman şəkilçiləri): 1) *Tutuşmuş* eşq odu can ilə cismə, Bu dərdi kimsə bilməz yanəsidir (Nəsimi); 2) Dənizdə dağ kimi o, zaman-zaman, *Çarpışmış* uğursuz qasırgılarla (S.Vurğun); 3) Ələskərəm, eşq oduna *sarışdım*, Firqətindən yandım, yandım alışdım (Aşıq Ələskər); 4) Eşq oduna *yanışmadıq*, ayrıldıq (M.P.Vaqif); 5) Bir yük maşını gəldi, partizanlar içinə *doluşdular* (H.Abbasadə); 6) Çal! Çal! Qalibiyət bizimdir, bizim! Dənizlər, ümmanlar *çaxnaşır* daha (S.Vurğun); 7) Sənəmin doxsandı dağı, *yetişər* yüzə bilmirəm (Aşıq Ələsgər); 8) Şəriəti anla, mərifəti bil, Şərü böhtan doğru yola *sığışmaz* (Aşıq Ələsgər); 9) Ağ dalğalar *sıçraşacaq* sahilləri daşadaşa (S.Vurğun); 10) Dayan!.. Dayan! Oyaq gəzir hər ürəkdə bir aslan, Boğazından *yapışacaq* onun qadir pəncəsi (S.Vurğun).

c) arzu şəklində: İstəyirəm yer üzünü *dolaşam* səhər şəfaqlərilə, Təbrik edəm dünyadakı babaları, nənələri (R.Rza).

ç) şərt şəklində: 1) Möhnəti-eşqi-yar ilə gərçi *çəkişsə* can bu gün, Günü budur, keçirməgil sən, dünü günü pürbala (Nəsimi); 2) *Alışsa* yerlər də, yansa göylər də, Ölümdən qorxmıyıq sən olan yerdə (S.Vurğun).

İndi də xəbəri qarşılıq-müştərək növ feillərlə ifadə olunan cümlə konstruksiyalarına nəzər salaq. Həmin feillərin qarşılıq-müştərək növün hansı mənanı bildirməsi ilə əlaqədar olaraq bu cümlə konstruksiyalarını üç tipə ayırmaq olar.

I tip Bu cümlə konstruksiyasında cümlə üzvlərindən yalnız vasitəsiz tamamlıq iştirak etmir. Vasitəli tamamlıq isə “kiminlə?” sualına cavab verən sözlə ifadə olunur. Bu söz çox zaman “bir-biri ilə” sözündən ibarət olur. Məsələn: 1) Əvvəl qocalarla *salamlaşaraq*, halını sorardı dostum onların (S.Vurğun); Əlindən insanlar gələrmiş təngə, Kimsə *girişməzmiş* onunla çəngə (S.Vurğun)

I tip cümlə konstruksiyalarında xəbərin ifadə olunduğu qarşılıq-müştərək feillər əsasən qarşılıqlıq mənasını bildirir.

II tip cümlə konstruksiyasının əvvəlki cümlə konstruksiyasından fərqi bundan ibarətdir ki, burada *kiminlə?* sualına cavab verən vasitəli tamamlıq iştirak etmir. Belə cümlələrdə xəbərin ifadə olunduğu feil qarşılıq-müştərək növün müştərəklik, çoxluq, medial mənalərini bildirir. Məsələn: 1) Rəna boyun şövqündən uş həsrətdə yanar gözlərim, Qan *ağlaşır*lə sənsizin sərvi-xuraman, qandasən? (Nəsimi); 2) O zaman ki, qılınclar da, *Sığışmadı* öz qınına(S.Vurğun); 3) Şirvanda sayrışır bağlar-bağatlar, Şənliklər yanında *kişnəşir* atlar (S.Vurğun);4) Gah seyrəlik, gah *sıxlaşır* əlvan buludlar (S.Vurğun); 5) Yer tərpanir, göy *çaxnaşır* (S.Vurğun).

Göründüyü kimi, həm I, həm də II tip cümlə konstruksiyalarının əsas xüsusiyyəti onların hər ikisində vasitəsiz tamamlığın olmamasıdır.

III tip Bu, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, vasitəsiz tamamlığı olan cümlə konstruksiyasıdır. Qarşılıq-müştərək növün təsirlik halı idarə etməsi müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün nadir hal olduğundan III tip cümlə konstruksiyası bu dil üçün səciyyəvi xarakter daşımır. Həmin cümlə konstruksiyası başqa türk dillərində, o cümlədən oğuz qrupuna məxsus türkmən dilində daha işlək və məhsuldardır. Məsələn: Senin yadında bardır: biz birek-birekden adres *alışmandıq* (B.Kerbabayev).

§7. *İcbar növ*

Feilin icbar növü digər məna növlərindən şəkilçilərinin müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir. Əgər yuxarıda haqqında danışdığımız məna növləri monoform olub, bildirdiyi məna və ya məna çalarlarına görə zəngin idisə, feilin icbar növü, əksinə, formal əlamətlərinə görə zəngin olub, monosemantik xarakter daşıyır.

Bu məna növünün qrammatik təbiəti türkoloji ədəbiyyatda belə səciyyələndirilir: “Azərbaycan dilinin məna növləri arasında icbar növ semantik baxımdan daha yeknəsəkdir. Formal cəhətdən isə o, əksinə, ən zəngin məna növü sayılmalıdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin tarixində 10-a yaxın, bütün türk dillərində isə daha çox icbar növ şəkilçisi məlumdur”¹.

Feilin icbar növü rus dilində yazılmış türkoloji ədəbiyyatda «понудительный залог»², «побудительный залог»³, «каузативный залог», «причинительный залог»⁴ kimi müxtəlif adlar altında öyrənilmişdir. Lakin bu həmin məna növünün mahiyyət və məzmunu, ifadə etdiyi münasibətlər, ümumiyyətlə, onun qrammatik təbiəti haqqında dilçilərin əsasən yekdil fikir söyləməsinə mane ola bilməmişdir. Yalnız bəzi dilçilərin bu kateqoriyaya yanaşma metodlarında fərqlər duyulur.

Məlumdur ki, dilçilərin əksəriyyəti feilin icbar növünü müstəqil məna növü kimi öyrənmişlər. Bunun əksinə olaraq,

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.512.

² Bu, əksər dillərə aiddir, o cümlədən: X.Yakubova. Göstərilən əsəri. s.10; S.V.Şkuridin. Göstərilən əsəri, s.13; A.H.Кононов. Грамматика турецкого языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941, с.112; К.М.Лyubimov. Göstərilən əsəri, «Турецкий сборник». Москва, 1958, с.111.

³ L.Y.Medvedeva. Göstərilən əsəri. s.112; Н.И.Кузнецова и Е.В.Сумен. Учебник турецкого языка. Москва, 1970, с.287; Ə.Məmmədov. Göstərilən əsəri. s.25 və başqaları.

⁴ В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. 2-й том. Москва: Издательство восточной литературы, 1961, с.34-35.

müasir Azərbaycan dilində feilin məna növlərini tədqiq edən N.N.Canaşia icbar növü məna növləri sırasına daxil etmir¹. Çünki “-dir” şəkilçili feillərdə subyekt (S) və hərəkət (H) bildirən münasibəti əsas növdəki xarakteri daşıyır”².

V.N.Canayeva isə məsələyə tamamilə başqa mövqedən yanaşaraq, icbar növün əslində iki müstəqil məna növündən ibarət olduğunu söyləyir və belə bir təklif irəli sürür: “İcbar növün tərifindəki mövcud elmi mülahizələri nəzərə alaraq bu məna növünün iki semantik mərkəzdə dəqiqləşdirilməsi cəhdi, zənnimizcə, bu formanı «побудительный залог» və «понудительный залог» adlanan iki müstəqil məna növünə ayırmağa səbəb olur”³. Əlbəttə, müəllifin irəli sürdüyü bölgü sistemi kimi bu fikir də bizi razı salmır. Tədqiqatçının verdiyi izahatdan da məlum olur ki, o eyni şəkilçi vasitəsi ilə təsirli feildən əmələ gələn feilləri bir müstəqil növ kimi, təsirsiz feildən əmələ gələnləri isə başqa bir məna növü kimi qələmə alır.

Şübhəsiz, hər hansı məna növ şəkilçisinin əlavə olunduğu feil kökləri və ya əsasları quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olduğu kimi, idarə növünə görə də təsirli və ya təsirsiz ola bilər. Eyni bir məna növü həm təsirli, həm də təsirsiz feildən əmələ gələ bilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu xüsusiyyət yalnız icbar növə deyil, yuxarıda haqqında danışdığımız digər məna növlərinə də aiddir.

Feilin icbar növünə verilən təriflər də türkoloqların bu məsələyə münasibətdə əsasən eyni cəbhədə durduqlarını göstərir. Belə ki, istər türk dillərinin qrammatikalarında, istərsə də xüsusi elmi əsərlərdə həmin məna növünə verilmiş təriflər, demək olar ki, eynidir. Şübhəsiz, bu təriflər qənaətbəxş hesab

¹ N.N.Canaşia. Göstərilən məqalə. «Советская тюркология», №1, 1974, с.13.

² Н.Н.Джанашиа. Исследование по морфологии турецкого глагола. АДД, Тбилиси, 1970, с.13.

³ V.N.Canayeva. Göstərilən əsəri. s.15.

oluna bilər. Biz də bu dilçilərin fikirlərinə şərik çıxaraq, feilin icbar növünə aşağıdakı tərfi verə bilərik:

İcbar növ

İş, hal-hərəkətin icrasına bir subyektin başqa bir subyekti təhrik etdiyini, işin istər kənar obyekt, istərsə də icraçının öz üzərində görülməsi üçün müəyyən şərait yaratdığını, təhrik edən subyektin özünün də bu prosesdə iştirak etdiyini bildirən və feildə xüsusi şəkli əlamətlərlə reallaşan məna növüdür.

Feilin icbar növünü əmələ gətirmək üçün türk dillərində istifadə olunan morfoloji əlamətlərin mənzərəsi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Bu məna növünün tədqiqində maraqlı doğuran xüsusiyyətlərdən biri də onun məhz şəkli əlamətlərinin zənginliyidir. Şübhəsiz, həmin şəkilçilərin işlənmə dairəsi bəzi türk dillərində geniş, bəzilərdə məhduddur. Bunu isə hər bir dilin özünəməxsus daxili inkişaf qanunları ilə bağlamaq lazımdır.

Türk dillərində icbar növ, əsasən bu şəkilçilərlə əmələ gəlir: 1. ***-t^r//-d^r⁴, -d^a//-d^a^r***; 2. ***-t^r⁴//-t***; 3. ***-t^r⁴// -t^z; -q^r//-q^{uz}; 4.-q^a//-a^r; -k^a//-k^a^z; -q^at, -q^at, -s^at.***

Əlbəttə, bu, istifadə olunan şəkilçilərin tam siyahısı deyildir. Çünki müxtəlif türk dillərində bu şəkilçilərin olduqca müxtəlif fonetik variantları mövcuddur.

Bu şəkilçilərin inkişaf tarixini izlədikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bunlar hamısı eyni şəkilçinin türk dillərinin inkişafının müəyyən mərhələlərində meydana çıxan variantlarıdır. Hər hansı türk dilində göstərilən şəkilçilərdən bu və ya digərinin bu və ya başqa fonetik variantda işlənməsi, onların məhsuldar və ya məhdud xarakter daşması, ehtimal ki, həmin dilin spesifik qanunauyğunluqları, onun inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olan, eləcə də həmin məna növ şəkilçisinin bu günə kimi keçdiyi inkişaf mərhələlərinin dildə qoyduğu izlərin xarakterindən doğan xüsusiyyətdir. V.Q.Kondratyev yazır: “Eyni icbar növ şəkilçilərinin bütün altay dillərində işlənməsi

bu şəkilçilərin ən qədim mənşəyindən söz açır. Buna görə bütün mövcud fərziyyələr icbar növ şəkilçilərinin mənşəyi haqqında məsələni həll olunmuş saymağa haqq vermir”¹.

Bu barədə monoqrafiyanın III fəslində söhbət açacağımız üçün hələlik bu məsələdən danışmayacağıq.

Biz indi yalnız Azərbaycan dilinin faktları əsasında icbar növ şəkilçilərinin ümumi mənzərəsini verəcək, onların başqa türk dillərində, o cümlədən cənub-qərb qrupu türk dillərində işlənən icbar növ şəkilçilərindən fərqli (eləcə də oxşar) xüsusiyyətlərini aşkar etməyə çalışacağıq. Qeyd edək ki, haqqında danışacağımız şəkilçilərin ardıcılığında onların müasir türk dillərində işlək dairəsi, daha dəqiq desək, məhsuldarlığı əsas götürülmüşdür.

-dur⁴. Bu, istər müasir Azərbaycan dilində, istərsə də bəzi başqa türk dillərində ən məhsuldar şəkilçi hesab oluna bilər. Bu şəkilçinin müasir türk dillərində mövcud olan fonetik variantları olduqca çoxdur. Bu şəkilçi həm müasir Azərbaycan dilində, həm də türk, qaqauz, türkmən və başqa dillərdə sonu samitlə bitən feil köklərinə əlavə oluna bilər.

Məsələn: 1) Həyat yavrusudur müqəddəs ürək, Sən onu *küsdürmə* özündən bir an (S.Vurğun); 2) Ancaq belə bir alçaq şayiənin yayılması onu *çaşdırdı* (Ə.Əbülhəsən); 3) Deyirəm, ay ürək, *yandırma* ocaq, Deyir ki, dünyada yanmaq qalacaq (Aslan Zeynallı); 4) Qün saxılık bilen nurunu saçıp, tomsun yetip qelyənini *duyduryardı* (“Türkmen dili” dərslisi); 5) Bütün endamını, qeyim-qejimini, xatda burnunu-da çəqeden *dolduryardı* (B. Kerbabayev); 6) Goğsünden havaya kattığım zehir, *Solduracak* bir gul gibi ömrünü, Kacıp dolaşsan da sen şəhir-şəhir, Bene kalacaksan gene son günü (Necip Fazıl Kısakürek).

Müasir Azərbaycan dilində icbar növü ya heç olmayan, ya da bu və ya başqa şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn bəzi feillərin

¹В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1970, с.26.

başqa türk dillərində, eləcə də onunla bir qrupa daxil olan türk dillərində icbar növünün məhz *-dir* şəkilçinin əlavəsi ilə əmələ gəldiyini müşahidə etmək olar. Məsələn: 1) Ajap onu ümez içində *qaldırıp* qıtdı (B.Kerbabayev); 2) Ben bu gece parmaklarımı senin saçlarına *daldırmışım* gibi, duyuyorum dünyayı avuclarımda (N.Hikmet); 3) Uzun boylu adamın arkasından yetişip eteginden çekerek durdurur (N.Hikmet).

-t(-itʰ). Türk dillərində məhsuldar sayıla biləcək formal əlamətlərdən biridir. Türköloqların dönə-dönə qeyd etdikləri kimi bu şəkilçi “ancaq saitlə və *r* ilə bitən çoxhecalı feillərə artırılır¹. Mahmud Kaşğari dövründə işlənən icbar növ şəkilçilərindən danışarkən B.O.Oruzbayeva yazır: “O zamanlar *-t* şəkilçisi də geniş işlənmişdir”². Qırğız dilinin lüğəti üzrə apardığımız müşahidələr göstərir ki, bu dildə *-dir* şəkilçisinə nisbətən *-t* formal əlaməti daha məhsuldardır³.

Oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçinin saitlə bitən çoxhecalı feil köklərinə artırılması bir qanunauyğunluqdur. Məsələn: 1) Oğlanı *donatdılar* (KDQ); 2) Əhli-təmkinəm, məni *bənzətmə*, ey gül, bülbülə, Dərdə yox səbri onun, hər ləhzə min fəryadı var (Füzuli); 3) Yüz bahar gəlsə də *isidə* bilməz, Sənsiz, ey sevgilim, bahar, yaz məni (B.Vahabzadə); 4) Özü ayaq altda qalsa da, dostlar, İnsanı insan tək *yaşadır* torpaq (Aslan Zeynalli); 5) Onı Aysoltanın xayışına qöre *yıqnatdım* (B.Kerbabayev); 6) Göğsümüz kuvvetli könlümüz temiz, Tükenmez yolları *tuketiriz* biz (N.Hikmet); *Bükütüp* elif kaddımı, Dal eyledin sabreyledim (Ruhsati).

Azərbaycan dilində *-t* şəkilçisinin *r* və *l* samiti ilə bitən çoxhecalı feillərə də artırıldığını görmək olar. Qeyd edək ki, bu feillər quruluşca əsasən düzəltmə olur. Məsələn: 1) Ancaq

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, s.120; Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970 və s...

² Б.О.Орузбаева. Словообразование в киргизском языке. Автореф. дис. . д-ра филол. наук. Фрунзе, 1964, с.169.

³ К.Н.Юдахин. Киргизско-русский словарь. Москва: «Советская энциклопедия» 1965, с.140.

Qafarın müntəzəm surətdə qəzet oxumaq adəti burada bir əngəl *çıxartdı* (Ə.Əbülhəsən); 2) Başına gələnər onu indi əməlli-başlı *düzəlmiş* olar (Ə.Əbülhəsən).

Bu xüsusiyyət türk, türkmən və qaqauz dillərində də mövcuddur. **-t** şəkilçisi yuxarıda haqqında danışdığımız **-dir**⁴ şəkilçisindən fərqli olaraq, yalnız çoxhecalı feillərə artırılır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilində saitlə bitən 2 feil, **ye=** və **de=** feilləri təkhecalı olduqlarından həmin feillərin icbar növü **-t** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələ bilmir. Həmin feillərin icbar növü **-t** şəkilçisi vasitəsi ilə deyil, bəzi türk dillərində **-diz**, bəzilərində isə **-dir** şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gəlir.

A.Abilkayevin dediyinə görə, "... yakut dilində isə, əksinə, **die=** feilinə **-t** icbar növ şəkilçisi artırılır (**diet=** dedirtmək)"¹. Bizcə, burada müstəsnaqlıq yaradan elə bir xüsusiyyət yoxdur. Belə ki, başqa türk dillərində təkhecalı feil kimi çıxış edən **de=** feili yakut dilində ikihecalıdır. Sonu saitlə bitən çoxhecalı sözlərin icbar növü isə **-t** şəkilçisi vasitəsilə düzəldiyindən, **die=** feilinə də icbar növünün yakut dilində həmin şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlməsi qanunauyğunluq hesab olunmalıdır.

Türk dillərində **-t** şəkilçisinin qapalı saitli variantı da mövcuddur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində **-it**⁴ şəkilçisinə *qorxut=*, *ürküt=*, *tərküt=* *axıt=* kimi feillərdə rast gəlirik.

Məsələn: 1) *Axıtdım* alnımın inci tərini, Yanmadım ömrümün iki ilinə(S.Vurğun); 2) Eşqinə əbədi inananları, Hətta ölümlə də *qorxutmaq* olmaz (Əsgər İlham). Bu zərərli vərdişi çoxdan tərkitmişdi; Bu gözəl ceyranı niyə hürkütdün?

Klassiklərimizin dilində də bu cür faktlar kifayət qədərdir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türkmən dilində, dilçilərin qeydinə görə, **"-it** yalnız *akmak* feilinə artırılır. Məsələn: Merdana bol, maralım, Yaş *akıtma*, aqlama..."².

¹ А.Абилькаев. Семантико-грамматическая природа глагола «де-» в современном казахском языке. Алма-Ата, 1962, с.190.

² Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, с.248.

-ur⁴. Müxtəlif variantlarda işlənən bu şəkilçi qeyri-məhsuldar olsa da, türk dillərində geniş yayılmışdır. O əsasən **ç**, **t**, **ş** və bəzən də **ğ** samiti ilə bitən feillərə artırılaraq icbar növ əmələ gətirir.

Məsələn: 1) şərabı acıdır, müştəğə *ıçirmə* anı, Neçin ki, yar ol ağuyı *ıçirməz*, ey can, yarinə (Nəsimi); 2) Səndən ayru düşdügüm ağulər içirdi mana, Vislätin tiryakı qanı, vəqti-ehsan oldu, gəl! (Nəsimi); 3) Yarın ətəyin qaçırdım əldən, Düşdün bu cəzayə gör nədən sən? (Nəsimi); 4) Dərdimi artırma, lütf et, şərbətinlə, ey həkim, Çün mənı sayru qılan şol çeşmi-bimar andadır (Nəsimi); 5) Sənubər qədli dildarım, təbibim, Yetir didarinə ruhi-rəvanım (Nəsimi); 6) Məndən üzün yaşırma kim, səcdəğahım oldur, Seyr edirəm bu çərxi, xurşidü mahim oldur (Nəsimi). Bu cür faktlar türk, türkmən və qaqauz dilləri üçün xarakterikdir.

-ur⁴ şəkilçisinin açıq saitli forması da mövcuddur: *çix-ar=*, *qop-ar=* və s.

Bizcə, **-ur⁴** şəkilçisi vaxtı ilə türk dillərində icbar növ şəkilçisi kimi mövcud olmuş *-qır*, *-kir*, *-qar*, *-kər* formal əlamətlərinin bu və ya digər türk dilində möhkəmlənən formasıdır. Qeyd edək ki, həmin qədim şəkilçilər müasir türk dillərindən bəzilərində, o cümlədən uyğur dilində geniş yayılmışdır. Çox vaxt həmin şəkilçilərdə **r~z** əvəzlənməsini müşahidə etmək olar: *yat-kır* (tatar dilində). Uyğur dilində *akkuz=*, *minqəz=*, *etkəz=*, *təkkiz=*, *yətküz=* kimi feilləri dediyimizə nümunə göstərə bilərik. XI-XV əsr uyğur yazılı abidələrinin dilini tədqiq etmiş V.M.Nasilov göstərdiyimiz feillərin qədim uyğur dilində *kerqer=*, *suvqar=*, *tutkuz=* kimi işlənildiyini qeyd etmişdir¹.

¹ В.М.Насилов. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв., Москва: Наука, 1974, с.29.

İcbar növün bu şəkli əlaməti, xüsusilə onun *r~z* əvəzlənməsinə məruz qalmış forması müasir tuvin, qırğız, xakas, şor və altay dillərində yenə də işlənir¹.

-iz. Bu, *-ir*⁴ şəkilçisinin fonetik variantıdır. Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də müasir türk dillərinin əksəriyyətində icbar növü əmələ gətirmək üçün işlənən bu şəkilçi qeyri-məhsuldardır. Məsələn: 1) Ha istədim yuxarı *qalxızam*, saxlayam, sürüşüb əlimdən yerə düşdü(Ə.Əbüllhəsən); 2)... bir topar adem birden qirip, sen-de yok, men-de jenjel *turuzdılar* (B. Kerbabayev); 3) Skreperler, buldozerler qözetim meydanda tozan *turuzyardılar* (B. Kerbabayev).

Şübhəsiz, bu şəkilçi bayaq göstərdiyimiz *-qız(s)*⁴, *-kəz* şəkilçisi, beləliklə də, *-qır*⁴, *-kər* şəkilçisi ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, eyni bir feilin icbar növü eyni bir dilin müxtəlif mərhələlərində həm *-qur*, həm də *-quz* şəkilçisi vasitəsilə və ya eyni bir feilin həmin məna növü bir türk dilində qədim formasını saxlayaraq *-quz//-qus*, digərində isə *-uz* şəkilçisi ilə reallaşır.

Müasir Azərbaycan dilində yalnız *durğuz*= feili icbar növün qədim formal əlamətini (qapalı saitli variantını) qoruyub saxlaya bilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində həmin feil *durğur*= formasında işlənmişdir: Haman yayı yeləyindən çıxarardı, buğanın, sığınım boynuna atardı, çəkib *durğurardı*.

Müasir türkmən dilində isə həmin feilin icbar növü, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, *-uz* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. Bu faktlardan çıxış edərək demək olar ki, *-iz* şəkilçisi qədim *-qır* formal əlamətinin fonetik variantı olan *-qız* şəkilçisindən *q* səsinin düşümü nəticəsində əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *-iz* şəkilçisi *qalxız*=, *qorxuz*=, *hürk-üz* kimi bir neçə feildə müstəqil formada işlənir. Onun qoşulduğu əksər

¹ И.А.Батманов и др. Современная и древняя енисейка. Фрунзе: АН Кирг. ССР, 1962, с.138-139; Н.А.Баскаков. Диалект черневых татар (Туба Кижги), Москва: Наука, 1966, с.44 и Н.А.Баскаков. Диалект кумандинцев. Москва: Наука, 1972, с.61.

feillərdə isə öz funksiyasını tam yerinə yetirə bilmədiyindən ondan sonra yenidən **-dir** icbar növ şəkilçisinin artırılması zərurəti meydana gəlir. Məsələn, *əmizdir=*, *çimizdir=*, *yatızdır=*, *damızdır=* və s.

Bu cür faktları dialekt və şivələrimizin hesabına, şübhəsiz, çox artırmaq olar. Lakin ədəbi dilimizdə bu cür feillərin çox nadir halda işlənməsi **-ız** şəkilçisinin öz mövqeyini digər şəkilçilərə verərək, dili tərک etdiyini göstərir.

Dilimizdə icbar növün qədim formal əlamətinin açıq saitli variantı yalnız bir sözdə – *görkəz=* feilində qalmışdır. Türkmən dilində də bu feil yeganə faktır: 1) Babalı ona deqişmek bilen öz yumruqını *qörkezdi* (B.Kerbabayev); 2) Konsert *qörkezdi* qerek? (B.Kerbabayev).

-dar//-dər. Qeyri-məhsuldar olub, yalnız **n** samiti ilə bitən bir neçə təkhecalı feilin icbar növünü əmələ gətirən bu şəkilçi məhsuldar **-dir** şəkilçisinin açıq saitli variantıdır. Həmin şəkilçinin artırıldığı feillər sayca məhduddur. Müasir Azərbaycan dilində həmin feillər bunlardır: *döndər=*, *endər=*, *göndər=*, *qondar=*: 1) Badilən *göndər* saçın buyin mana hər sübhəmə, Taki yandım, keçdi həddən intizarım, qandasan? (Nəsimi); 2) Mürəkkəbə *döndərərək* ürəyimin al qanını, ömrüm boyu yazacağam sənin hünər dastanını (S. Vurğun).

Bəzən *qaytar=* feilini də buraya daxil edirlər. Lakin bizə elə gəlir ki, *qaytar=*, eləcə də *axtar=* feilləri **-tar** şəkilçisi vasitəsilə deyil, *qayıt=* və *axıt=* feillərinə **-ar** formal əlamətinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir.

-ar, -ər. Yuxarıda haqqında danışdığımız **-ır** şəkilçisinin fonetik variantı olub, **-qar**, **-kər** icbar növ şəkilçisindən **q** və **k** samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Olduqca qeyri-məhsuldar olub, yalnız bir neçə feilə artırılır. Məsələn: 1) Çərxə *çixardı* ahımı, canımı yandırır qəmin, Gör necə nar imiş qəmin kim, bu dyxan içindədir (Nəsimi); 2) Könlümün şəhrində eşqin bir imarət yaptı kim, Ta əbəd *qoparmaz* andan nəh fələk bir daşını (Nəsimi).

-sət. Bu şəkilçinin türk dillərində yalnız bir feilə – *gör*= feilinə artırıldığını müşahidə etmək olar. Dilimizdə *göstər*= şəklində də işlədilən formanı *görsət*= feilinə metateza hadisəsinə uğramış variantı hesab edən dilçilərə haqlı etiraz edərək S.Cəfərov yazır: “Bu fikir doğru deyildir....eyni feilin *görsət(mək)* forması ilə *göstər(mək)* forması müxtəlif inkişaf yolunun məhsuludur”¹. *Görsət*= feilindəki **-sət** bütövlükdə icbar növ şəkilçisi olmayıb, **-sə-** və **-t-** elementlərindən ibarətdir. “Görünür, **-süt** şəkilçisi feil əmələ gətirən **-sə-** ilə **-t** icbar növ şəkilçisinin birləşməsindən ibarətdir”².

Doğrudan da, *görsə*= feili qədim türk dillərində işlənmiş³ və həmin feilin icbar növü **-t** şəkilçisi ilə əmələ gəlmişdir. Lakin sonralar **-sə** öz vəzifəsini yerinə yetirə bilmədiyindən müstəqilliyini itirmiş, **-t** şəkilçisi ilə birləşərək, vahid bir şəkilçi kimi (**-sət**) formalaşmışdır.

Feilin icbar növ şəkilçisinin artırıldığı feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər: 1) *Danışdır* torpağı, hər sirtini aç, Oxuyub doymasın nəsilər onu (S.Vurğun); 2) *Qazdır* məzarımı çeşmə başında, Sal sinəm üstündən yol, incimərəm (Aşıq Ələsgər); 3) Əgər biz Həcəri burdan *uzaqlaşdırsaq*, Nəbi bizə heç cür inanmayacaqdır (S.Rəhimov); 4) Sən səhnədə saç *ağartdın*, doğrudan da, sənətkarsan (S.Vurğun).

İcbar növün ən maraqlı cəhəti onun feilin idarə növlərinə münasibəti məsələsidir. Biz bu məsələ üzərində xüsusi dayanmaq istərdik.

İcbar növ şəkilçilərinin artırıldığı feillər idarə növünə görə təsirli və təsirsiz ola bilər. Məsələn:

I. Təsirli feillərdən. 1) Yazıq Ələsgəri qoca çağında, Zülm ilə *çəkdirir* dara qaşların(Aşıq Ələsgər); 2) Əli idarə heyətinin qərarı ilə yaxın şəhərdə qəssab dükanı *açdırdı*. (Ə. Əbülhəsən).

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı,1960, s.122.

² E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri. s.520.

³ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.318.

II. Təsirsiz feillərdən. 1) Bircə insan bilə-bilə, düşünə-düşünə öldürür, incidir. (R.Rza); 2) Sevginin billurdan kaşanəsini, Yad baxış sındırar çaqıl daş kimi. (N.Xəzri); 3) Qəfil görüş Məcnunu yandırdı, yaxdı, Leyliyə həsrətlə baxdı, baxdı (Aslan Zeynallı).

Bəzi türkoloqlar, xüsusən Azərbaycan dilçilərindən bir qismi icbar növün təsirsiz feillərdən əmələ gəlməsini qeyri-mümkün sayırlar. M.Hüseynzadə yazır: “Təsirsiz feillərdən heç bir icbar növ əmələ gətirmək mümkün deyildir. Məsələn: *gəl=*, *get=*, *qaç=* kimi feillərdən heç bir icbar növ düzəltmək mümkün olmur”¹.

Əgər məsələyə tarixi mövqedən yanaşsaq, o zaman qeyd olunan hər üç feilin qədim türk dillərində icbar növünün işləndiyini görürük: *gəl – gəl+tür*, *kel – kel+ür*; *ket - ket+ər*, *ket – ket+ür*; *qaç – qaç+ıt*// *qaç+tur*//*qaç+ur*².

Düzdür, *gəl=* və *get=* feillərinin qədim türk dillərində işlənmiş bu formaları müasir Azərbaycan dilində mövcud deyildir. Lakin başqa türk dillərində *gəltir=* və *kider=* icbar feilləri indi də işlənir. Bizcə, müasir Azərbaycan dilindəki *gətir=* və *götür=* feilləri müvafiq olaraq *gəltir=* və *geter=* icbar feillərinin fonetik dəyişməyə, eləcə də sonralar semantik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Qaç= feilinə gəlincə, bu feilin icbar növü bütün müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də işlənir.

Get= və *qaç=* feillərinin icbar növünə klassiklərimizin, o cümlədən İ.Nəsiminin dilində rast gəlmək olur. Məsələn: 1)Şəkərin dadını gedirdi ləbin, Allah-allah, nə dadlı şəkərsən (Nəsimi); 2)Vəfasız dünyanın mehrin gedir könlündən, aldanma, Ki, dünya əhlinə hərgiz müti olmaz dedim uş bil. (Nəsimi); Yarın qaçırdın əldən, Düşdün bu cəzayə gör nədən sən. (Nəsimi)

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1973, s.187.

² Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.246-247, 303-304, 401.

Lakin müasir dil baxımından da bu məsələdə həmin dilçilərlə razılaşmırıq. Axı əgər bir neçə təsirsiz feilin icbar növü yoxdursa (*əlbəttə, müasir dildə - M.M.*), bu heç də bütün təsirsiz feillər haqqında hökm verməyə haqq qazandırmır. Məgər *baxdır=, güldür=* kimi feillər *bax=* və *gül=* təsirsiz feillərinin icbar növü deyilmi?!

Lakin məsələ burasındadır ki, haqqında danışdığımız dilçilər bu feilləri icbar növə aid etmirlər. Bir qədər də dəqiq desək, onlar təsirsiz feillərə artırılan *-dır⁴, -ir⁴, -t* və s. şəkilçiləri icbar növün şəkli əlamətləri kimi deyil, təsirli feil əmələ gətirən şəkilçi kimi qəbul edirlər.

Belə çıxır ki, eyni bir şəkilçi təsirli feillərə əlavə olunarkən bir funksiya, təsirsiz feillərə artırılarkən isə başqa bir funksiya daşıyır. Zənnimizcə, bu həmin şəkilçilərin bu və ya digər türk dilində kəsb etdiyi xüsusiyyətlərin, onların inkişaf tarixinin nəzərə alınmaması və bununla da, onların dildəki mövqeyinin məlum vəzifəsinin şübhə altına salınması deməkdir. Bu isə həmin şəkilçilərin dildəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməməsi, dolaşılıq yaradılması ilə nəticələnmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, bir çox qrammatika kitablarında, o cümlədən dərsliklərdə eyni bir şəkilçi həm təsirli feil yaradan formal əlamət, həm də icbar növün morfoloji göstəricisi kimi təqdim olunur. Bu nöqsan Azərbaycan dilçiliyində özünü daha qabarıq göstərir. Halbuki başqa türk dillərinin tədqiqatçılarınım əksəriyyəti icbar növün həm təsirli, həm də təsirsiz feildən əmələ gəldiyini, qeyd etdiyimiz şəkilçilərin isə yalnız icbar növə məxsus olduğunu yekdilliklə qəbul edirlər.

Biz də bu fikrə tərəfdar çıxırıq. Belə ki, digər mənə növləri kimi icbar növ də həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən əmələ gəlir.

Yuxarıda göstərmişdik ki, feilin mənə növləri idarə növlərindən əvvəlki tarixi mərhələnin məhsuludur. Hər hansı feilin bu və ya başqa mənə növünün əmələ gəlməsi həmin feilin təsirliliyi və ya təsirsizliyi ilə bağlı olmamışdır. O biri mənə növləri kimi icbar növ də istənilən feildən əmələ gətirilə bilmişdir. Sonralar feillərin təsirlilik-təsirsizliyə görə diferən-

siallaşması və formalaşması da həmin məna növü üçün məhdudiyət yaratmamışdır.

Belə ki, icbar növ şəkilçiləri təsirli feillərlə yanaşı, təsirsiz feillərə də artırılaraq icbar növ feil əmələ gətirmişdir. 1969-cu ildə çap olunmuş “Qədim türk dilləri lüğəti”ndə buna kifayət qədər nümunə tapmaq mümkündür. İcbar növün təsirsiz feillərdən əmələ gəlməsi prosesi müasir dövrdə də davam edir.

Bəs bəzi dilçilərin bu faktı inkar etməsini nə ilə izah etmək olar?

Zənnimizcə, həmin dilçilər burada hərəkətin münasibətini əsas götürüb, məsələyə də bu baxımdan yanaşırlar. Halbuki feilin məna növü subyektin hərəkətə, onun icrasına münasibəti ilə müəyyənləşən kateqoriyadır. Buna görə də icbar növ üçün hərəkətin subyektə yox, subyekt – hərəkət münasibəti əsas götürülməlidir. Subyekt – hərəkət münasibəti baxımından *bizcə*, *yazdır=*, *güldür=*, *bildir=* və *ya öldür=* feilləri arasında fərq yoxdur. Fikrimizi sadə cümlələr üzərində izah etmək istərdik: 1) *Leyla yazdırdı*; 2) *Leyla güldürdü*.

Burada *yazdır=* və *güldür=* feillərinin hər ikisi birinci subyektin – yəni Leylanın icra etdiyi işi bildirir. Lakin *yaz=* və *gül=* feillərinin ifadə etdikləri hərəkətləri isə birinci subyekt deyil, onun bu işə sövq etdiyi subyekt icra edir. Hər iki cümlənin ifadə etdiyi prosesdə birinci subyekt, yəni Leyla başqa bir subyekti təhrik və ya məcbur edir ki, *yaz=* və *gül=* feillərinin bildirdiyi hərəkət və ya halı o icra etsin. Deməli, icbar növün təsirli (*yaz=*) və ya təsirsiz (*gül=*) feildən əmələ gəlməsi həmin feillərdəki icbarlıq, məcburiyyət, sövq, təhrik məzmununda heç bir dəyişiklik yaratmır.

İcbar növ şəkilçilərinin təsirsiz feillərə artırılarkən həmin feillərin təsirli olması heç də onların icbar növdə olmadığını söyləməyə, eləcə də icbar növ şəkilçilərinin özünəməxsus funksiyasını inkar edib, onları başqa bir kateqoriyanın – feilin idarə növlərinin formal əlamətləri kimi qiymətləndirməyə əsas vermir. Əgər biz təsirsiz feilə artırılan icbar növ şəkilçilərini təsirli feil əmələ gətirən şəkli əlamət kimi qəbul etsək, onda təsirli feillərə artırılmaqla təsirsizlik yaradan məchul, qayıdış və qarşılıq-müştərək növ şəkilçilərini də təsirsiz feil əmələ

gətirən formal əlamət kimi qəbul etməliyik. Bu isə dildə yalnız cəfəngiyat yaratmaq demək olardı.

Deməli, başqa məna növlərinin morfoloji əlamətləri kimi, icbar növ şəkilçisi də təsirli və ya təsirsiz feillərə artırılmasından asılı olmayaraq, ilk növbədə icbar növ yaratmağa xidmət edir. Feilin idarə növləri isə, dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi heç bir morfoloji göstəricisi olmayan sintaktik səciyyəli qrammatik kateqoriyadır.

Zəngin şəkilçiləri olan icbar növ feilin digər məna növlərindən fərqli olaraq, monosemantik xarakter daşıyır. Belə ki, icbar növdə olan feil işin icrası üçün bir subyektin başqa bir subyektə sövq etdiyini bildirir.

“Türkmən dilinin qrammatikası”nda bu haqda belə yazılmışdır: “Hərəkətin icrasında qrammatik subyektin iştirakı müxtəlif xarakter daşıyır; o əmr edir, məcbur, sövq, təhrik edir, ya da laqeydliyi və gücsüzlüyünə görə başqa bir kimsəyə hərəkətin icrası üçün imkan yaradır, bəzi hallarda hərəkətin daşıyıcısı kimi çıxış edir”¹.

Xəbəri icbar növdə olan feillərlə ifadə olunmuş cümlə konstruksiyaları birtiplidir. Bu cümlələrdə baş üzvlərlə – mübtədə və xəbərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər, yəni tamamlıq (həm vasitəli, həm də vasitəsiz), təyin və zərflilər də iştirak edə bilər.

Məsələn: 1) Bir daş ürəkliyə könül vermişən, Yandırıb qəlbimi külə döndərib (R.Rza); 2) O məni dindirdi şirin dil ilə, Sonra şəfəq olub o uçuğu getdi (N.Xəzri).

Nəhayət, icbar növ haqqında danışarkən onun feilin digər kateqoriyalarının şəkilçilərinə münasibətini qeyd etmək lazımdır.

I. -ici şəkilçisi vasitəsilə sifət əmələ gəlir. Məsələn: *Yandırıcı* firqətin yaxdı məni narinə, Könlüm ulaşmaq dilər yarı-vəfadarinə (Nəsimi).

II. Feili sifət və feili bağlama şəkilçiləri icbar növ şəkilçisindən sonra gəlir: 1) Gəl mana bir söyləgil kimdir sənin nitqində kim, Söyləyən, *söylətdirən*, *eşitdirən* hər yandan? (Nəsimi); 2) Saldı xəttin zövqünü dil canə qanlar *uddurub*, Tifl

1 Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, с.94.

tək kim, oxudarlər zəcr ilə quran ona. (Nəsimi); 3) Qürub edən bir axşamı o *andırıdığca*, Duyan varmı sənətkarın faciəsini (S.Vurğun).

III. Feil şəkillərinin, eləcə də zaman şəkilçiləri icbar növün formal əlamətindən sonra artırılır: 1) Nazim də *ucaltsın* haqqın səsini, Dəmir pəncərəli zindan içindən (S.Vurğun); 2) Canımı *yandırdı* şövqün, ey nigarım, qandasın? Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, qandasın? (Nəsimi); 3) Yaxmışam, *yandırmışam*, kül qılmışam zərratımı, Lacərəm külli kül olub, məhrəmican gəlmişəm (Nəsimi); *İncidir* naləm səni, vəh nola gör bir tiq ilə, Çeşmi cəlladın edə ehsan mənə, minnət sana (Füzuli); 5) Tropik isti də *yandırmaz* məni, Sənin soyuqluğun məni *yandırar* (N.Xəzri); 6)... vaxt ikən bunu əmisi qızına *sezdirməli* idi (Ə.Əbülhəsən); 7) Axı o əhd eyləyib ki, bütün nəvələrinə gərək ali məktəb *qurtartdıra* (Ə.Əbülhəsən); 8) Məni *susdursa* zaman, Səni özüm sanaram (N.Xəzri).

İcbar növün ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri eyni feilə onun şəkilçilərinin dalbadal əlavə oluna bilməsidir. Artırılan hər bir şəkilçi işin icrasına təhrik olunan subyektin daşıyıcısı olur. Beləliklə, feilə artırılmış silsilə şəkilçilər əslində işin icrasında iştirak edən və bir-birinə təhkim olunan subyektlər silsiləsinin ifadəçisi rolunu oynayır. Şübhəsiz, eyni feilə bir neçə icbar növ şəkilçisinin ardıcıl əlavə oluna bilməsində həmin şəkilçilərin fonetik tərkibcə müxtəlifliyinin də bu və ya başqa cür əhəmiyyəti vardır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir feildə eyni mənə növ şəkilçisinin qoşa işlənməsi xüsusiyyətini özbək dilinin tədqiqatçısı E.Fazılov qarşılıq-müştərək növdə də müşahidə etmişdir. O yazır: “Axır zamanlar qarşılıq-müştərək növün eyni şəkilçisinin eyni bir feildə dalbadal gəlməsi müşahidə olunur: *salomlaşışmok*. Bu, birinci şəkilçidə qarşılıq-müştərəklik mənasının zəifləməsi və sözdüzəldici *-la* şəkilçisi ilə birləşməsi nəticəsində onun itməsi, həmçinin qarşılıq-müştərək mənasının ayrıca nəzərə çarpdırılması cəhdi ilə bağlıdır”¹.

¹ Э.Фазылов. К истории взаимно-совместного залога в узбекском языке. «Исследования по грамматике и лексикетюркских языков», Ташкент, 1965, с.93.

III FƏSİL

FEİLİN MƏNA NÖVLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞI PROSESİNƏ MÜNASİBƏTİ VƏ ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

§1. *Söz yaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər*

Söz yaradıcılığı – çoxəsrlik dilçilik elminin tərkib hissəsi olub, tarixi səciyyə daşıyır. Müəyyən zaman kəsiyində baş verən (və ya gedən) bu proses sinxron mahiyyət kəsb edir.

Dilçilikdə söz yaradıcılığının qrammatika, daha dəqiq desək, morfologiyanın, eləcə də leksikologiyanın tərkibində öyrənilməsi bir çox dilçilərə məxsusdur. Təsadüfi deyildir ki, onlar söz yaradıcılığını «leksik-morfoloji kateqoriya» kimi təqdim edirlər. Bu gün də davam edən belə mövqə əslində məntiqsiz və yanlış hesab olunmalıdır.

Bizcə, söz yaradıcılığı prosesi dilin bütün qatlarında, bütün səviyyələrində gedən fasiləsiz prosesdir.

Belə ki, məgər dildə səs, vurğu, intonasiya dəyişikliyi nəticəsində meydana gələn sözlər, fonetik qatda cərəyan edən söz yaradıcılığı prosesinin nəticəsi deyilmi?!!

Düzəltmə, mürəkkəb və qoşa sözlərin yaranması isə, sözsüz ki, bu prosesin morfoloji qatda baş verməsi ilə əlaqədardır.

Sintaktik layda da sözyaradıcılığı prosesini izləmək mümkündür və maraqlıdır. Belə ki, sintaktik əlaqələrin mühüm rol oynadığı söz birləşmələrinin vahid məfhum ifadə etməklə mürəkkəb sözə çevrilməsi də söz yaradıcılığı prosesinin təzahürüdür.

Frazeoloji vahidlər isə dilin frazeoloji qatında gedən söz yaradıcılığı prosesinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Dilin leksik qatında bu prosesin baş verməsi ilə dilə yeni sözlərin daxil olması, yad dillərdən yeni termin və sözlərin dilə yol açması, ümumi sözlərin xüsusiləşməsi, təkmənalılıqdan çoxmənalılığa və ya əksinə, eləcə də sinonimliyə və omonimliyə keçidlərin meydana gəldiyi müşahidə olunur.

Söz yaradıcılığının ümumi dilçilikdə bu və ya digər dil yarusuna (dil qatına) aid edilməsi hər şeydən əvvəl, bu prosesin iki qütblə bağlı olmasından irəli gəlir. Belə ki, söz yaradıcılığında həm məzmun, həm də forma dəyişikliyi baş verir. Elə buna görə də dilçilər adətən bu prosesi morfolojiyaya (forma baxımından) və leksikologiyaya (məzmun baxımından) aid edirlər. Halbuki arasıkəsilməz bir proses kimi sözyaradıcılığı dilin bütün qatlarında mövcuddur. E.S.Kubryakova haqlı olaraq yazır: «...sözyaradıcılığı nə qədər ki, leksikologiya və ya morfolojiya kimi digər sahələrin tərkibində təqdim olunacaq, onun xüsusi bir bölmə kimi özünəməxsusluğu da sona kimi dərk olunmayacaq»¹.

Burada razılaşmadığımız əsas məqam söz yaradıcılığının dilçiliyin bir bölməsi kimi təqdim edilməsidir. Halbuki **söz yaradıcılığı yalnız prosesdir. Buna görə də onu dilçiliyin şöbəsi adlandırmaq düzgün deyildir.**

Yekun kimi demək istərdik ki, söz yaradıcılığı tarix boyu dilin bütün qatlarını tam əhatə edən və semantik dəyişmələrlə müşayiət olunan prosesdir və bu proses dilin mövcudluğunu, daha dəqiq desək, varlığını təmin edir və onun durmadan zənginləşməsinə xidmət göstərir.

Söz yaradıcılığı ümumi dilçilikdə olduğu kimi, türkologiyada da dəfələrlə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Görkəmli Azərbaycan dilçisi professor S.Cəfərov haqlı olaraq yazır: «Hər hansı bir türk dilinə aid söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsi onun inkişaf tarixinin düzgün istiqamətini aydın etmək, başqa türk dilləri ilə olan tarixi bağlılığını müəyyənləşdirmək, türk dillərinin

¹ E.C.Кубрякова. Что такое словообразование? Москва: «Наука», 1965, с.11.

müqayisəli lüğətini, bu və ya digər türk dilinin izahlı və etimoloji lüğətlərini yaratmaq üçün əsas ola bilər»¹.

Məlum olduğu kimi, dilçilikdə sözyaradıcılığı prosesinin üç yolundan daha çox bəhs olunmuş və onların əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Belə ki, dilçilərin fikrincə, bu proses aşağıda qeyd olunan 3 istiqamətdə getmişdir.

- Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi
- Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi
- Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi.

Biz isə dilin tarixi boyunca onun bütün qatlarına dərindən nüfuz edən bu prosesi yalnız yeni sözlərin əmələ gəlməsini təmin edən bir proses kimi öyrənməklə məhdudlaşmaq istəməzdik.

Dildə istər sözyaratma, istərsə də sözdəyişdirmə (və ya forma düzəltmə) bu prosesin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Elə buna görə də sözyaradıcılığı prosesinin əhatə dairəsinə aşağıdakıları daxil etməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik:

1) Sözyaratma (fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik, semantik yollarla)

2) Sözdəyişdirmə və ya formadüzəltmə.

Türk dillərinin söz yaradıcılığının müqayisəli tədqiqi onların yalnız qrammatik və ya leksik baxımdan oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün deyil, həm də həmin dillərin tarixi inkişaf yolunun işıqlandırılması, onların əcdad dilin qrammatik quruluşunun, leksik qatının bərpa edilməsi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür tədqiqatlar dialekt faktları ilə zənginləşdikdə isə daha dəyərli və sanballı, daha əhəmiyyətli olur. Bu araşdırmalar, aparılan tarixi-etimoloji təhlillər Azərbaycan dili, o cümlədən türk dillərinin qədim leksik layının açılmasına imkan yaradır. Son nəticədə isə türk dillərinin tarixi leksikologiyası sahəsində yeni-yeni tədqiqatlar üçün zəmin yaradır.

Hər hansı türk dilinin dialekt və şivələrində qorunub saxlanan qədim türk sözlərinin və ya elementlərin əksəriyyəti müəyyən

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, s.3.

semantik dəyişmələrə məruz qalaraq digər türk dillərində də qalmış və qalmaqdadır. Bu baxımdan hər hansı bir dilin dialekt materialının dildə söz yaradıcılığı prosesinin izlənilməsi, onun tarixi inkişaf yoluna işıq salınması üçün əhəmiyyəti danılmazdır.

Türk dillərinin lüğət tərkibinin tədqiqi zamanı aydın olur ki, dil prosesləri - arxaikləşmə, yeniləşmə, terminləşmə və s. kimi hallar heç də bütün türk dillərində eyni zaman kəsiyində və ya eyni şəkildə və eyni səviyyədə olmamışdır. Bir türk dilində arxaik sayılan söz və ya ifadə digər türk dilində ümumişləkliyini itirmədən işlənir. Belə sözlərin bəziləri bu və ya digər türk ədəbi dilində, bəziləri isə həmin türk dillərinin dialekt və ya şivələrində məskən salır.

Maraq doğuran cəhətdir ki, söz yaradıcılığı fonetik dəyişmələr, qrammatik (adverbiallaşma, substantivləşmə, adyektivləşmə, verballaşma və s. kimi) və leksik (sinonimləşmə, omonimləşmə və s.) hadisələrlə, eləcə də dialektizm, arxaizm və neologizmlər, o cümlədən ictimai-siyasi həyatdakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi meydana çıxan alınmalarla müşayiət olunur.

Türk dillərinin yazılı abidələri, bu dillər arasındakı oxşarlıq, eləcə də dialekt çoxluğu bir daha göstərir ki, zaman ötdükcə dillər dəyişikliyə məruz qalır. Bu isə dilin bütün səviyyələrində və bütün tarixi boyu onu fasiləsiz olaraq müşayiət edən söz yaradıcılığı prosesinin məntiqi nəticəsidir.

Söz bütövün – yəni dilin lüğət tərkibinin bir hissəsi olduğundan sözün inkişafı həm də daha ümuminin, tamın inkişafı deməkdir. R.Budaqovun göstərdiyi kimi, “hər hansı bir sözün semantika tarixində sözyaradıcılığı baxımından onunla bağlı olan digər sözlərin semantik tarixi təkrarlanır. Buna görə də ayrı-ayrı sözlərin tədqiqi digər sözlərə də işıq salır və semantik dəyişmələrin tiplərini müəyyənləşdirməyə kömək edir”¹.

Məlum olduğu kimi, dilin fonetik qatında mövcud olan səslərin dəyişməsi ilə sözlər forma və məzmun, yəni həm leksik,

¹ Р.А.Будагов. Что такое развитие и совершенствование языка. Москва: Наука, 1977, с.89.

həm də semantik dəyişikliyə uğrayır. Bu, özünü türk dillərinin həm bugünkü durumunda, həm də keçmişində aydın göstərir.

Fonetik qatda gedən sözyaratma prosesi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn: Birhecalı sözlərdə sözün ya əvvəlində, ya da sonunda bir samitin dəyişməsi ilə əmələ gələn yeni sözlər.

Ton – don – son – fon – qon – yon; at – ad – aç – ac – as – aş – az – al – an – ar – ay; baş – bas – bar – bat – bal – bax; tər – dər – nər – sər – zər – şər – hər – gər – çər; yol – kol – qol – sol – bol – dol – rol; bel – tel – sel; nal – çal – qal – bal – dal – xal – val – hal – sal – şal; poz – boz – qoz – yoz – toz; biz – diz – siz – miz; buz – duz və s.

L.Blumfild dil dəyişmələrinin tiplərindən biri kimi fonetik dəyişməni göstərərək yazır: “Fonetik dəyişmələr yalnız fonemlərə aid olur və dil vahidlərinin yalnız fonetik görkəmində dəyişiklik etməklə onları başqalaşdırır”¹. Dil vahidlərinin fonetik dəyişmələr nəticəsində yeniləşməsi müxtəlif yollarla gedir. Buraya sözlərdə sait və samitlərin müxtəlif mövqələrdə əvəzlənməsi, sözlərdə səsdüşümü və səsartımını, assimlyasiya və dissimlyasiya hadisələrinin baş verməsi və s.-ni aid etmək olar.

Buna türk dillərinin həm tarixi keçmişində, həm də çağdaş vəziyyətində tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

a) sözdə ilk səsin düşümü və ya səs artımı yolu ilə: *ürk – hürk; ulduz – yıldız; il – yıl – cıl; ud(maq) – yud(maq); vur – ur* və s.

b) söz ortasında səslərin dəyişməsi ilə yolu ilə: *ayaq – adak – azak* və s.

ç) söz ortasında səs artımı ilə: *it – işt* və s.

c) söz sonunda səsin dəyişməsi yolu ilə: *at – ad* və s.

Sözün leksik mənasının dəyişmələrə uğraması dildə semantik dəyişmələr kimi qəbul edilir və bu da əslində söz yaradıcılığı prosesinin bir istiqamətidir. Bunun nəticəsində yeni leksik vahidlər meydana gəlir. Məsələn, müasir türk dillərində bu gün işlənən elə sözlər vardır ki, qədim türk dilində bildirdiyi mənada deyil,

¹ Л.Блумфилд. Язык. Москва: Прогресс, 1968, с.427.

yeni mənada çıxış edir. Maraqlı budur ki, həmin sözün qədim mənasına bəzən bu və ya digər müasir türk dilində də rast gəlinir. L.Blumfild haqlı olaraq göstərir ki, “bu və ya digər dil vahidinin vaxtı ilə başqa bir mənada çıxış etməsini daha qədim yazılı abidələrdə işlənən söz birləşmələri və mətnlərdən aydın görmək olar”¹.

Sözün semantik dəyişmələrinin dilçilikdə aşağıdakı təsnifatı aparılmışdır:

- mənə daralması yolu ilə semantik dəyişmələr.
- mənə genişlənməsi yolu ilə semantik dəyişmələr.
- metafora yolu ilə semantik dəyişmələr.
- metonimiya yolu ilə semantik dəyişmələr.
- sinekdoxa yolu ilə semantik dəyişmələr.
- hiperbola(daha güclü mənadan zəif mənaya keçid) yolu ilə semantik dəyişmələr.
- litota (daha zəif mənada güclü mənaya keçid) yolu ilə semantik dəyişmələr.
- mənanın mənfiləşməsi yolu ilə.

Bu təsnifat əsasında türk dilləri üzrə əldə edilən materiallar sözün mənə dəyişikliklərini, onların tarixi inkişaf yolunu izləməyə geniş imkan yaradır. Onu da qeyd edək ki, bu təsnifat zəngin dil nümunələri əsasında istər ümumi dilçilikdə, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif dilçilər tərəfindən ətraflı şərh edildiyindən biz bunu yalnız xatırlatmaqla kifayətlənirik.

Dilin inkişafı yalnız cəmiyyətin daxilində maddi həyatın dəyişməsi əsasında baş vermir. Xalqlar arasındakı iqtisadi, siyasi və ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı da dildə müəyyən izlər salır. Bu isə özünü dilin zənginləşməsinə xidmət edən alınmalarda daha qabarıq təzahür etdirir.

Dilin lüğət tərkibinin inkişafı tarixində baş verən dəyişikliklər ictimai-siyasi, elmi, mədəni və mənəvi proseslərin nəticəsində meydana çıxır. Türk dillərinin leksikasının da son

¹ Yenə orada, s. 465.

10 ildə müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə səciyyəolənən xüsusiyyətləri böyük maraq doğurur.

Müstəqillik dövrünün ilk illəri türk dillərinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu mərhələdə ictimai-iqtisadi həyatla, elmi, siyasi və mədəni durumla bağlı proseslərin bu və digər türk dilinə təsiri danılmazdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı dildə həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi-ışgüzar üslubda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər isə, sözsüz ki, özünü ilk növbədə dilin leksik qatında göstərir. Bu isə olduqca təbiidir.

Türk dillərində baş verən dəyişikliklər aşağıda göstəriləyi kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Türk dillərinin fonetik, morfoloji, leksik normalarına müvafiq yeni sözlər yaranır.

2. Dilin passiv fondunda qalmış söz və ya terminlər (xüsusilə arxaik və dialekt sözləri) yeni mənada dilə daxil olur.

3. Beynəlxalq aləmə inteqrasiya ilə əlaqədar iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və siyasətlə bağlı əcnəbi söz və terminlərin müstəqil türk dillərinə güclü axını baş verir.

Son nəticədə bu dəyişikliklər bütövlükdə dilin zənginləşməsinə, onun təkmilləşməsinə xidmət göstərir.

Leksik yolla sözyaratma prosesi dilin inkişafı, formalaşması və təkmilləşməsinə xüsusi təkan verir, onun cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsinə əlverişli şərait yaradır.

Bu prosesi izləyərkən dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edən terminoloji leksika, dialekt leksikası, neologizmlər, çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlər, eləcə də müəyyən zəruriyyətin nəticəsi kimi meydana gələn alınmalar öz rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkir.

Terminlər. Müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi hadisələrin burulğanında ən güclü təsirlərə məruz qalmalarına baxmayaraq, türk dilləri bu mübarizədə nəinki özünü qoruya bilməmiş, hətta bu tarixi mərhələlərdə daha da möhkəmlənmiş və onların lüğət

tərkibi yeni leksik vahidlərlə – söz, termin və ifadələrlə zənginləşmişdir. Bu sırada terminlər xüsusi yer tutur.

Türk dillərinin terminoloji sistemi də bu baxımdan maraqlı və əhəmiyyətlidir.

Əlbəttə, türk dillərində terminlərin yaranması, bu dillərin terminoloji sisteminin formalaşması, əsasən dildaxili mənbələrə söykənir. Yəni həmin dillərin terminlərinin böyük əksəriyyəti ümumtürk mənşəlidir. E.Berdimuratov yazır: “Qaraqalpaq dilinin lüğət tərkibi qaraqalpaq xalqının çoxəsrlik tarixi boyu təşəkkül tapmışdır. Bu dövr ərzində qaraqalpaq dili çoxlu leksik elementlərlə zənginləşmişdir ki, bunların da içərisində terminlər mühüm yer tutur”¹. Əlbəttə, bunu bütün türk dillərinə şamil etmək olar

Göründüyü kimi, türk dillərinin terminologiyası ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatı bütövlükdə əhatə edən və rəngarəngliyi ilə seçilən bir dünyadır. “Leksikanın inkişafı onun ayrı-ayrı problemlərinin, hər şeydən əvvəl isə, terminologiyanın nəzəri ümumiləşdirilmələrinin aparılmasını və praktiki məsələlərinin işlənməsini tələb edir”².

§2. Aqlütinasiyada fleksiya və ya Türk dillərində fleksiya

Söz yaradıcılığı prosesində morfoloji üsul da mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, dünya dillərinin morfoloji baxımdan müxtəlif bölgüsü mövcuddur. Həmin bölgülərə əsasən dillər amorf, analitik və sintetik, aqlütinativ və flektiv dillərə ayrılır.

¹ Бердимуратов Е. О терминологии каракалпакского языка. – в кн. «Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, с.208.

² Yəni orada, s.209.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin aqlütinativliyi ümumi dilçilikdə mübahisə obyektinə çevrilməyən, hamılıqla qəbul edilən elmi həqiqətdir.

Lakin onu da qeyd edək ki, aqlütinasiyanın mahiyyəti və xarakteri ilə əlaqədar fikir yekdilliyi mövcud olmadığından onun tam, aydın və dəqiq tərfi də verilməmişdir. Bəlkə elə buna görə də aqlütinasiya və ya fleksiya anlayışları haqqında təsəvvürlərin formalaşması və bütövləşməsi bir qədər çətinləşir.

İstər aqlütinasiya, istərsə də fleksiya ilə bağlı dilçilikdə mövcud olan tədqiqatların son nəticələri belə qənaətə gəlməyə imkan yaradır ki, aqlütinativ dillərdə morfoloji əlamətlərin ardıcıl şəkildə bir-birinə qoşulması ilə sözün yeni formaları əmələ gətirilir. Azərbaycan dilinin də daxil olduğu türk dilləri buna aydın nümunədir.

Maraqlıdır ki, morfoloji əlamətlərin sintaktik birləşmə formasında olan bu zəncirvari düzülüşündə hər bir formal əlamətin özünəməxsus funksiyası və dəqiq yerinin olması qanunauyğun səciyyə daşıyır. Görkəmli türkoloq E.Tenişevin qeyd etdiyi kimi, “ hər bir şəkilçinin yeri onun dərəcəsi ilə müəyyənləşir: Şəkilçilər dərəcə ierarxiyasına tabedir”¹.

Aqlütinativliyin ən xarakterik cəhətlərindən biri də budur ki, söz kökünə artırılan formal əlamətlər kəmiyyət etibarını ilə qrammatik mənalarla mütənəsb olur. Çünki hər bir şəkilçi yalnız bir qrammatik mənənin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Türk dillərində də qrammatik kateqoriyaların birmənalı xüsusi morfoloji əlamətlərlə müşayiət olunması danılmaz faktdır. Bu da əslində həmin dillərin aqlütinativ səciyyəyə malik olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, bunun özü də şərti xarakter daşıyır. Belə ki, türk dillərinin aqlütinativliyi öz təsdiqini tapmış elmi həqiqət olsa, bu dillərdə flektivliyin

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988, с.6.

alamətlərini, bəzi elementlərini də müşahidə etmək mümkündür.

Türk dillərinin aqlütinativ təbiəti, onlarda flektivliyin ünsürlərinin varlığı məsələləri ilə bağlı A.K.Borovkov, A.N.Kononov, E.Tenişev, A.M.Şerbak, B.Serebrennikov, V.Q.Kondratyev, T.A.Bertaqayev kimi məşhur türkoloqlar, eləcə də A.A.Axundov, Z.N.Verdiyeva, F.Cəlilov kimi tanınmış Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatları xüsusi maraq doğurur. Bu araşdırmalarda aqlütinativ və flektiv dillər qarşılaşdırılır, onların şəkilçilərinin təşəkkül və inkişaf yolları işıqlandırılır, tarixi mərhələləri izlənilir və bu şəkilçilərin mənşə etibarını ilə müstəqil sözlə bağlılığı iddia olunur. A.N.Kononov bu barədə yazır: “Şübhəsiz, həm aqlütinativ, həm də flektiv adlandırılan dillərdə müstəqil sözlərdən əmələ gələn külli-miqdarda formantlar vardır”¹.

Dilçilikdə həddindən artıq geniş yayılmış və möhkəmlənmiş bu fikrə O.N.Bötlinq, V.V.Radlov kimi görkəmli türkoloqların mülahizələri, necə deyərlər, kölgə salır. “Bütün şəkilçilərin müstəqil sözlərdən nəşət tapdığını” söyləyənlərə etiraz edən O.N.Bötlinq türk dillərində hal şəkilçilərinin müstəqil sözlərdən yaranmasını tamamilə təkzib edir. V.V.Radlov isə bu barədə yazır: “...aqlütinativ türk dillərinin affiksləri tamamilə flektiv dillərin suffiksləri kimi əmələ gəlmişdir”².

Fleksiya və aqlütinasiya arasında qoyulan kəskin sədd İ.A.Boduen de Kurtenenin də etirazına səbəb olmuşdur. O haqlı olaraq yazır: “Fleksiya və aqlütinasiya adlandırılanların hamısı elə qeyri-müəyyəndir ki, bu və ya digər morfoloji tipin şüurlu surətdə dəqiq tərifini verməyə cürət edən adam çətin tapılar”³.

¹ А.Н.Кононов. О природе тюркской агглютинации, «Вопросы языкознания», Москва: Наука, 1976, с.3.

² Вах: А.Н.Кононов. О природе тюркской агглютинации, «Вопросы языкознания». Москва: Наука, 1976, с.3.

³ И.А.Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. Москва: АН СССР, 1963, с.68.

Bu aspektdə geniş araşdırmalar aparan V.L.Kotviç, A.N.Samoyloviç, A.P.Potseluyevskinin fikirləri də maraqlıdır.

Türk dillərində sözün morfoloji strukturu kök (əsas) + şəkilçilərdən (və ya şəkilçilərin məcmuyundan) ibarətdir. Bu baxımdan da söz şəffaf quruluşludur.

Lakin türkoloqların əksəriyyətinin fikrincə, türk dillərinə məxsus sözlərdə flektiv dillərin struktur elementləri - fleksiya əlamətləri vardır. Bu da təbiidir. Çünki dillər heç də saf, təmiz şəkildə mövcud olmur. “Hər bir dilin quruluşunda müxtəlif dil tipləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər birlikdə mövcud olur”¹.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir şəkilçi morfemə monosemantik səciyyə daşması aqlütinativliyin əsas göstəricilərindəndir. Bu xüsusiyyəti flektiv dillərdə (məsələn, ingilis dilində) də görmək mümkündür. Belə ki, ingilis dilinin *-es* cəm şəkilçisi təkmənalı morfem kimi çıxış edir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, bunun əksi də müşahidə olunur. Belə flektivliyin əsas göstəricisi olan eyni bir şəkilçi morfemə 2-3 mənə ifadə etməsi faktı da Azərbaycan dilində mövcuddur. Məsələn, ismin mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin üç mənada - mənsubiyyət, kəmiyyət və şəxs mənalarında çıxış etməsi bir fikri daha təsdiq edir:

Ata+m; şəhər+imiz; arzu+su; duyğu+lar+ı; gələcək(y)+iniz və s.

Bu cür dil faktları dilçilikdə mövcud olan belə bir fikrə haqq qazandırır ki, saf dil tipi yoxdur. Hər hansı bir dilin quruluşunda digər dil tiplərinin əlamətləri özünü göstərir: “...dillərin heç biri bu və ya digər morfonoloji tipi təmiz (qarıışıqsız) şəkildə əks etdirmir”²

¹ Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Dilçilik problemləri, I hissə, Bakı: Maarif, 1982, s.254.

² F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı: Maarif, 1988, s.19.

Aqlütinativ tipli türk dillərində müşahidə olunan fleksiya ünsürlərindən biri də kök morfemlə şəkilçi morfemin sərhədində fuziya hadisəsinin baş verməsidir. Bununla əlaqədar Q.İ. Ramstedtin fikri maraq doğurur. O yazır: “Dəyişən sözlərdə əsas və sonluq (*şəkilçi - M.M.*) vardır. Şəkilçinin ilk səsi ilə əsasın son səsinin çulğalaşdığı yeri ... biz fuziyanın mövqeyi adlandırırıq. Bu proses bütün altay dillərində önəmli yer tutur”¹.

“Fuziya” terminini dilçilik elminə gətirən E.Sepir “affiksləşmənin öz-özlüyündə heç də flektivliyi müəyyən etmədiyini” söyləyir².

Fuziya zamanı şəkilçilər sözün kökü ilə elə möhkəm şəkildə birləşir ki, nəticədə onların aralarındakı sərhəd itir, şəkilçi ilə kök bir-birinin içində əriyir və mənaları yox olur. Məsələn, *yaşa=, uzat=, uzun, uzaq, yaxın* tipli sözlər keçdikləri inkişaf yollarında həm morfoloji quruluş, həm də semantika baxımından müəyyən dəyişmələrə məruz qalmışdır. Belə ki, *yaş, uz, yax* morfemləri semantik boşalma nəticəsində asemantik morfemə çevrilmişdir. “Gövdələrin tərkibində həm kök, həm də şəkilçi morfemlərin asemantikləşməsi hadisəsi Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır”³.

Qeyd edək ki, bu cür birikmə halını şəkilçilər arasında da müşahidə etmək olur və nəticə etibarlı ilə mürəkkəb şəkilçilər əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində adlardan və feillərdən feil düzəldən *-lan², -laş², -lıq⁴, -lat⁴, -dığım⁴, -anda², -ımsa⁴, -sət* kimi şəkilçilər buna bariz nümunədir.

F.Cəlilov türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının formal göstəricisi kimi çıxış edən *-lar²* cəm şəkilçisinin də məhz fuziya ilə yarandığını (*la+r*) söyləyir”⁴.

¹ Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. Морфология, Москва: Наука, 1957, с.27-28.

²Вах: А.Н.Кононов. О фузии в тюркских языках. В сб. «Структура и история тюркских языков», Москва: Наука, 1971, с.112.

³ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, s.90.

⁴ Yənə orada, s.90-91, 264.

Maraqlıdır ki, fuziya zamanı Azərbaycan dilində eynimənalı şəkilçilərin təkrarı da müşahidə olunur. Məsələn, *kimisi, birisi, sabahısı, səhərisi tezdənnən, çoxdannan, dünəndən* və s. Halbuki dildə eyni kateqoriyanın morfem göstəricilərinin sözdə dalbadal işlənməsi, sadəcə olaraq məntiqsizlikdir.

Bəs bu pozuntu nə ilə izah oluna bilər? Axı istər Azərbaycan, istərsə də digər türk dillərində bu cür dil faktları sayızsız-hesabsızdır. Bu barədə bir sıra altayşünasın da fikir və mülahizələri mövcuddur¹.

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, fleksiya və ya sözün dəyişməsi müstəsna kimi onda göstərir ki, fleksiyaya uğrayan sözün son hissəsi bu və ya digər şəkildə fonetik cəhətdən dəyişə və ona yeni məna verə bilər.

Bu baxımdan Azərbaycan dilindəki *get=, eşit=, et=, isit=* tipli feillərə, eləcə də *fikir, şəkil, könül, ömür* kimi isimlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə olunduqda –t samitinin d samitinə keçməsi tipoloji mahiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, türk dillərində ön şəkilçi yoxdur. Məhz bu xüsusiyyəti ilə də onlar flektiv dillərdən olan rus və ingilis dillərindən fərqlənir. Lakin türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində ərəb və fars mənşəli sözlərinin türk mənşəli sözlərə qoşulması ilə yaranan nümunələrə də rast gəlmək olur. Məsələn: *na+saz, na+kişi, na+təmiz, na+dinc*.

Belə bir fikir də söylənilir ki, *şol, işbu işarə* əvəzliliklərindəki *-ş, -iş* ünsürləri prefiks şəkilçi funksiyasını daşıyır. Bu zaman *bir* qeyri-müəyyən sayı, eləcə də *ən* ədatının ön şəkilçiliyə doğru inkişafı mülahizəsi də irəli sürülür².

Sadaladığımız bu faktlar, daha dəqiq desək, aqlütinativ səciyyəli türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dilində fleksiyanın xüsusiyyətlərinin əks olunması, həmin dillərdə flektivlik

¹ Вах: А.Н.Кононов. О фузии в тюркских языках. В сб. «Структура и история тюркских языков», Москва: Наука, 1971, с.113.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988, с.8.

elementlərinin təzahür etməsi dilçilik ədəbiyyatında möhkəmlənmiş belə bir fikri təsdiq edir ki, hər hansı bir tipoloji quruluşun dərinliyində digər quruluşun ünsürləri vardır. Bu isə o deməkdir ki, türk dillərinin inkişaf tarixinin ilkin çağları heç də aqlütinasiya ilə bağlı olmamışdır. Belə ki, “türk dillərinin kökü amorf dillərə bənzər quruluşa malik olan prototürk dilindən nəşət tapmışdır”¹.

Deməli, türk dillərinin tarixi inkişaf yolu amorfluqdan iltisəqiliyə doğru olmuşdur. Bu proses zamanı, F.Cəlilovun mülahizəsinə görə, iltisəqiliklə yanaşı flektivliyin də əlamətləri özünü göstərmişdir. Amorf quruluşun pozulması ilə iltisəqi və flektiv əlamətlər meydana çıxmış, onların arasındakı çəkişmə nəticəsində iltisəqilik üstünlük qazanaraq müasir türk dillərinin tipoloji mənsubiyyətini müəyyənləşdirmişdir².

Zənnimizcə, aqlütinativliklə flektivliyin eyni inkişaf mərhələsinin məhsulu sayılması o qədər də ağlabatan deyildir. Belə ki, dünya dillərinin inkişaf yolunun amorfluqdan nəşət tapıb, aqlütinativlikdən keçərək flektivliyə gəlib çıxması daha əsaslı hesab oluna bilər.

Elə bu baxımdan da dünya dillərinin tipoloji təsnifatını vermiş A. Şleyxer və V.Humboldt kimi görkəmli alimlərin bölgüsü və həmin bölgülərin müəyyən spesifik xüsusiyyətləri bizə daha yaxındır. Əlbəttə, dillərin tipləri ilə bu dillərin daşıyıcılarının mədəni inkişaf səviyyəsinin müəyyənəlməsi ideyası ilə razılaşmasaq da, dil tiplərini dilin inkişaf prosesinin ayrı-ayrı mərhələləri kimi təqdim etmələri, sözsüz ki, təqdir olunmalıdır.

Nəticə etibarını ilə deməliyik ki, aqlütinativ tipli türk dilləri öz başlanğıcını amorfluqdan götürmüş, müasir aqlütinativ təbiətini, tipoloji xarakterini tədricən flektivliyə dəyişən bir inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

¹ F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, s.19.

² Yenə orada, s.19.

Bu gün müasir türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilində flektivlik ünsürlərinin müşahidə olunması həmin dillərin flektivliyə tədrici keçid prosesini əks etdirir. Flektiv dillərdə aqlütinasiya isə artıq keçilmiş, arxada qalmış inkişaf mərhələsinin tarixi izlərinin dildən tam silinməməsi kimi başa düşülməlidir.

Belə ki, sözün quruluşunda baş verən dəyişikliklər əslində yeni bir dil vahidinin meydana çıxması ilə nəticələnir. Bu söz yaratmada iştirak edən şəkilçi morfemlərin dilçilikdə bir neçə təsnifat bölgüsü mövcuddur. Belə ki, ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində şəkilçilər bəzən 2 (sözdüzəldici və sözdəyişdirici), bəzən 3 (sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici), bəzən də 4 (leksik, leksik-qrammatik, qrammatik-leksik və qrammatik) yerə bölünür.

§3. Məna növ şəkilçələrinin söz yaradıcılığı prosesində rolu onların semantik xüsusiyyətləri

Dildə elə şəkilçilər vardır ki, onların bu və ya digər qrupa aid edilməsi bir qədər mübahisə doğurur. Belələrinə feilin məna növlərinin şəkli əlamətlərini nümunə göstərmək olar. Biz söz yaradıcılığı prosesində - xüsusilə sözyaratmada əvəzsiz rol oynayan leksik, yəni sözdüzəldici şəkilçilərdən, formadüzəldici və qrammatik şəkilçilərdən, eləcə də bu şəkilçilərin əmələ gətirdiyi leksik, semantik, qrammatik, frazeoloji xüsusiyyətlərdən bəhs etməklə əslində türk dillərində feilin məna növlərinin söz yaradıcılığı prosesinə münasibətini də aydınlaşdırmış oluruq.

Feilin məna növlərinin tədqiqində ən maraqlı məsələlərdən biri də həmin kateqoriyanın söz yaradıcılığı prosesinə münasibəti, məna növ şəkilçələrinin bu prosesdə oynadığı rol, daha dəqiq desək, dildə həmin şəkilçilərin daşdığı funksiya məsələsidir.

Bu isə istər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada dəfələrlə toxunulmuş, tədqiq olunmuş məsələlərdəndir. Lakin bu elmi axtarış və araşdırmalar nə qədər dəyərli və qiymətli olsa da, dilçilikdə bu məsələnin qəti həllini verə bilməmiş, fikirlər ayrılığına son qoymamışdır. Təsadüfi deyildir ki, hələ bu gün də mənə növ şəkilçili feillərin quruluşca düzəltmə sayılıb-sayılmaması məsələsi dəqiqləşdirilməmişdir. Bəlkə elə buna görə də bəzi qrammatika kitablarında (xüsusən orta məktəb dərsliklərində) mənə növlərindən ayrıca danışılır. Mənə növ şəkilçiləri isə “Düzəltmə feillər” bəhsində feildən feil əmələ gətirən şəkilçilər kimi qeyd olunur. Hər hansı şəkilçi isə düzəltmə sözün yaranmasına xidmət edirsə, şübhəsiz, biz onu sözdüzəldici şəkilçi hesab etməliyik. Deməli, mənə növ şəkilçilərinin düzəltmə feil əmələ gətirdiyini söyləmək, əslində həmin şəkilçilərin sözdüzəldici olduğunu iddia etmək olardı.

Mənə növ kateqoriyasının söz yaradıcılığı prosesinə münasibətini tədqiq edərkən ilk növbədə mənə növ şəkilçilərinin mənşəyini, onların yaranma və inkişaf tarixini, kəsb etdiyi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməli, həmin şəkilçilərin dildə daşdığı vəzifəni dəqiqləşdirməliyik. Belə dəqiqləşdirmə isə öz növbəsində bizə bəzi feillərin etimologiyası haqqında müəyyən mülahizələr yürütməyə imkan verə bilər.

V.V.Vinoqradov rus dilində feilin mənə növlərindən danışarkən göstərir ki, mənə növ kateqoriyası sözün morfolojiyasına nisbətən cümlənin sintaksisinə yaxın qrammatika sahəsində - qrammatika, leksikologiya və frazeologiya arasındakı həddə yerləşir¹. N.A.Baskakovun fikrincə, feilin mənə növləri də tərz kateqoriyası kimi xalis sözdüzəldici kateqoriyadır. Belə ki, onlar feilin semantikasını dəyişdirir»².

¹ В.В.Виноградов. Русский язык. М.-Л.: Учпедгиз, 1947, с.606.

² Н.А.Баскаков. Категория наклона и времени в тюркских языках. с.120.

L.N.Xaritonov bu haqda belə bir mülahizə irəli sürür: «Yakut dilində feilin məna növləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici formalar (yəni, *leksik və qrammatik formalar* - M.M.) arasında orta vəziyyət tutan leksik-qrammatik kateqoriyadır»¹.

Göründüyü kimi, məna növ kateqoriyasının təbiəti, dildəki mövqeyi müxtəlif cür izah olunmuş, səciyyələndirilmişdir.

Bu məsələnin izahını verərkən, feilin məna növ kateqoriyasının sözyaradıcılığı prosesinə münasibətini araşdırarkən bir neçə sualla qarşılaşırıq. Məna növ şəkildə hər hansı sözü düzəltmə hesab etmək olarmı? Ümumiyyətlə, məna növ şəkildə funksiya etibarı ilə necə xarakterizə etmək olar? Bu suallara cavab tapmaqla, şübhəsiz, məna növ kateqoriyasının sözyaradıcılığı prosesinə münasibətini aydınlaşdırmış oluruq.

Dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən türkologiyada şəkildə funksiyalarına görə müxtəlif qruplara ayrıldığı dəfələrlə qeyd edilmişdir. Orta məktəb qrammatikalarında, həmçinin digər qrammatika kitablarından bəzilərinə vəzifələrinə görə şəkildələri ənənəvi surətdə iki yerə ayırmışlar: 1) sözdüzəldici və 2) sözdəyişdirici.

Bu cür bölgünü qəbul edən dilçilər feilin məna növ kateqoriyasına məxsus morfoloji əlamətləri sözdüzəldici şəkildə sırasına daxil edirlər. E.V.Sevortyan bu haqda yazır: «Əksər müəlliflər V.V.Radlov və onun ardıcılları kimi feilin məna növünü düzəltmə sözlərə aid edir, bu zaman məna növünün məzmunu ilə (hərəkətin öz daşıyıcısına münasibətini ifadə edən) türk dillərinin kateqoriyaları içində ona ayrılan yer («Düzəltmə sözlər» bölməsi) arasında əmələ gələn ziddiyyəti izah etmirlər»².

¹ Л.Н.Харитонов. Залоговые формы в якутском языке. М.-Л., АН СССР, 1963, с. 50.

² Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, Изд. вост. лит., 1962, с.449.

S.Cəfərov həmin bölgü ilə razılaşmayaraq yazır: “Belə bir bölgü şəkilçilərin mahiyyətini, onların əsas funksiyalarını və bütün semantik xüsusiyyətlərini meydana çıxara bilmədiyi kimi, leksika və qrammatika arasındakı tərkibi əlaqə və münasibəti də tamamilə açə bilmir»¹.

Dilçilərin digər bir qismi mövcud şəkilçiləri üç yerə ayırır: 1) sözdüzəldici; 2) sözdəyişdirici; 3) formadüzəldici.

Həmin dilçilər feilin mənə növ şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilərə aid edirlər. Qeyd etmək istərdik ki, şəkilçilərin funksiya etibarı ilə belə bölgüsü türk dilləri üçün o qədər də elmi sayıla bilməz. Əgər şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici olduğunu göstərən əvvəlki bölgü bütün şəkilçilərin xüsusiyyətlərini tam əks etdirmirdisə, bu bölgüdə də formadüzəldici şəkilçilərin mahiyyət və funksiyası tam dərk olunmur. Bilmək olmur ki, nə üçün feili sifət və mənə növlərinin şəkli əlamətləri formadüzəldici adlandırılır. Qırğız dilinin tədqiqatçısı B.O.Oruzbayeva formadüzəldici şəkilçiləri belə səciyyələndirir: “Türk dillərində o, (*formadüzəldicilik anlayışı* - M.M.) bir qədər şərti xarakter daşıyır. Belə ki, ona sözdəyişdirici və sözdüzəldicilik çərçivəsindən kənarında duran müxtəlif qrammatik kateqoriyaları əmələ gətirən formalar aiddir. Müxtəlif formadüzəldici şəkilçilərə feili sifət, feili bağlama, məsdər, o cümlədən mənə növ şəkilçiləri də daxildir”².

Bəzi Azərbaycan dilçiləri də mənə növ şəkilçilərini formadüzəldici adlandırırlar³.

Z.Tağızadə yazır: “Bəzi dilçilər feil kateqoriyasının (forma düzəldən) şəkilçilərini sözdüzəldici hesab edirlər. Feil kateqoriyasının şəkilçiləri formadüzəldici olduqlarından yeni

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, s.27.

² Б.О.Орузбаева. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе: АН Киргизской ССР, 1964, с.15.

³ Z.Tağızadə. Feil.Müasir Azərbaycan dili. APİ-nin nəşri. Bakı,1961, s.107-108; A.Мамедов. Глаголы современного азербайджанского и монгольского языков. АҚД, Баку, 1971, с.14.

bir nitq hissəsi deyil, ancaq feilin müxtəlif kateqoriyalarının (növlər, təsirlik, inkar, forma və s.) əmələ gətirilməsinə xidmət edirlər. ...*yaz-dır-ıl-ma-mış-dı* feilindəki bütün şəkilçilər əsas feili başqa nitq hissəsinə çevirmədiyi üçün formadüzəldicidir. Doğrudur, bəzi formadüzəldici şəkilçilər öz əsas vəzifələrindən başqa (ortaq şəkilçilər olduqları üçün) bir də feilin məzmununda müəyyən məna dəyişikliyi yaradır. Məsələn, *çək(mək)*, *düz(mək)*, *keç(mək)* feillərinə artırılmış şəkilçilər *çəkin(mək)*, *düzəl(mək)*, *keçin(mək)* feillərinin mənalarını dəyişdirmişdir. Lakin yenə də feil məzmunu qaldığı üçün bunları forma düzəldici kimi qəbul etmək lazım gəlir”¹.

Göründüyü kimi, Z.Tağızadə məna növ şəkilçilərini sözdüzəldici hesab etmir. Bu məsələdə biz də müəllifə haqq qazandırırıq. Lakin onun əsaslandığı meyar, şübhəsiz, düzgün sayıla bilməz. Axı sözdüzəldici şəkilçilərin vəzifəsi heç də bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsini yaratmaq deyildir. Belə olmasaydı, onda *duz-dan*, *məktəb-li*, *kolxoz-çu*, *bir-inci*, *rəng-saz* və s. sözlərin düzəltmə oluğunu inkar etmiş olardıq. Axı bu sözlər də müxtəlif şəkilçilərin həmin nitq hissəsindən olan sözlərə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Bəs bu şəkilçiləri biz nə üçün sözdüzəldici, onların əmələ gətirdiyi sözləri isə düzəltmə hesab etmirik?..

Deməli, məsələ bunda deyil, həmin sözlərin ifadə etdiyi məfhumlardadır. Əgər şəkilçinin artırılması ilə müəyyən bir məfhumu ifadə edən söz başqa bir məfhumu ifadə edən sözə çevrilmişsə, həmin şəkilçi sözdüzəldicidir. Bu baxımdan feilin məna növlərinin morfoloji əlamətlərini sözdüzəldici hesab etmək olmaz.

A.Q.Qulamovun “feilin məna növlərindəki dəyişikliklər cümlə konstruksiyalarındakı müxtəlifliyi göstərir” fikrinə şərik olan E.V.Sevortyan yazır: “Buna əsaslanaraq öz türk dili qrammatikasının yeni nəşrində feilin məna növlərini «Feili formadüzəltmə» bölməsinə daxil edən A.N.Kononovun da

¹ Z.Tağızadə. Göstərilən əsəri.s.107-108.

haqlı hesab etdiyi kimi feilin mənə növlərini formadüzəltmə sahəsinə aid etmək təbiidir»¹.

Bizcə, xəbəri mənə növ şəkilçili feillərlə ifadə olunan cümlə konstruksiyalarındakı dəyişiklik mənə növ şəkilçilərini formadüzəldici əlamətlər kimi göstərməyə elə bir əsas vermir. Ümumiyyətlə, «formadüzəldici» termininin özü hər halda Azərbaycan dili üçün qənaətbəxş sayıla bilməz. Axı həmin termin mənə növ şəkilçilərinin mahiyyətini açmır, onların dildəki funksiyasını müəyyənləşdirməkdə bizə heç nə demir.

Mövcud bölgülərin həm düzgün, həm də qüsurlu cəhətlərini elmi əsaslarla izah edən, həmin bölgülərə münasibətini aydın şərh edən S.Cəfərov «leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı münasibətini, dilin qrammatik sistemində leksikanın əsas yer tutduğu nu nəzərə alaraq»², şəkilçiləri vəzifəsinə görə dörd yerə bölür: 1) leksik şəkilçilər; 2) leksik-qrammatik şəkilçilər; 3) qrammatik-leksik şəkilçilər; 4) qrammatik şəkilçilər³.

Müəllif mənə şəkilçilərini III qrupa aid edərək, bu qrupu belə səciyyələndirir: “Üçüncü qrupa mənsub olan şəkilçilər artırıldığı sözlərdə əsasən müəyyən qrammatik kateqoriyaya mənsub mənə bağları əmələ gətirdiyi kimi, eyni zamanda yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyl göstərir”⁴. Bu fikir, o cümlədən bölgünün özü bizi təmin etsə də, mənə növ şəkilçilərinin feili sifət və feil şəkillərinin formal əlamətləri ilə eyni bir qrupa salınması ilə razılaşa bilmirik. Zənnimizcə, S.Cəfərov feilin mənə növ şəkilçilərini IV qrupa daxil etsəydi, daha düzgün olardı. Çünki bu qrupa məxsus şəkilçilər “artırıldığı sözlərdə ancaq bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın funksiyasını yerinə yetirmir, əlavə olunduqları

¹ R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA, 1965, s.449.

² S.Cəfərov. Göstərilən əsəri. s.29.

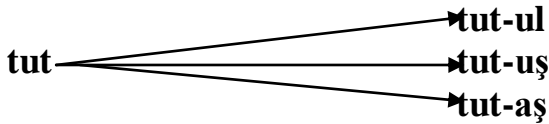
³ Yenə orada, s.30

⁴ Yenə orada, s.31

sözlərin leksik mənasında müəyyən məna çaları əmələ gətirir»¹.

L.İ. Lebedevanın da fikrincə, feilin məna növləri sözdəyişdiricilik kateqoriyasına yaxınlaşır².

Məna növ şəkilçilərinin qrammatik vəzifəsini, ümumiyyətlə, məna növ kateqoriyasının söz yaradıcılığı prosesinə münasibətini müəyyənləşdirərkən, həmin kateqoriyanın, eləcə də onun formal əlamətlərinin təşəkkülü və inkişafı məsələsinə toxunmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Çünki bu məsələlərin biri digəri ilə sıx bağlıdır. Bu məsələlərdən birinin elmi izahı digərinin dəqiqləşdirilməsi, bəlkə də həlli üçün əsas ola bilər. Bəzən məna növ şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gələn feillər ilk baxışda elə təsəvvür yaradır ki, sanki bu şəkilçilər xalis leksik şəkilçilərdir. Lakin bu, yanlış təsəvvürdür. Çünki bu şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gələn köklü məna dəyişikliyi, bizcə, şəkilçinin deyil, feilin çoxmənalılığının «xidməti» kimi qiymətləndirilməlidir. Onu da qeyd edək ki “dilimizdə çoxmənalılığa meyil göstərən birinci nitq hissəsi feildir”³.

Tut- feilindən eyni *-ul* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn *tutulmaq* feili bir neçə mənada işlənir: 1) *Tutulən* xiyarınız varmı?; 2) Yeddinci sinifdə Ağazal ilə məşğul olmağa xüsusi müəllim *tutulanda* Tamaşa arvad Ağazalı müəllimin evinə göndərmir, müəllimi öz evinə çağırırdır (Ə.Əbülhəsən); 3) Attestat oğurlayıb *tutuldu*, ar eləmədin (Ə.Əbülhəsən); 4) O, qızın sözlərindən bərk *tutuldu*.

¹ S.Cəfərov. Göstərilən əsəri. s.30.

² Л.И. Лебедева. Глагольное управление в киргизском литературном языке. Автореф... канд. филол. наук, Москва., 1955, с.24.

³ S.Cəfərov. Göstərilən əsəri. s.12.

İlk üç cümlədə həmin feil məchul, sonuncu cümlədə isə qayıdış növdədir. Həmin feillərin tamam başqa-başqa mənalar ifadə etməsi heç də mənə növ şəkilçilərinin funksiyası ilə deyil, feilin çoxmənalılığı ilə izah olunmalıdır. V.Z.Panfilov göstərir ki, “Sozün mənasının tarixi inkişafı nəticəsində mənə parçalanmaları (polisemiya) baş verir. Yaranan mənalar elə fərqlərə malik olur ki, onların arasında heç bir bağlılıq görünmür və nəticədə omonimlər əmələ gəlir¹.”

Tut(maq) feilinə *-uş* şəkilçisi artırılmaqla əmələ gələn *tut-uş* feili müstəqim *tut-* feilinin deyil, «od tutmaq» ifadəsindəki məcazi mənalı *tut-* feilinin qarşılıq-müştərək növ əlamətinə malik formasıdır. Lakin *tutuş-* feili formaca qarşılıq-müştərək növ şəkilçisinə malik olsa da, məzmunca qayıdış mənasını ifadə edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *tutuş-* feili «yanmaq» mənasında Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də işlənir. 1) *Tutuşdu* qəm oduna şad gördüyün könlüm (Füzuli); atəşi *tutuşturmaa* (yakmaa)².

Bizcə, bu cümlələrdəki *tutuş-* feilini *tut-* feilinin qayıdış növ forması olan *tutul-* feili ilə əvəz etmək mümkündür. Bir qədər dəqiq desək, burada *-ş* şəkilçisi *-ul* şəkilçisinin qrammatik sinonimi kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyəti bir çox feillərdə müşahidə etmək olar. Məsələn: 1) Dildarə müştəq oldu can, anın camalın arzular, Hicranə *qatlanmaz* könül, yarın vüsalın arzular (Nəsimi); 2) Gördü ki, tükənməz yazuban vəsf ilə şərhin, *Qatlanmadı* bu dərdə zəif oldu qələm şaq(Nəsimi); 3) *Alışı* şəm kimi, *odlaş* pərvanə kimi, can verər yarə, Nəbati kimi biar olmaz (Nəbati); 4) Qafar ...uşaqlar *pərvazlaşdıqca* böyük iftixar duyur, özünün ali təhsil almamasına azacıq da olsa, peşmanlıq çəkmirdi (Ə.Əbülhəsən). Maraqlıdır ki, qeyd

¹ В.З.Панфилов Взаимоотношение языка и мышления. Москва: Наука, 1971, с.88.

² Вах: Н.А.Баскаков. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва: «Сов. энциклопедия», 1973.

olunan feillər həmin mövqedə *qatlaş-*, *odlan-* və *pərvazlan-* formalarında da işlənir.

Bu məsələ ilə əlaqədar R.Rüstəmovun «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil» əsərində maraqlı bir fakta rast gəlirik. «Fikirrən – fikirləşmək. «Fikir» ismindən düzəlmişdir. – Fikirrəndi dedi kin, qoy muna bir söz dēm (Gədəbəy)¹.

Göründüyü kimi, burada da *-n* və *-ş* ünsürləri qrammatik sinonim kimi çıxış edir. Hal-hazırda bir feil eyni mənəni bəzən bir türk dilində *-ş* formal əlamətinin, digər türk dilində isə *-n* şəkilçisinin artırılması ilə ifadə edir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlənən «hazırlaş(maq)» feili eyni mənada türk dilində «hazırlan(maq)» şəklində işənir: Mahirə...dərsdən sonra qıraətxanada olur, diqqətlə seminara hazırlaşdı (Y.Şirvan); 2) Kimi öldürməğe hazırlanıyorsunuz (N.Hikmet).

Bu faktlar, şübhəsiz, təsadüfi xarakter daşımır. Fikrimizcə, *-n* və *-ş* ünsürləri bu cür mövqələrdə, həqiqətən də qrammatik sinonimlər sayılmalıdır. Gətirdiyimiz misallar da bizə belə bir nəticəyə gəlmək üçün imkan yaradır.

Maraqlıdır ki, bu xüsusiyyət bütün türk dillərində çox vaxt *-la/-lə* şəkilçili düzəltmə feillərdə müşahidə olunur. Bu xüsusiyyəti nümayiş etdirə biləcək zəngin faktlar mövcuddur. Bu da onunla izah oluna bilər ki, «*-la,-le* şəkilçisi vasitəsilə adlardan əmələ gəlmiş feillər *-ş/-laş/-leş* şəkilçisi ilə birləşmədə, bir qayda olaraq qayıdış mənalı feillər əmələ gətirir»². Bəlkə elə buna görə də Azərbaycan dilində olduğu kimi, bəzi başqa türk dillərində, o cümlədən özbək dilində «bəzi əsaslardan əmələ gəlmiş *-laş* şəkilçili feillər *-lan* şəkilçili həmin feilləri əvəz edir.

¹ R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA, 1965, s.86.

² А.Н.Конов. Грамматика турецкого языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941, с.241.

Məsələn: *kalin-laş-mok*// *kalin-lan-mok*(URS), *ravşan-lan-mok*//*ravşan-laş-mok*»¹.

Elə buradaca bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Söhbət *-lan, -lən*, həmçinin *-laş, -ləş* və *-lat, -lət* şəkilçilərinin təşəkkül və inkişafından gedir. *-lan², -laş², -lat²* formal əlamətlərindəki *-n, -ş* və *-t* ünsürləri bəzən məna növ şəkilçiləri kimi qəbul edilmir. Yəqin ki, bu zaman bəzi feillərdə həmin şəkilçilərin tərkib hissələrinə ayrılmadığı əsas götürülür. Lakin unutmmaq olmaz ki, türk dillərindən bu və ya digərində hissələrinə ayrılı bilməyən mürəkkəb şəkilçi başqa türk dilində parçalanmış şəkildə işləyə bilər.

Məsələn, *dillən(mək)*, *aydınlan(maq)* kimi feillərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində *dillə-, aydınla-* formaları işlənmədiyi halda, digər türk dillərində, hətta Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində həmin formalar mövcuddur: «aydınla-(TR.49.), özb. tilla(UR,431)»².

Zənnimizcə, *-lan* şəkilçisinin *-la* və *-n* elementlərindən əmələ gəlməsi şübhəsizdir. Getdikcə *-n* ünsürü bəzi hallarda öz funksiyasını qismən itirdiyindən, müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmədiyindən *-la* şəkilçi ilə birləşib, mürəkkəb *-lan* şəkilçisinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, *-n* ünsürünün vaxtı ilə ifadə etdiyi məna və ya məna çaları mürəkkəb *-lan* şəkilçisində də qalmışdır. Hər hansı bir dildə bu və ya digər feildə həmin şəkilçinin tərkib hissələrinə ayrılmaması vəziyyətin əvvəldən belə olduğuna - bu şəkilçinin dilə hazır şəkildə daxil olduğuna dəlalət etmir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əgər *aydınlan-* və *dillən-* feillərində *-lan²* şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dilində hissələrinə ayrılı bilmirsə, digər türk dillərində həmin sözlərdə *-lan²* şəkilçisi tərkib hissələrinə ayrılı bilər. Bu faktlar bir daha göstərir ki, *-lan* şəkilçisi birdən-birə mürəkkəb formada

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л.: АН СССР, 1960, с.189-190.

² R.Rüstəmov. Göstərilən əsəri, s.84.

olmamışdır. Yalnız dilin müəyyən inkişaf mərhələsində tərkiblərin birləşməsi (onlardan birinin müstəqilliyini itirməsi sayəsində), daşlaşması prosesi getmişdir. Sözsüz ki, bu prosesin gedişi bütün türk dilləri üçün eyni səviyyədə, eyni tempdə olmamışdır.

Əksər dilçilər *-lan//lən* şəkilçisindəki *-n* ünsürünü qayıdış növün formal əlaməti hesab edirlər. Belə bir mövqe ilə razılaşmayan görkəmli dialektoloq R.Rüstəmov yazır: “Bu şəkilçinin tərkibindəki *-n* elementi formal olaraq qayıdış növün əlaməti hesab edilir. Lakin *-la//lə* və *-n* birləşib müstəqil *-lan//lən* şəkilçisini əmələ gətirdikdən sonra *-n* ünsüründə qayıdış növ mənası aradan çıxmış, yox olmuşdur. Əks təqdirdə, *-lan//lən* müstəqil sözdüzəldici şəkilçi adlandırılı bilməzd”¹.

Bizcə, bu fikirdə bir qədər qeyri-dəqiqlik mövcuddur. Axı *-n* ünsürü qayıdış növün formal əlaməti sayılmaqla *-lan//lən* şəkilçili hər hansı feilin quruluşca düzəltmə olması heç də inkar edilə bilməz. Çünki *-n* ünsürü artırılmamışdan əvvəl də o, düzəltmə feil idi. (*la//lə adlardan feil düzəldən sözdüzəldici şəkilçi olduğu üçün – M.M.*).

-n ünsürünü qayıdış növün formal əlaməti kimi qəbul etməyən bəzi dilçilər onun medial məna ifadə etdiyini söyləyir. Bəs həmin ünsür hansı qrammatik kateqoriyanın formal əlamətidir? Axı mediallıq müəyyən məna çalarından başqa bir şey deyildir. Mediallıq isə təkcə *-n* ilə yox, *-l*, *-ş* ünsürləri ilə də ifadə oluna bilir. Çünki “feilin məchul və qarşılıq-müştərək növündə də medial feillər vardır”².

Deməli, mediallıq ayrıca qrammatik kateqoriya olmayıb, qayıdış, məchul və qarşılıq-müştərək növlərin ifadə etdiyi məna və ya məna çalarlarından biridir. Buna görə də *-lan*², *-laş*² şəkilçilərindəki *-n* və *-ş* ünsürlərini müvafiq olaraq,

¹ R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA, , 1965, s.84.

² Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит., 1962, с.485.

məchul, qayıdış və qarşılıq-müştərək növlərin formal əlamətləri kimi qiymətləndirib, mediallıq bildirdiyini göstərməliyik.

Yeri gəmişkən qeyd edək ki, *-lan²*, *-laş²* şəkilçiləri müstəqilliyə daha meyillidirlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bilavasitə müstəqil *-lan²*, *-laş²* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feillərin sayı get-gedə çoxalır.

Məsələn: 1) Dəniz *dalğalanıb* misralanırsa, Suyunda şerimin canı var demək (Aslan Zeynallı); 2) Bu gün təbəssümdən od tutub hər yan, Ağappaq buludlar *güzgüləşəcək*; Təpələr kəllə qənd, zirvələr ağ şam, Dünya *canlanacaq*, *özgələşəcək* (S.Rüstəmханlı).

Məna növ şəkilçilərinin qrammatik vəzifəsini, ümumiyyətlə, məna növ kateqoriyasının söz yaradıcılığı prosesinə münasibətini müəyyənləşdirərkən həmin kateqoriyanın, eləcə də onun formal əlamətlərinin təşəkkülü və inkişafı məsələsinə toxunmaq zərurəti meydana çıxır. Çünki bu məsələlərin biri digəri ilə sıx bağlıdır. Bu məsələlərdən birinin elmi izahı digərinin dəqiqləşdirilməsi, bəlkə də həlli üçün əsas ola bilər. Feilin məna növ şəkilçilərinin mənşəyi və inkişaf yolu ilə bağlı türkologiyada müəyyən fikirlər mövcuddur. A.N.Kononov yazır: “Qayıdış növ, müəyyən ehtimalla *-n* əvəzliyinə bağlanan *-(i)n* şəkilçisinin vasitəsi ilə əmələ gəlir»¹.

Müəllif qarşılıq-müştərək növün formal əlamətinin mənşəyini isə oxşarlıq, dost, yoldaş mənasını bildirən «eş» sözü ilə bağlayır»². Biz bu məsələdə müəllifin fikri ilə razılaşmırıq. Çünki feil əmələ gətirən hər hansı şəkilçinin, o cümlədən məna növ şəkilçilərinin mənşəyi, zənnimizcə adlarla deyil, feillərə bağlıdır.

Məna növləri arasında öz şəkilçilərinin çoxluğuna görə fərqlənəni icbar növdür. Buna görə də ilk növbədə icbar növ

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: : АН СССР, 1960, с.190.

² А.Н.Кононов. Грамматика турецкого языка. М.-Л.:АН СССР, 1941, с.110.

şəkilçilərinin etimologiyası və həmin şəkilçilərin zənginliyinin səbəbləri haqqında danışmaq istərdik.

Dilçilər icbar növün şəkilçiləri haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Zənnimizcə, icbar növ şəkilçilərinin ən qədimi *-t* formal əlamətidir. Banqa görə, bu şəkilçi *et-*, Brokkelmanə görə isə *ert-* feilindən törəmişdir. Bizcə, həmin şəkilçinin etimologiyası haqqında ən maraqlı mülahizə məşhur polyak dilçisi V. Kotviçə məxsusdur. O, *-t* şəkilçisinin mənşəyini *de-* feili ilə bağlayır¹.

Ehtimal etmək olar ki, cümlə konstruksiyasında yanaşma əlaqəsinin hakim olduğu bir dövrdə feilin məna növləri analitik yolla – iki feilin bir-birinə yanaşması ilə əmələ gəlmişdir. Həmin iki feilin II komponenti isə *de-* feilindən ibarət olmuşdur. Bu, icbar növ şəkilçilərinin təşəkkülünün ilkin mərhələsi olmuşdur. Hər hansı feilə *de-* feilinin əlavəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb söz icbarlıq, təhrik məzmunu kəsb etmişdir. Bu zaman I komponentin ifadə etdiyi hərəkəti icra edən subyekt *de-* feilinin bildirdiyi hərəkətin icraçısına çevrilmiş, əvvəlki hərəkətin icrasına isə başqa bir subyekt sövq edilmişdir.

Həmin mərhələdə əmələ gəlmiş icbar feillərdən biri də hal-hazırda türk dillərində köməkçi feil kimi fəaliyyət göstərən *et-* feilidir. Bu feilin kökü isə vaxtı ilə mövcud olmuş *i-* feilidir. İş isminin etimologiyasını da bu feillə bağlayan V.İ.Aslanov göstərir ki, «...*i-* feili təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının diferensiaslaşmadığı bir dövrdə, zənnimizcə, «etmək, olmaq» mənalarına malik olmuşdur. Ehtimal ki, *et-* feili də həmin kökdən əmələ gəlmişdir»².

Güman ki, *i-* feili adlardan feil əmələ gətirmə qabiliyyətini itirmədiyi inkişaf mərhələsində *-t* də yalnız feildən feil, yəni

¹ В.Котвич. Исследование по алтайским языкам (перевод с польского), Москва: Изд-во иностранной лит-ры, 1962, с.197.

² В.И.Асланов Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблема реконструкции), АДД., Баку, 1973, с.18.

icbar növ əmələ gətirmişdir. *İ-* feili öz funksiyasını təklikdə yerinə yetirə bilmədiyi zaman isə *-t* ünsürü ilə birləşərək vahid funksiyanın daşıyıcısı kimi formalaşmışdır. Məhz bu xüsusiyyətə görə dilçilərin əksəriyyəti *-t* şəkilçisinin mənşəyini *et-* köməkçi feili ilə bağlamışlar.

İcbar növün *-qar, -qır* şəkilçiləri isə, zənnimizcə, daha sonrakı mərhələnin məhsuludur. Bu şəkilçi ad əmələ gətirən *-q/-k* şəkilçisi ilə *et-* köməkçi feilin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Birinci şəkilçi öz funksiyasını itirmiş, beləliklə də *qet-, -küt, -kət* kimi müstəqil şəkilçilər meydana çıxmışdır. Türk dillərində isə *t/d/r/z* əvəzlənməsi ilə əlaqədar həmin şəkilçinin *-qer, -qız, -küz, -kəz* və s. variantları mövcuddur. Bu feillərə *körgüt* (körgur)¹, *axıt-, yadır-* kimi feilləri göstərə bilərik.

Əlbəttə, bu feillərin müasir Azərbaycan dilindəki vəziyyəti bizim fikrimizə şübhə oyada bilər. Lakin unudulmamalıdır ki, hər hansı söz və ya şəkilçi haqqında söylənən fikir yalnız bir dilin faktına deyil, onunla qohum olan dillərin materiallarına, eləcə də onun tarixi keçmişinə əsaslanmalıdır. Biz də belə bir mövqedə durmağa çalışmışıq.

Əgər *axıt-* feilinə müasir dil baxımından yanaşsaq, onun *ax-* və *-it* hissələrindən ibarət olduğunu görürük. Bunlardan birincisi kök, ikincisi isə şəkilçidir. Bu şəkilçi isə *et-* feilindən törəmişdir. Bu feilin adlara əlavə olunduğunu və digər türk dillərində həmin feilin *akkıt//akkız* formalarının varlığını nəzərə alsaq, *axıt-* feilin yaranma və inkişaf yolunu sxem şəklində belə göstərə bilərik:

Ax+ıq=axıtq+et= axqıt//akkıt - akqız// akkız - axıt//axıtz...

D.Məmmədquliyev “Şahsənəm və Qərib” dastanı ilə bağlı linqvistik araşdırmalarına əsaslanaraq yazır: Müasir türkmən ədəbi dilində söz ortası üçün “q” səsi səciyyəvi deyildir. Dastanın dilində isə ona (“q” *səsinə - M.M.*) türkmən dilinin

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969.

bəzi dialektlərində (kraç və ersari) olduğu kimi rast gəlmək olar. Məsələn: ا ج¹

Qeyd edək ki, D.Məmmədquliyevin göstərdiyi bu xüsusiyyət türk dillərindən bəziləri, o cümlədən oğuz qrupu türk dilləri haqqında da söylənə bilər. Məhz buna görə də müasir Azərbaycan dilində, eləcə də türkmən, qaqauz dillərində *axıt-//axız-*, *akıt-* və *akıtmaa*² kimi işlənən bu feil qırğız dilində *aqıt-//aqız-*³, digər türk dillərinin bəzilərində *axkıt-*, *akkız* (o cümlədən uyğur dilində) formasında mövcuddur.

Lakin haqqında danışdığımız prosesdə sadələşmə getmişdir. Bu sadələşmə zamanı (-^o)*q* və (-^o)*k* ünsürləri (feildən ad düzəldən bu şəkilçilər) həmin mürəkkəb feilin II komponenti olan *et-//it-* köməkçi feilinə qarışaraq, *q(-^o)t-//k(-^o)t* formasında daşlaşmışdır. O öz inkişafında türk dilləri üçün qanunauyğun olan *t/d/z/r* əvəzlənməsinə məruz qalaraq, *q(-^o)z-//q(-^o)r*, *k(-^o)z-//k(-^o)r* şəklində müstəqil şəkilçi kimi formalaşmışdır. Yeni yaranmış həmin şəkilçi bu dövrdə daha qədim *-t* şəkilçisi ilə paralel surətdə işlənərək, icbar növün xüsusi şəkli əlaməti kimi fəaliyyət göstərmiş, müəyyən feillərin icbar növünü əmələ gətirməyə xidmət etmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən yalnız *görcəz-* və *durğuz-* feilləri həmin dövrün yadigarı sayıla bilər.

Qeyd edək ki, oğuz qrupu türk dillərində icbar növün həmin formal əlamətinin işlək dairəsi bu iki feillə məhdudlaşdığı halda, digər müasir türk dillərində həmin şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn icbar feillər kifayət qədərdir. Məsələn, *catkır-*, *ötkər-*, *cutkur-*, *emqız-*, *minqəz-*, *ötkəz-*, *təkküz-* *yetküz-* və s.

Göstərilən şəkilçinin əksər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin daxil olduğu oğuz qrupu türk dillərində (-^o) *r-//(-^o)z* şəklində sabitləşməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz

¹ Д.Мамедкулиев. Языковые особенности дестана «Шасенем и Гариб», Ашхабад, 1965, с.7.

² Н.А.Баскаков. Göstərilən lüğət. M., 1973, с.38.

³ К.К.Юдахин. Киргизско-русский словарь. Москва: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985, с.20-21.

xüsusiyyətlə, yəni türk dillərində söz ortasında (söz sonunda da) *q*, *k* səslərinin mövqeyinin möhkəm olmaması və bunun nəticəsində də həmin səslərin düşməsi ilə bağlıdır.

Dilin müəyyən inkişaf mərhələsinə kimi bəzi feillərin icbar növü *-t*, bəzisinin icbar növü *isə q(-)r //q(-)z, k(-)r//k(-)z* şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gətirilmişdir. Ehtimal ki, hər hansı feilə bu şəkilçilərdən bu və ya digərinin artırılması türk dillərinin ümumi qanunauyğunluqları, eləcə də ayrı-ayrı dillərin öz spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur.

S.Cəfərov *-qız/-kiz/-giz/-quz/-küz* və onun fonetik variantı olan *-qır/-qir/-qur/-qür* şəkilçisindən danışarkən belə bir fikir irəli sürür: «Əslində *-dır/-dir/-dur/-dür* şəkilçisindən törəmə olan bu şəkilçiyə dilimizdə nadir sözlərdə təsadüf edilir»¹.

Əlbəttə, *-dır/-dir/-dur/-dür* şəkilçisinə nisbətən *-qır/-qız* şəkilçisinin tarixən daha qədim olduğunu fərz etdiyimiz üçün müəlliflə razılaşa bilmərik.

-dır/-dir/-dur/-dür (-dar²) şəkilçisinin yaranması haqqında da müəllifin irəli sürdüyü fərziyyə, bircə inandırıcı deyildir. Onun fikrincə, «dilimizdə öz müstəqilliyini itirmiş, lakin *dart(maq)* feilində öz kökünü mühafizə edən *dar(maq)* feilindən açıq sait qapalı sait keçməsi yolu ilə törəmişdir»².

Düzdür, şəkilçilərin mənşəyini çox zaman sözlərdə axtarmalı oluruq. Lakin bu yol istənilən şəkilçinin yaranma tarixini müəyyənləşdirmək üçün münasib deyildir.

-dır⁴ (-dar²) şəkilçisinin mənşəyi haqqında biz başqa fikirdəyik. Zənnimizcə, bu şəkilçinin təşəkkülü və formalaşması dildə icbar növün *-t* və *q(-)r//q(-)z, -k(-)r //k(-)z* şəkilçilərinin artıq müstəqil formal əlamətlər kimi fəaliyyət göstərdiyi mərhələyə təsadüf edir. Belə ki, həmin mərhələdə icbar növün daha qədim *-t* formal əlaməti bəzən öz funksiyasını tam ödəməmiş, bununla da həmin şəkilçilərdən sonra dildə onunla paralel işlənən digər icbar növ şəkilçisinin

¹ S.Cəfərov. Göstərilən əsəri.s122.

² Yəni orada, s.120.

artırılmasına ehtiyac duyulmuşdur. Bu prosesi belə göstərmək olar:

V -t -q(-°)r//k(-°)r

Türk dillərində *q/k* samitinin söz ortasında dəyanətsiz olduğunu nəzərə alsaq, həmin prosesin nə üçün *V -t -(-°)r* şəklində inkişaf etdiyini aydın təsəvvür edərik. Bu prosesin tam başa çatması nəticəsində isə icbar növün yeni formal əlaməti -*t(-°)r // -d(-°)r* şəkilçisi meydana gəlir.

Əlbəttə, ilk baxışda bu şəkilçinin təşəkkül prosesinin birinci mərhələsini qəbul etməmək və *V -t -(-°)* mərhələsini isə həmin prosesin ilkin mərhələsi hesab etmək olar. Lakin gətirəcəyimiz fakt sübut edir ki, *-d(-°)r* şəkilçisinin inkişaf tarixində göstərdiyimiz birinci mərhələ mövcud olmuşdur.

Qədim türk dillərində müasir Azərbaycan dilində (digər türk dillərində də) öz varlığını mühafizə edə bilməmiş *gön-* feili işlənmişdir. Həmin feil bir neçə mənə, o cümlədən «düzəlmək», «yönəlmək» mənalarını bildirmişdir: *oq köndi* -düzəldi (MK.II.199). Həmin feilin icbar növü həm *-it*, həm də *-gar* formal əlamətinin vasitəsi ilə əmələ gətirilmişdir: «*könit-* -düzəlmək, *köngar--* düzəlmək, düz yola göndərmək. *Ol jol köngardı* - o düz yola göndərdi (yönəltdi). Lakin bu iki forma ilə yanaşı *gön*= feilin *köndgar*= icbar növünün də işləndiyini müşahidə etmək olur: «*ol anı jolga köngardı* - o onu düz yola göndərdi (yönəltdi).

Ehtimal ki, qədim *-it* şəkilçisi öz funksiyasını yerinə yetirə bilməmiş, digər icbar növ şəkilçisinin, daha dəqiq desək, *-gär* formal əlamətinin artırılmasına ehtiyac duyulmuşdur. Dilin inkişaf prosesində həmin *köndgär*= feilin şəkilçi hissəsi dəyişikliyə məruz qalmış (*-g-* səsi düşmüş), iki şəkilçinin birləşməsindən isə *-dar* formal əlaməti əmələ gəlmişdir. Bu formal əlamət həmin şəkildə getdikcə daşlaşaraq, icbar növün üçüncü icbar şəkilçisi kimi formalaşmışdır.

Zənnimizcə, müasir Azərbaycan dilində feil kökü kimi işlənən *göndər*= feili mənşəcə haqqında danışdığımız *kön*=

feili ilə bağlıdır. Getdikcə bu feil öz müstəqilliyini itirmiş, şəkilçiyə qarışaraq, hissələrinə ayrılı bilməyəcək sadə feil kökü kimi sabitləşmişdir. Əlbəttə, bizim əsas məqsədimiz heç də *göndər*= feilinin mənşəyini müəyyənləşdirmək deyildir. Biz nümunə gətirdiyimiz dil faktı ilə *-d(-°)r//t(-°)r* icbar növ şəkilçisinin öz təşəkkül və inkişafında birinci mərhələni (*V + -t + -q(-°)r//k(-°)r*) keçirdiyini sübut etməyə çalışmışıq.

Yeni *-d(-°)r//t(-°)r* şəkilçisi tezliklə tam formalaşaraq icbar növ şəkilçisi kimi türk dillərində geniş yayılmış, özündən əvvəlki *-t, q(-°)r//q(-°)z, -k(-°)r // -k(-°)z* şəkilçiləri ilə paralel fəaliyyət göstərmiş və məhsuldarlığına görə əvvəlkiləri geridə buraxmışdır.

İcbar növ şəkilçilərinin təşəkkül və inkişafı haqqında fikrimizi yekunlaşdırarkən X.Q.Niqmatovun belə bir mülahizəsini xatırlatmaq istərdik. O haqlı olaraq yazır: “Şəkilçilərin tərkib və quruluşundakı dəyişiklikdə fuziya mühüm rol oynayır. Fuziya zamanı yaxın və ya müxtəlif mənalı bir neçə şəkilçi birləşir və yeni bir ayrılmaz şəkilçi əmələ gəlir. Türk dillərində feil əmələ gətirən sözdüzəldici və sözdəyəşdirici şəkilçilərin əksəriyyəti “Divan”da tarixən vaxtı ilə məhsuldar olmuş bir neçə şəkilçidən əmələ gələn mürəkkəb şəkilçilərdən ibarətdir.”¹

Feilin məchul və qayıdış növlərinin formal əlamətlərinin inkişaf tarixi haqqında bu məna növlərindən bəhs edərkən danışdığımız üçün indi bu məsələyə toxunmaq, daha doğrusu, həmin məsələ barəsində dediklərimizi yenidən təkrar etmək fikrində deyilik.

Qarşılıq-müştərək növ şəkilçisinin mənşəyini “eş” ismi ilə bağlayan A.N.Kononovun fikrinə² biz şərik çıxmırıq. Düzdür, *-(-°)ş* şəkilçisinin etimologiyası və inkişaf tarixi haqqında

¹ X.Г.Нигматов. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского. АҚД. Ленинград, 1970, с.5.

² А.Н.Кононов. Грамматика турецкого языка. М.-Л.: АН СССР, 1941, с.110.

müəyyən fikir söyləyə bilməyəcəyik. Zənnimizcə, feil düzəldən hər hansı şəkilçinin mənşəyi yalnız feillə bağlı ola bilər.

Feilin mənə növlərinin şəkli əlamətlərinin inkişaf tarixində ümumi cəhət budur ki, həmin şəkilçilər bu mənə növlərinə xas olan məzmun və mənəni əmələ gətirə biləcək feillərdən törəmişdir. Dilin inkişaf prosesində həmin feillər müstəqilliyini itirmiş, şəkilçiləşərək bu və ya digər feilə artırılmış, feilin mənə növlərini yaratmaq vəzifəsi daşmışdır. Həmin şəkilçilər hətta artırıldığı feil köklərində bəzən elə daşlaşmışdır ki, bu feillərin kök və mənə şəkilçisindən ibarət olduğunu söyləmək müasir dil baxımından qeyri-mümkündür. Bu cür feillərə *sin=, ayt=, qal=, dəyiş=* və s. feilləri misal gətirmək olar. A.S.Amonjolovun dediyi kimi, “...müasir türk dillərinin əksəriyyətində *sin=, ayt=* feilləri kök (sadə) feillərdir, qədim türk yazılı abidələrində isə bu feillər *st=* və *ay=* feil köklərindən əmələ gəlmiş mənə növ formaları kimi çıxış edir”¹.

Belə feillərdən ən maraqlısı, bizcə, *ol=(bol=, bəlkə qıl= da)* və *et=* feilləri, eləcə də qədim türk dillərində “yığışmaq”, “toplaşmaq” mənasında işlənmiş, müasir Azərbaycan dilində mövcud olmayan *üş=* feildir². Bu feillərin tərkibindəki *-l* qayıdış və məchul, *-t* icbar, *-ş* isə qarşılıq-müştərək növlərin formal əlamətləridir. Bu şəkilçilər vaxtı ilə türk dillərində geniş yayılmış müstəqil *-i* feilinə artırılmışdır. Bu inkişaf mərhələsində *-i* adlarla birlikdə işlənərək, mürəkkəb feil yaratmağa xidmət etmişdir. Ona qoşulan *-t, -l, -ş* mənə növ formal əlamətləri isə getdikcə həmin köməkçi feilin tərkibində daşlaşmış və onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu proses zamanı funksiya etibarını ilə eyni, mənəni müxtəlif *et=, ol=, üş* köməkçi feilləri meydana çıxmışdır. Həmin köməkçi feillərin hər üçü adlarla işlənərək yeni mürəkkəb feillər əmələ gətirmiş, bu mürəkkəb feillər isə müəyyən zaman ərzində düzəltmə

¹ A.S.Amonjolov. Göstərilən əsəri, s. 21.

² “üş” feilin köməkçi feil kimi işlənməsi faktını müşahidə edə bilməmişik. Bəlkə də bu həmin feilin dili tamamilə tərk etməsi ilə izah olunmalıdır.

feillərə çevrilmişdir: *tərk - et - tərgit, qoca+al - qocal, az+ol - azal, çox+ol - çoxal* və s.

Əlbəttə, belə feillər kifayət qədərdir. Lakin bizi maraqlandıran başqa cəhətdir. Göründüyü kimi, *et=* və *ol=* köməkçi feilləri vasitəsilə əmələ gəlmiş həmin feillərin məzmununda bu və ya digər mənə növünün mənası duyulur. Bəlkə elə buna görə də bəzi dilçilər mənə növ şəkilçilərinin mənşəyini həmin köməkçi feillərlə bağlayırlar. Lakin bu fərziyyə özünü doğrultmur.

Bir tərəfdən, ona görə ki, *et=* və *ol=* köməkçi feilləri yalnız adlara qoşularaq feil əmələ gətirə bilər. Halbuki feilin mənə növ şəkilçiləri yalnız feil kökünə və ya əsasına artırılır. *Ol=* və *et=* köməkçi feillərinin isə feillərlə işlənilib, mürəkkəb feil əmələ gətirmə faktını əldə edə bilməmişik. Digər tərəfdən isə, mənə növ şəkilçilərinin inkişaf prosesi göstərir ki, bu köməkçi feillər mənə növ kateqoriyasının formal əlamətlərinin təşəkkül və inkişaf tarixinin sonrakı mərhələlərinin məhsuludur.

§4. Mənə növ şəkilçili bəzi feillərin etimoloji təhlili haqqında qeydlər

Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində elə feillər vardır ki, onları kök və şəkilçisinə ayırmaq qeyri-mümkündür. Elmi əsərlərdə bir qayda olaraq, bunlara sadə feil kökləri kimi baxılır. Lakin həmin feillərin fonomorfoloji inkişafı ilə bağlı aparılan tədqiqat göstərir ki, onlar tarixən heç də sadə feillər deyildir.

Bu cür feillərin leksik-semantik və fonomorfoloji quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün onların istər qədim, istərsə də müasir türk dillərindəki formalarını müqayisəli tədqiq etmək lazımdır. Çünki “leksikanın müqayisəli tədqiqi ayrı-ayrı türk

dillərində sözlərin mənasının özünəməxsus inkişafına dair nümunələr verir”¹.

Biz bu bölmədə məna növ şəkilçili bir sıra feillərin fonomorfoloji inkişafını şərh edəcəkdir, məna növ şəkilçilərinin daşdığı funksiya haqqında fikrimizi aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Uzan=, uzat=. Bu feillərin digər türk dillərində. O cümlədən türkmən dilində **uzal=** forması da mövcuddur. Məsələn: Volodiya sözüni **uzaldı** bilmedi (B.Kerbabayev).

Hər üç feilin kökü, şübhəsiz, **uza=** feilidir. Həmin feil qədim türk dillərində işlənmiş, müasir türk dillərindən bəzilərində isə, o cümlədən müasir Azərbaycan dili ilə eyni bir qrupa daxil olan türk və türkmən dillərində yenə də işlənir. Məsələn: 1) İki kilometre **uzayan** bəndin toprağını ola qaltak, taçka xəmə arkalara bilən çəkərdilər (B.Kerbabayev); 2) Bu ses eyni şəkildə **uzayacak** yarın da (Cevdet Kudret).

Türkologiyada mövcud olan fikrə görə, “tarixi-müqayisəli tədqiqi zamanı türk dillərində feil kökü düzəltmə söz kimi meydana çıxır, yəni o, qədim kök və qədim şəkilçi elementlərindən ibarət olur”². Zənnimizcə, **uza=** feili də **uz-** kökündən və **-a** şəkilçisindən ibarətdir. Düzdür, ona müasir türk dillərindən heç birində, nəzərdən keçirdiyimiz heç bir lüğətdə təsadüf etmədik. Lakin dilin ən qədim xüsusiyyətlərini özündə saxlayan və ən qədim leksik vahidlərinin daşıyıcısı olan xalq danışığı dilinin bədii nümunələrində - nağıllarda tez-tez rast gəldiyimiz bir fakt bizə müəyyən fərziyyə irəli sürməyə imkan verir: “Az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi”

Ehtimal ki, bu cümlədəki **üz** sözü **az** sözünün antonimi kimi “çox”, “uzun” mənasında işlənmişdir. Həmin mənanı isə **uzan= uzat=, uza=, uzal=** feillərində, eləcə də **uzun, uzaq** sözlərində görmək olar.

¹ Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. Москва: Изд-во вост. лит., 1960, с.18-19.

² A.S.Amonjolov. Göstərilən əsəri, s.20.

Deməli, *uza*= feili *uz* sözünə *-a* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmiş düzəltmə feildir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində sadə feili kökü kimi sabitləşmiş *yasa*=, *boşa*=, feillərinin də Mirzə Kazım bəy bu yolla əmələ gəldiyini göstərmişdir¹.

Getdikcə həmin şəkilçi artırıldığı sözün tərkibində daşlaşmış, vahid bir söz kimi formalaşmışdır. Lakin *yasa*= və *boşa*= feillərindən fərqli olaraq, *uza*= feili müasir Azərbaycan dilində öz varlığını qoruyub saxlaya bilməmişdir. *Uza*= feilinə *-n* və *-t* şəkilçiləri artırılmaqla həmin feilin *uzan*= qayıdış növü və *uzat*= icbar növü əmələ gəlmişdir. Lakin dilimizdə *uza*= feili ayrılıqda işlənmədiyü üçün biz *uzan*= və *uzat*= feillərini sadə feil kökü kimi götürərək, onları qayıdış və icbar feillərə aid etmirik.

Darı//*darıx*=. Dilimizdə işlənən bu feillərin də etimologiyası maraqlıdır.

Hər iki feil eyni bir feilə müxtəlif mənə növ şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Həmin feilin kökü *isə*, *bizcə*, *darı*= feilidir. Bu feil müasir Azərbaycan ədəbi dilində, xüsusilə xalq danışığı dilində çox nadir halda işlənir. Məsələn: 1) Nə gərəkdir doğruya bənzəyən yalanlar; Nə haqla gedənləri *darıyır* qalanlar? (R.Rza); 2) Niyə öz-özünü *darıyorsan*? (şifahi danışığıda).

V.İ.Aslanovun mülahizəsinə görə, “qədim türk dilinin ilkin kökü başlıca olaraq 1) *sait*, 2) *samit* - *sait*, 3) *sait* - *samit*, 4) *samit* - *sait* - *samit* tərkibindən ibarət olmuşdur”².

Haqqında danışdığımız *darı*= feilinə bu mövqedən yanaşsaq, onun da sadə feil kökü olmadığını fərz etmək olar. V.V.Radlovun lüğətində “hirsli, qəzəbli” mənasını verən *tar*=

¹ А.Казем-бек. Учебное пособие. Для временного курса турецкого языка. С^т-Петербург, 1854, с.39.

² В.И.Асланов. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). “Azərbaycan dilçiliyi məsələləri”. Bakı, 1967, s.85.

sözünə rast gəldik¹. Zənnimizcə, *darı*= feilinin mənşəyini həmin feillə bağlamaq olar.

Təsadüfi deyildir ki, *tar* sözünün ifadə etdiyi mənə *darı*=, eləcə də bu feilin mənə növ formaları olan *darıl*= və *darıx*= feillərində də vardır: 1) Bu gözəllik ki səndə var, Durna; Tanrı, sevsəm, yəqin *darılmaz* ona (C.Cabbarlı); 2) Tanklar uçuq, ordu keçir, *darılmışdır* üfüqlər; İntiqamın yanan qəlbi şaxta udur, qar udur (S.Vurğun).

Dağıl=, *dağıt*= feillərindəki *-l* və *-t* ünsürlərinin mənə növ şəkilçiləri olması heç bir şübhə doğurmur. Əgər *-ik* şəkilçisinin feildən ad əmələ gətirdiyini nəzərə alsaq, onda *dağınıq* sözünün də *dağın*= feilindən əmələ gəldiyi yəqin olar. Dilimizdə müstəqil işlənməyən həmin feildəki *-n* ünsürü də, şübhəsiz, qayıdış növ şəkilçisidir. Deməli, həm *dağıl*=, həm də *dağıt*= və *dağın*= feillərinin kökü müasir Azərbaycan dilində işlənməyən *dağı*= feildir.

Əlbəttə, bu cür feillərin morfoloji təhlili, etimoloji açıqlaması prosesində yalnız müasir dil çərçivəsində qapanıb qalmaq yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Buna görə də bu cür tədqiqatlarda digər türk dillərinə, onların tarixinə, eləcə də zəngin dialektoloji materiallarına söykənmək zəruridir. *Dağı*= feilinə də bu yöndən yanaşdıqda onun müasir türkmən dilində işləndiyinin şahidi olur: Şonda-da dinləp oturanlar *daqamazlar*. *Daqa*= feilinin türkmən dilində işləndiyini S.Sıdıkov da qeyd etmişdir².

Müasir dillərdə kökü aydın təsəvvür olunmayan feillərin mənşəyinin tədqiqində həmin feillərin mürəkkəb formaları mühüm rol oynayır.

V.İ.Aslanov yazır: “Bütün türk dillərində komponentləri sinonimlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər geniş yayılmışdır. Belə sözlərdə çox vaxt komponentlərdən birinin müstəqil lek-

¹ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т.Ш, ч.1, с.836.

² С.Сыдыков. Тюрко-монгольские параллели. В кн. «Источники формирования тюркских языков средней Азии и южной Сибири», Фрунзе, 1966, с.151.

sik mənası olmur və ayrılıqda işlənmiş. Bu cür sözlərin arxetipini (qədim kökünü) onlardan əmələ gəlmiş düzəltmə sözlər və mürəkkəb sözlərin tam mənalı sinonim komponentinə görə tapmaq olar”¹.

Bu mənada *darma-dağın* sözü də maraq doğurur. Ehtimal ki, bu sözün birinci komponenti *-ma* şəkilçisi vasitəsilə feildən əmələ gəlmiş isimdir. Həmin feil isə M.Kaşğarının dilində həm *tar=*, həm də *tara=* şəklində işlənmişdir: 1) beq süsin *tardı* - бек рассеял своё войско, bəy öz ordusunu dağıtdı (MK III 180), 2) aḡıḡ süsin taradı - он рассеял его войско, o onun ordusunu dağıtdı (MK III 260).

Şübhəsiz, həm *dar=*, həm də *dağ=* feilləri eyni kökə məxsusdurlar. Müasir Azərbaycan dilində qədim *dağ=* feili öz varlığını *dağıl=*, *dağıt=*, *dağınıq* və *dağıntı* sözlərində, *tar=* isə yalnız danışıqda işlənən *tara(maq)*, *taraşla(maq)* və çox güman ki, *tarmar* sözlərində qoruya bilmişdir.

Ayıl=/*oyan=*. *Ayıl=* feilinin sinonimi olan *oyan=* feili onların eyni kökə bağlı olduğunu bildirir.

Qədim türk dilləri lüğətində, eləcə də K.K.Yudaxinin “Qırğızca-rusca lüğəti”ndə *ayıl=* və həmin köklə bağlı olan *ayıq* sözünə rast gəlmədik. Görünür, *oyan=* feilinə nisbətən *ayıl=* feili türk dillərində geniş işlənmişdir. “Qədim türk dilləri lüğəti”ndə isə “oyatmaq” mənasında *oyyar=* feili sadə feil kökü kimi verilmişdir.

Heç bir lüğətdə *oyat=*, *oyan=*, *oyaq* sözlərinin kökü ola biləcək feili tapmadıq. Görünür, həm bu sözlərin, həm də *ayıl=*, *ayıq* sözlərinin kökü *ay=* feilidir. Bu feil isə müasir Azərbaycan dilində mövcud olmasa da, ümumiyyətlə türk dillərində (xüsusən dialektlərdə) işlənmişdir.

Ay= feilinin səkkiz mənasını qeyd edən V.V.Radlov bunlardan birinin də “oyanmaq, ayılmaq” olduğunu göstərir:

¹ V.İ.Aslanov. Göstərilən məqalə. “Azərbaycan dilçiliyi məsələləri”. s.88.

“*Aj* - проснуться, отрезвляться -erwachen? Ernuchtern (Arm Wrtb)”¹.

Əgər *a>o* və *o>a* əvəzlənməsinin türk dilləri üçün qanunauyğun olduğunu nəzərə alsaq, *ayıl=*, *oyan=*, *oyat=*, *oyaq*, *ayıq* sözlərinin fonomorfoloji inkişafını aydın təsəvvür edə bilərik. Şübhəsiz, ilk üç feildəki *-l*, *-n*, *-t* müvafiq olaraq qayıdış və icbar növün şəkilçiləridir.

Ə.Məmmədovun fikrincə, müasir Azərbaycan dilində “*barış(maq)*, *toqquş(maq)*, *qarış(maq)* kimi qarşılıq bildirən feillər mövcuddur ki, onlar *-ş* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir”². Əlbəttə, həmin feillərin tarixi-müqayisəli tədqiq və təhlili göstərir ki, hər üç feilin tərkibindəki *-ş* qarşılıq-müştərək növün formal əlamətidir. İstər *barış=*, istər *qarış=*, istərsə də *toqquş=* feili qarşılıq mənasını məhz həmin formal əlamət hesabına qazanmışlar.

Bar=. Bu, ən qədim türk feillərindəndir. Bu feil həm bu formada, həm də *var=* şəklində müasir türk dillərində sinonim *get=* feili ilə paralel işlənir.

Bar= feilinin *barıl=*, *barış=*, *bardır=* kimi məna növ formaları mövcud olmuşdur. *Bar=// var=* feili müasir Azərbaycan dilində *fərqinə varmaq* kimi bir neçə ifadə istisna olmaqla öz yerini tamamilə *get=* feilinə vermişdir. Həmin feil dili tərki etdiyindən onun qarşılıq-müştərək forması olan *barış=* feili də artıq hissələrinə ayrılı bilməyəcək sadə kök kimi formalaşmış, vaxtı ilə bildirdiyi mənaları özündə ümumiləşdirərək, konkret məzmun kəsb etmişdir.

Bizcə, dilimizdə işlənən *bayıl=* feilinin və *bayğın* sifətinin mənşəyi *bar=* feili ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, qədim türk dillərində *bar=* feili “ölmək, itmək, yox olmaq” mənalarını da bildirmişdir³.

¹ V.V.Radlov.Göstərilən lüğəti.T.I, h.1, s.10.

² Ə.Məmmədov. Göstərilən əsəri. s.32.

³ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.83.

Görünür, mənə müxtəlifliyi həmin feilin formaca da differensiallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, “getmək” məzmununu ifadə etmək üçün *bar=* feili, məcazi mənada “getmək”, yəni “ölmək, itmək, yox olmaq” mənalarını bildirmək üçün *bayıl=* feili işlənmişdir. Həmin feil isə dilimizdə bu formada qalmamışdır. Onun yalnız qayıdış növü olan *bayıl=* feili, eləcə də bu feildən əmələ gəlmiş *bayğın* sifəti vaxtı ilə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mövcud olmuş bir feilin – *bay=* feilinin varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Daha bir maraqlı faktı qeyd etmək istərdik. V.V.Radlov *bayıl=* feilinin “batmaq” mənasında da işləndiyini göstərmişdir: “kun *bayıdı*(*müq.et. günəş batdı –M.M.Mirzəliyeva*) – солнце закатилося”¹. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, *bar=*, *bat=* və *bayıl=* feilləri mənşəcə eyni kökə bağlıdır.

Qarış=, *qatış=*, *qovuş=*, *Qarış=* feilinin əmələ gəldiyi *qar=* feili müasir Azərbaycan dilində yoxdur. Lakin bu həmin sözün tərkibindəki *-ış* şəkilçisinin qarşılıq müştərək növün formal əlaməti olduğunu danmağa əsas vermir.

V.İ.Aslanovun müşahidələri göstərir ki, “M.Kaşğarının “Divan”ında “qarışdırmaq” mənasında *qar=* təsirli feili vardır”². *Qatma-qarışiq* sözündən ayrıca bəhs edən müəllif belə bir nəticəyə gəlir: “Ehtimal etmək olar ki, *qar=* kimi *qat=* da abidələrdə tapmadığımız *qa=*, yaxud *qaw=//qay=//qay=* kökündən əmələ gəlmişdir”³.

Dilimizdə işlənən *qovuş=* sözünün “birləşmək, qarışmaq” mənası bildirməsi bu feilin də *qat=* və *qarış=* sözləri ilə eyni bir kökə malik olduğunu göstərir. Məsələn: 1) Öpür bir-birini aylar, fəsillər; İnsanlıq *qovuşur* arzularına.(S.Vurğun); 2) Çay axıb ümmana tələsən kimi, Sənə *qovuşmağa* tələsirəm mən

¹ V.V.Radlov. Göstərilən lüğəti. IV c.,II h., s.168.

² V.İ.Aslanov. Göstərilən məqalə., s.88.

³ Yenə orada, s.88

(N.Xəzri); 3) **Qovuşub** dağların küləklərinə, Qayadan hünərlə qalxmaq yaxşıdır (N.Xəzri).

Qədim türk dili abidələrində, eləcə də digər müasir türk dillərində haqqında danışdığımız feilə **qabiş=//qaviş=** formasında rast gəlirik: 1) Dağ dağa **kavişmaz**, adam adama **kavişır**¹; 2) ... tozan yer bilen asmanı birdenkə qarışdırip qoydı (B.Kerbabəyev); 3) İda **qabişalım** temiş, В лесу давайте соединимся! - сказал он, о dedi: gəlin meşədə birləşək (MÇ B₁₁)².

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan dilindəki **qovuş=** və digər türk dillərində **qabiş=// qaviş=** feilləri **qat=** və **qarış=** feilləri kimi V.İ.Aslanovun qeyd etdiyi **qaw=// qay=//qay=** kökündən əmələ gəlmişdir. Türk dillərində **qaviş=** kimi formalaşan feil **a>o** əvəzlənməsi nəticəsində müasir Azərbaycan dilində **qovuş=** şəklinə düşmüşdür. Bu əvəzlənməyə uğramış sözlər dilimizdə kifayət qədərdir: **av>ov**, **kaçun>qovun**, **kavır=>qovur=** və s. Lakin dialekt və şivələrimizdə **qovuş=** feinin **qaviş=** forması da mövcuddur.³

Sovul=, sovuş=, sovur=, a>o əvəzlənməsinə məruz qalmış sözlərə haqqında danışmaq istədiyimiz **sovul=, sovuş=, sovur=** feillərini də misal göstərmək olar. Bu feillər başqa türk dillərində **savul=, savış=** və **savır=** şəklində işlənir. Çox güman ki, hər üç feil **sav=** kökünə məchul, qarşılıq-müştərək və icbar növ şəkilçiləri artırılmaqla əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu feil öz yerini onun sinonimi sayıla bilən **qov=** feilinə verərək, demək olar ki, işlənmişdir. Həmin feil öz varlığını yalnız **sovul=, sovuş=** və **sovur=** feillərində yaşada bilmişdir. Zənnimizcə, müasir Azərbaycan dilində işlənən **siviş=**, türk dilindəki **sıviş=** feili də kök etibarlı ilə **sav=** feilinə bağlıdır: 1) O aradan **sivişdi**.

¹ V.V.Radlov.Göstərilən lüğəti. II c.,I h., s.469.

² Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969,с.399.

³ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1968, s.44.

Sav= feilindən əmələ gəlmiş sözlərdən biri də müasir türk dillərində geniş yayılmış *savaş*= feilidir. Bu feil “bir-birini yox etmək, məhv etmək, kənar etmək, uzaqlaşdırmaq” mənasını bildirir. Göründüyü kimi, eyni kökdən eyni şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmiş *sovuş*= və *savaş*= feilləri müxtəlif mənə ifadə edir. Əgər *savaş*= malik olduğu formal əlamətə uyğun olaraq, qarşılıq mənasında çıxış edərsə, *sovu*= medial feil kimi formallaşmışdır. Məsələn:1) Uruzun üzərində çox *savaşdılar* (KDQ); 2) İnsan necə dözərdi, *sovuşan* dalğaların əbədi hicranına, Qarşıda yeni-yeni dalğalar olmasaydı (R.Rza).

toxun=, *toqquş*=. Ə.Məmmədov *toqquş*= feilinin də tərkibindəki *-ş* ünsürünü şəkilçi hesab etmirdi. Şübhəsiz, bu feillə eyni məzmunə malik *toxun*= feilinin kökü haqqında E.V.Sevortyanın söylədiyi fikir *toqquş*= feilinin də mənşəyini aydınlaşdırır. O yazır: “*toxunmaq* – yalnız ayrı-ayrı türk dillərində qalmış *tox*= feilindən əmələ gəlmişdir”¹. Görünür ki, *toqquş*= (başqa türk dillərində *tokuş*=) feili *tox*= feilinin* qarşılıq-müştərək növüdür. Həmin qədim feil müasir Azərbaycan dilində danışmada işlənən bir ifadədə müşahidə olunur: *O, balası üçün özünü oda-közə toxuyurdu.*

Öyrən=, *öyrəş*=, *öyrət*=. Bu feillərin tərkibindəki *-n*, *-ş*, *-t* də, sözsüz ki, müvafiq olaraq, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar növlərin formal əlamətləridir.

Müasir Azərbaycan dilində isə *öyrə*//*ögrə*= feili müstəqil formada mövcud deyildir. Lakin qədim türk dili abidələrində “başə düşmək” mənasını verən *uq*= feili işlənmişdir.² Bu feilin bütün mənə növləri mövcud olmuş, müasir *öyrət*=, *öyrən*= feillərinin mənalarını bildirmişdir.

Zənnimizcə, qeyd etdiyimiz *öyrən*=, *öyrəş*=, *öyrət*= feillərinin, eləcə də *öyüd* isminin kökü məhz *uq*= feili ilə bağlıdır. Ehtimal etmək olar ki, *öyrə*= feili *uq*= feilinə *-ra*//*-rə*

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri, s.483.

* Zənnimizcə, Azərbaycan dilindəki *dəy*= feilinin kökü də bu fele bağlıdır.

² Древнетюркский словарь, Ленинград: Наука, 1969, с.613.

şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmiş və “başa salmaq” mənasında çıxış etmişdir. Qeyd olunan şəkilçi feildən feil düzəldən ən qədim şəkilçilərdəndir. Onun vasitəsi ilə əmələ gəlmiş feillərə *doğra=*, *sıçra=(saçra=)*, *titrə=* və c. kimi feilləri misal gətirmək olar.

Tərpən=, tarpaş=, tarpət=. *-n, -ş, -t* şəkilçilərinin qoşulduğu *tərpə=* feili dilimizdə yoxdur. Lakin qədim və müasir türk dillərində “hərəkət etmək” mənasında *təprə=* feilinə rast gəlirik. Bizcə, *təprə=* feili də yuxarıda göstərdiyimiz feillər kimi *-rə* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Bu şəkilçinin artırıldığı kök isə, güman ki, *təp(b)=* feildir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilimizdə mənşəcə bu feillə bağlı olan iki söz vardır: *dəbər=* feili və *təpər* (hərəkət) ismi. Məsələn: 1) Bir yerindən *dəbərsənə*; 2) Adamda bir *təpər* olar.

Qabar=, gəbər=. Hər iki feilə müasir dildə sadə söz kimi baxılır. Lakin dəfələrlə sübut olunduğu kimi, bu gün sadə bir kök hesab etdiyimiz söz üzərində aparılan tədqiqat onun tarixən kök və şəkilçidən ibarət olduğunu aşkar edə bilər.

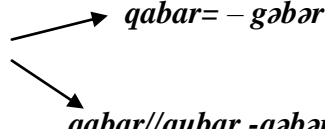
Müşahidələr göstərir ki, *qabar=, gəbər=* feilləri müasir uyğur dilində “qalxmaq” mənasında işlənən *kop=* feildən¹ əmələ gəlmişdir. Həmin feil dilimizdə *köp=* kimi işlənir. Türkologiyada belə bir fikir mövcuddur: “Türk dillərində kar samitə başlanan sözü həmin sözün ən qədim fonetik variantı saymaq lazımdır”².

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, *gəbər* feilinə nisbətən *qabar* feili daha qədimdir.

Bizcə, *qabar=* feili *kop=* feilinin daha qədim forması olan *qab=* feilinə *-gar// -yar* icbar növ şəkilçisi artırılmaqla əmələ gəlmişdir. Bu prosesi belə göstərmək olar:

¹ L.N.Medvedev. Göstərilən əsəri, s.115.

² Э.Р.Тенишев. Глаголы движениям тюркских языках. В сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1961.

$qab=^* + -gar//-\gamma ar = qabqar$

Dilimizdə işlənən *qabar=* və *gəbər=* feillərinin təsirsiz olması həmin feillərin idarə növlərinin mövcud olmadığı bir dövrdə meydana gəldiyini göstərir. Şübhəsiz, müasir Azərbaycan dilindəki *köp=* feilinin icbar növü olan *köpür=* feil daha sonrakı inkişaf mərhələsində əmələ gəlmişdir.

Aldat=, aldan=. Bu feillər *alda=* feilinin icbar və qayıdış növüdür: 1) Vəfasız görəndə bir dostu, yarı, Yanırsan *aldanmış* bir gözəl kim (S.Vurğun); 2) Dibindəki daşlar *aldatdı* məni, Əfv elə, dərini dayaz bilmişəm!(B.Vahabzadə).

Haqqında danışdığımız bütün feillərin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onların müasir dildə ən azı iki məna növ forması mövcuddur. Bu isə həmin feil kökünün tez aşkar olunmasına imkan yaradır. Müasir Azərbaycan dilində bu tipli feillərə bunları da əlavə etmək istərdik:

¹ <i>isin=, isit=, isti</i>	<i>islan=, islat=, islaq</i>
² <i>ışar=, ışıq ;</i>	<i>gizlən=, gizlət=, gizli// gizlin</i>
³ <i>arın=, arıt=, arıq</i>	<i>dırmaş=, dırman=</i>

Bu cür sözlərin tədqiqində türkologiyada mövcud olan fikrə görə, sözün etimoloji təhlili zamanı onun digər sözlərdə də təkrar olunan elementlərini ayırmaq sözün morfoloji üzvlənməsinin düzgünlüyü üçün ilkin göstəricidir. Yalnız belə bir əməliyyatdan sonra aşkar olunmuş arxaik feil köklərini tarixi prinsipə uyğun surətdə, türk dillərinin materiallarına əsaslanaraq müqayisəli fonda təhlil və tədqiq etmək imkanı yaranır.

* Belə araşdırdığımız bir feilə heç bir ədəbiyyatda rast gəlmədik.

¹ Bax: V.İ.Aslanov. Göstərilən məqalə. s.101.

² Yenə orada. s.98.

³ Yenə orada. s.101.

Elə arxaik feillər də vardır ki, onların müasir Azərbaycan ədəbi dilində yalnız bir məna növünü tapmaq olur. Belə feillərin etimologiyasını müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Hətta bəzən söylənən fikirlər, yürüdülmən mülahizələr şübhə obyektinə çevrilir, qızgın mübahisələrin hədəfi olur.

Biz indi bu qəbildən olan bir neçə feil haqqında fikrimizi bildirmək istərdik.

Öcəş= Bu feil dilimizdə çox az işlənir. Onun məzmunundakı qarşılıq, eləcə də tərkibindəki *-ş* bizə əsas verir ki, onu **öc**=//**öcə** feilinin qarşılıq-müştərək növü sayaq. Belə bir feilə isə müasir Azərbaycan dilində təsadüf etmədik. Həmin feilin qədim türk dili abidələrində işləndiyi qeydə alınmışdır. Bu, **öcä**= feilidir¹. “Qudatku biliq” abidəsində “hirs, qəzəb, intiqam” mənasında **öc** sözünün işləndiyini görürük². Deməli, **öcä**= bu sözdən meydana gəlmiş düzəltmə feildir. M.Kaşğaridə bu düzəltmə feildən əmələ gəlmiş yeni bir ad bildirən sözə – **öcä**= (rəqabət, ədavət bildirən) sözünə rast gəlinir. Türk dili abidələrində həmin feildən törəmiş **öcüş**= qarşılıq-müştərək feili və **öcut** (“nifrət, intiqam” mənasında) ismi də işlənmişdir. Sonralar **öcä**= feili arxaikləşərək, yalnız qarşılıq-müştərək növ formasında dildə yaşamaq hüququ qazana bilmişdir: Niyə tale səbəbsiz öcəşir adamla belə?!!(R.Rza)

Çalış= Bu feil haqqında A.N.Kononov belə bir fikir yürüdür: “*çal-ış-maq* ilk əvvəl “musiqi alətinə birgə zərbə endirmək” mənasında qarşılıq-müştərək növün şəkli əlamətini saxlayaraq, mənaca həmin məna növündən uzaqlaşmışdır”³.

Lakin müasir **çalış**= feilinin kökünü “hər hansı aləti idarə etmək” mənasını verən **çal**= sözü ilə bağlamaq, həmin feilin kökünü müəyyənləşdirərkən türkologiyada söylənmiş bir fikri xatırlatmaq istərdik. “*urus* = (*vuruş* – M.M.) feilinin sinonimi xakas dilində də **çaala**= (maraqlıdır ki, onun ilkin “döyüşmək, vuruşmaq” mənaları yalnız **çaalas** qarşılıq növ formasında və

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с.376.

² Yenə orada. s.376.

³ А.Н.Кононов. Грамматика турецкого языка. М.-Л.: АН СССР, 1941, с.110.

caalas “döyüş, vuruş” ismində qalmışdır) və çuvaş dilində isə *yatla*= feilləridir.

Görünür, müasir Azərbaycan dilindəki *çalış*= feili vaxtı ilə “döyüşmək, vuruşmaq” mənası olan *çal*= feilindən əmələ gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu feil *vuruş*= feilinin sinonimi kimi çıxış edə bilir və *çalış-vuruş* şəklində də işlənir. *Çalış*= feili indi də “mübarizə etmək” mənasını saxlamışdır: 1) Mən quzeyli oldım, arzum güneyli; Ona çatamıdım, *çalışdım* xeyli (B.Vahabzadə), 2) Xoşdur gözəl görüb bütün elliyi, *Çalışmaq*, yaşamaq, sevmək, sevilmək! (M.Müşfiq).

Müasir Azərbaycan dilində işlənən *çılğın* düzəltmə sifətinin də mənşəyini, bircə, qədim *çal*= feili ilə bağlamaq olar: *Çılğın* arzuları eşqinə dair, Mərhəmət ummayır səba yelindən (M.Müşfiq).

Danış= qarşılıq-müştərək növün formal əlamətini daşıyan medial mənalı feildir: Gör nələr *danışır* o qərib sükut; Bəli, sükutun da öz dili vardır (N.Xəzri).

Qədim türk dili abidələrində “çatdırmaq, xəbər vermək” mənasında *tanu*= feili işlənmişdir: *ol meñä söz tanudü* (MK III 273). Onun həm məchul(*tanul*=), həm qarşılıq-müştərək (*tanuş*=) həm də icbar (*tanut*=) növü mövcud olmuşdur. Onlardan yalnız *tanuş*= feili öz kökünün varlığını həm formaca, həm də məzmunca qoruya bilmiş və müasir dildə *danış*= şəklində formalaşmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, onun tərkibindəki -ş ünsürü öz funksiyasını tam itirmədiyindən, bəzən bu feilin qarşılıq mənasını bildirdiyini də görürük: Dinlə, külək əsir, qaralır axşam... Haçandır səninlə *danışmamışam* (N.Xəzri)

Zənnimizcə, *tanu*= feili özü də sadə feil kökü olmayıb, *de*= (*tü*=) feilindən əmələ gəlmişdir.

Din=, *Danış*= feili kimi *din*= feilinin də kökü *de*= feildir. Əlbəttə, *de*= feilinə qayıdış növ şəkilçisi artırılmaqla əmələ gəlmiş *deyin*= feilinin kök etibarını ilə həmin feilə bağlılığı inkaredilməz sayıldığı halda, *din*= feilini belə bir inkişaf prosesinin nəticəsi saymaq mübahisə doğura bilər. Lakin belə güman etmək olar ki, *de*= feilinə *-in* qayıdış növ şəkilçisinin

artırılmasının ilkin mərhələsində **din=** feili yaranmışdır. **Deyin=** feili isə daha sonrakı inkişaf mərhələsinin nəticəsidir.

De= ↗ **de= + -n-----den= -----din=**
 ↘ **de= + -n -----de(y)in= ----- deyin=**

Müasir Azərbaycan dilində **din=** feilini kök və şəkilçiyə ayırmaq qeyri-mümkün (“bəlkə də” mənasında) olduğundan ona yalnız sadə feil kimi baxılır. **Dinir** qəmli dəniz, **dinir** şən dəniz; Min sirr pıçıldayır sahillərinə (N.Xəzri).

Belə feillərə **sin=**, **yan=¹**, **an=** (bəlkə **qan=** feilini də) feillərini əlavə etmək olar. Həmin feillərdəki **-n** ünsürü, çox ehtimal ki, qayıdış növün formal əlamətidir

V.İ.Aslanov bu feillər sırasına **cilik** sözünü də əlavə edir. Bununla bağlı o yazır: “Müasir Azərbaycan dilində **çilik** sözü vardır ki, bir qayda olaraq, **çilik-çilik** şəklində adətən et= və ya ol= yardımçı feili ilə birlikdə işlənir. Şübhəsiz, **çilik çil-//çıl-** feil kökündən əmələ gəlmişdir və **sin-** sözündəki **-n-** formal əlaməti kimi burada **-l** formantı mənə növ şəkilçisidir. Deyilənlərdən aydın olur ki, **çl=** kimi **sı=** da eyni bir sözün iki fonetik variantıdır. Mümkündür ki, **çınqıl** sözünün kökündə **çl=** // **sı=** durur”².

Qalx=. Məlumdur ki, türk dillərində təkhecalı kökdə, eləcə də hər hansı hecanın əvvəlində və sonunda qoşa samitlər(geminat) işlənə bilməz. Türk dillərinin bu xüsusiyyəti nəzərə alınsa, onda haqqında danışdığımız feilin də vaxtı ilə başqa şəkildə olduğunu demək olar. Çox güman ki, **qalx=** feili dilin müəyyən inkişaf mərhələsində **qalx=** formasında olmuşdur. Onun tərkibindəki **-x** isə qədim qayıdış növ şəkilçisidir.

V.V.Radlov öz lüğətində “hoppanmaq, diksinmək” mənasını bildirən **kalt=** feilini qeydə almışdır. Onun nümunə gətirdiyi

¹ V.İ.Aslanov. Göstərilən əsəri, s.93.

² Yenə orada. s. 96.

cümlələrdə həmin feil müasir Azərbaycan dilindəki **qalx**= feilinin sinonimi kimi çıxış edir: “üş karındaş patpayla **kalıb** idilər (Schor) –*три брата прыгнули в подполье; Üç qardaş zirzəmiyə tullandı, atka **kalıp** çıktı (Tel) – он вспрыгнул на лошадь и ускакал, о atın üstünə sıçradı və çapdı”¹.*

Maraqlıdır ki, türkoloqun qeyd etdiyi **kalk**= feili² müasir Azərbaycan dilindəki **qalx**= feilinin ifadə etdiyi mənada çıxış etməklə yanaşı, **kalı**= feilinin mənasını da bildirmiş, “birdən durmaq, sıçramaq” mənasında işlənmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, **qalx**= feili bəzi türk dillərində mövcud olan **kalı**= feilinə qayıdış növ şəkilçisi artırılmaqla əmələ gəlmiş, müasir Azərbaycan dilində sadə feil kökü kimi daşlaşmışdır:1) Qoy vətən torpağı ayağa qalxsın(S.Vurğun); 2) Tutum üzəngini, **qalx** at üstünə, Sən qaçaq Nəbinin Həcəri kimi (S.Vurğun).

Düşün= Bu feil haqqında bir qədər ətraflı danışmaq istərdik.

Məna növ şəkilçilərinin bəzən sözdüzəldici əlamət kimi çıxış etdiyini söyləyən dilçilər çox vaxt öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün bu feili nümunə gətirirlər. Onların fikrincə, **düşün**= feilinin kökü müasir **düş**= feildir³. Bu fikirlə heç cür razılaşa bilmirik.

Axı şəkilçi ilə kök biri-birinin içində nə qədər əriyib, fuziya nəticəsində sadə bir kök kimi formalaşsa da, yenə də öz əcdadının məzmununu, azacıq da olsa, saxlayacaq. Məhz bu xüsusiyyət bu və ya digər feilin etimologiyasını müəyyənləşdirməkdə tədqiqatçıya istiqamət verir. Bu baxımdan **düşün**= feilinin mənşəyini **düş**= feili ilə bağlayan dilçilərə biz haqq qazandırmırıq.

Apardığımız tədqiqat zamanı bəzi maraqlı faktlara rast gəldik. Z.B.Muxammedovanın “XI-XIV əsrlər türkmən dili tarixinə dair tədqiqlər” əsərində nümunə gətirdiyi bir fakt

¹ V.V.Radlov. Göstərilən lüğəti, II c., I h., s.239.

² Yenə orada, s.249-250.

³ L.A.Pokrovskaya. Göstərilən əsəri, s.173.

olduqca maraqlıdır. O belə bir zərbi- məsəli qeydə almışdır: “qızım, sana diyeyin, qelnim, sen *düş*”¹.

Bizcə, *düşün*= feili də kök etibarını ilə məhz həmin feillə bağlıdır. *Düşün*= məhz “başə düşmək” mənasında işlənmiş *düş*= feilinin qayıdış növüdür: *Bəlkə elə gur dəniz də təbiətin ürəyidir. Bəlkə elə onunçün də mən dənizi düşünürəm. Biz yatanda dincəlməyən qəlbimizi düşünürəm, Dəniz məndən xəbərsizdir, mən dənizi düşünürəm* (N.Xəzri).

Düşün= feilinin təsirli olması onun hələ təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının mövcud olmadığı bir dövrdə əmələ gəldiyini göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *düşün*= feilinin qədim kökü olan *düş*= feilinə Cəfər Cabbarlının dilində də rast gəlirik: *Daldı bax, pək dərin xəyalə yenə, Düşüyor, kəsdirir bilməm nə?!!*

Əlbəttə, bu faktın nə demək olduğunu müəyyənləşdirmək və dəqiqləşdirmək lazımdır. Bunun üçün yeni-yeni axtarışlar tələb olunur.

13.Б.Мухамедова. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв., Автореф.дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук. Москва, 1969, с.39.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h., Azərb. EA nəşri, Bakı:1951.
2. Abbasov Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı:1958.
3. Abdulla K. Dilçiliyə səyahət. Bakı: Mütərcim, 2009.
4. Azər A. Azərbaycan dilində feilin növ kateqoriyası. Bakı:1954.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı: Azərb. SSR EA nəşri. 1961.
6. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1960.
7. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960.
8. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1959.
9. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
10. Əfəndiyev İ.R. Feil (“Felin məna növləri”). Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. Bakı: Azərb. SSR EA, 1947.
11. Hacıbəyli G.Y. «Müxtəlif sistemli dillərdə feilin növ kateqoriyası (aktiv və passiv diatezlər və növlər)». filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı: 2010.
12. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
13. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə. Bakı: Nurlan, 2007.
14. Qasımzadə F., H.Şirəliyev. Dialektik materializm. Bakı: Maarif, 1972.
15. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divanı”nın leksikası. Bakı: Elm, 1970.
16. Qısa siyasi lüğət. Bakı: Azərnəşr, 1966.
17. Qrammatika. I hissə. Natamam və orta məktəbin 5-ci sinfi üçün. Bakı: 1937.
18. Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində feilin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1976.
19. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963.

-
20. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Feil. Bakı: API nəşri, 1961.
 21. Rəhimov M. Azərbaycan diində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: 1965.
 22. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Azərb. SSR EA, 1965.
 23. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966.
 24. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1968.
 25. Tağızadə Z. Feil. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: API-nin nəşri. 1961.
 26. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
 27. Zeynalov F..Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfoloqiya). Bakı: MBM nəşriyyatı, 2008.

Rus dilində

28. Абиљкаев А. Семантико-грамматическая природа глагола «де-» в современном казахском языке. Алма-Ата:1962.
29. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Москва: Наука, 1988.
30. Азер А. Категория залога в современном азербайджанском языке. АҚД, Баку,1955.
31. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата:1971.
32. Амонжолов А.С. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. Москва: Наука, 1963.
33. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблема реконструкции), АДД., Баку, 1973.
34. Асланов В.И. Некоторые вопросы глагольного управления в памятниках азербайджанского языка в сравнительном освещении (переходные глаголы), Баку, 1960.
35. Асланов В.И. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). “Azərbaycan dilçiliyi məsələləri”. Bakı, 1967.
36. Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных тюркских языках. Фрунзе: Илим,1969.

-
37. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (Туба Кижичи), Москва: Наука, 1966.
 38. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. П. Фонетика и морфология, часть 1. Москва:АН СССР, 1952.
 39. Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев. Москва: Наука, 1972.
 40. Баскаков Н.А. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1973.
 41. Баскаков Н.А. Залоги в каракалпакском языке. Ташкент: АН Узб.ССР, 1951.
 42. Батманов И.А. и др. Современная и древняя енисейка. Фрунзе: Академии Наук Киргизской ССР, 1962 .
 43. Бердимуратов Е.О терминологии каракалпакского языка. – в кн. «Тюркская лексикология и лексикография». Москва: Наука, 1971.
 44. Блумфилд. Л. Язык. Москва: Прогресс, 1968.
 45. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва: АНУС СССР, 1963.
 46. Бондарко А.В. Классификация морфологических категорий. В сб. «Типология грамматических категорий». Москва: Наука, 1975.
 47. Будагов Л. Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия. Москва: Книга по требованию, 1857.
 48. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка. Москва: Наука, 1977.
 49. Валиуллина З.М. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Казань: Издательство КГПИ, 1968.
 50. Виноградов В.В. Русский язык. М.-Л: Учпедгиз, 1947.
 51. Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. Москва: Изд. Академии Наук ССРИ, 1960.
 52. Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. Глаголы речи, «Историческое развитие лексики тюркских языков». Москва: Изд. Академии Наук, 1961.
 53. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. V т. (Грамматика турецкого языка). Москва: 1961.
 54. Грамматика азербайджанского языка, Баку: 1971.
 55. Грамматика русского языка. т.1. Фонетика и морфология. Москва: 1960.

-
56. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л: 1960.
 57. Грамматика туркменского языка. ч.1. Ашхабад, 1970;
 58. Джанаева В.Н. Залог в кумыкском языке. АҚД, Баку, 1971
 59. Джанашиа Н.Н. Залог в современном азербайджанском языке. «Советская тюркология», 1974, №1, с.42
 60. Джанашиа Н.Н. Исследование по морфологии турецкого глагола (авт.дисс.), Тбилиси: 1970.
 61. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л: АН СССР,1948.
 62. Дмитриев Н.К.. Грамматика кумыкского языка. М.-Л: АН СССР., 1940.
 63. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969.
 64. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л: АН СССР, 1940.
 65. Есенгулов А. Словообразовательные аффиксы в языке древнетюркской письменности. Алма-Ата,1969.
 66. Зиннатуллина К. Залог глагола в современном татарском литературном языке. Казань: Татарское книжное изд-во, 1968.
 67. Иванов С.Н. Категория залога в определительных сочетаниях с формат на –ган в узбекском языке «Вопросы языкознания, 1957, №2
 68. Исследование по морфологии турецкого глагола. АҚД. Тбилиси, 1970.
 69. Казем-бек. М. Учебное пособие. Для временного курса турецкого языка. Ст-Петербург,1854.
 70. Какилова Дж. Глагол. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Ч.1, Ашхабад: Ылым, 1964.
 71. Калыбаева А. Категория залога в современном казахском языке. АҚД, Алма-Ата,1949.
 72. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1970.
 73. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л: АН СССР, 1960.
 74. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка, М.-Л., АН СССР , 1941.
 75. Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации//«Вопросы языкознания», 1976, №4 , с.3-17.

-
76. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках.//«Структура и история тюркских языков», Москва: Наука, 1971.
 77. Кононов А.Н.Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л: АН СССР, 1956.
 78. Котвич В.. Исследование по алтайскими языкам (перевод с польского), Москва: Издательство Иностранной Литературы, 1962.
 79. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование? Москва: Наука, 1965.
 80. Кузнецов В.И., Сумин Е.В.Учебник туруцкого языка. Кн.1., Москва: 1970.
 81. Кулиев Г.К. Глагольное управление в азербайджанском и туркменском языках. АҚД.Баку, 1969.
 82. Курбанов А.А. Туркменский язык. Ашхабад:1970.
 83. Лебедева Л.И. Глагольное управление в киргизском языке. Москва:1954.
 84. Любимов К.М. О двух функциях залоговых аффиксов в турецком языке, «Турецкий сборник», Москва: Изд-во вос. лит-ры, 1958.
 85. Любимов К.М. О степенях прилагательных в тюркских языках. «Вопросы языкознания», Москва: Наука, 1968 № 6, с.148.
 86. Малов С.Е., Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования / АН СССР. Институт языкознания. М.-Л.: АН СССР, 1951.
 87. Мамедкулиев Д. Языковые особенности дестана «Шасенем и Гариб», Ашхабад: 1965.
 88. Мамедов А. Глагол современного азербайджанского и монгольского языков. АҚД, Баку, 1971.
 89. Медведева Л.Я. Падежное управление побудительных глаголов в современном уйгурском языке. «Тюркологические исследования». М.-Л., 1963.
 90. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград: Наука ,1978.
 91. Миреев М. В. Философия грамматики крымскотатарского языка. Симферополь: 2006.
 92. Мухамедова. З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад: Ылым, 1973.
 93. Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв.,Москва: Наука, 1974.

-
94. Нигматов Х. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского, АКД, Ленинград: 1970.
 95. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе: АН Киргизской ССР, 1964.
 96. Панфилов В.В. Взаимоотношение языка и мышления. Москва: Наука, 1971.
 97. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1956.
 98. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1964.
 99. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т.Ш, ч.1.
 100. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957.
 101. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва: Изд. вост. лит., 1962.
 102. Севортян Э.В. Об историческом положении категория переходности и непереходности в тюркских языках. «Вопросы языкознания», 1958, №2
 103. Солнцева Н.В., Солнцев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках. В сб. «Типология грамматических категорий», Москва: Наука, 1975.
 104. Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков. Баку: 1954.
 105. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988
 106. Сыдыков С. Тюрко-монгольские параллели. В кн. «Источники формирования тюркских языков средней Азии и южной Сибири», Фрунзе, 1966, с.151.
 107. Тенишев Э.Р. Глаголы движения м тюркских языках. В сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1975.
 108. Фазылов Э. К истории взаимно-совместного залога в узбекском языке. «Исследования по грамматике и лексикетюркских языков», Ташкент, 1965.
 109. Фазылов Э. История развития категории залога в узбекском языке. «Вопросы тюркологии», Ташкент, 1965.
 110. Фатыхов А.Х. Категория залога в башкирском языке. АКД, Уфа, 1953.

-
111. Фердаус С.А. Категория залога в узбекском языке. АКД, Ташкент, 1953.
 112. Хамзаев Б., Бердыев Р. Краткий очерк туркменского языка. Ташкент: 1954.
 113. Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. М.-Л.: АН СССР, 1963.
 114. Чарыяров Б. Категория залога в современном туркменском языке. Ашхабад: Изд-во "Ылым", 1955.
 115. Чесноков П.В. Слово и соответствующая ему единица мышления. Москва: Просвещение, 1967.
 116. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Ленинград: Учпедгиз, 1941.
 117. Шкуридин С.В. Категория залога в русском и казахском языках. Алма-Ата: 1957.
 118. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Москва: Учпедгиз, 1957.
 119. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Москва: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985.
 120. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва: Наука, 1965.
 121. Якубова Х. Залог в узбекском языке в сопоставлении с залогом русского языка. Ташкент: 1954.
 122. Яхонтов С.Е. Грамматические категории аморфного языка. В сб. «Типология грамматических категорий». Москва: Наука, 1975.

Türk dilində

123. Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya: "Narodna Prosveta", 1967.
124. Deny J. Türk dili qrameri (osmanlı ləhcəsi). İstanbul: Maarif Vekaleti, 1941.
125. Karabeyoğlu A.R. Türkiye Türkçesinde (ad+fiil birleşmelerinde) yardımcı fiiller. İstanbul: Beşir Kitabevi, 2008.

İnternet səhifələri

128. http://nogaystan.ucoz.ru/publ/naroldy_uchavstvujushhie_v_ehtnoge_neze_nogajcev
129. http://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_dili

Çapa imzalanmışdır:
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 12,75 ç.v.
Sifariş: 317
Sayı: 100

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

